

İNSAN BİLİMLERİ
İNSAN BİLİMLERİ
İNSAN BİLİMLERİ
İNSAN BİLİMLERİ

İNSAN BİLİMLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HUMANITIES

CİLT/Vol:1 SAYI/ISSUE:1 YIL/YEAR: HAZİRAN/JUNE 2020

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

İNSAN BİLİMLERİ DERGİSİ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

İNSAN BİLİMLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HUMANITIES

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

İBD – 1(1)
HAZİRAN-JUNE
2020

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD) yılda iki sayı (Haziran ve Aralık) olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi'ne aittir.

Yayımlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar.

Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities is an international peer-reviewed journal and published biannually, in June and December.

Authors bear the sole responsibility for their published Works in terms of language, content and legality in the Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities.

Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities has the sole ownership of copyright to all published works.

No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities.

The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts.

İBD

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun*

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

E-ISSN: 2717-8072 (Online)

Editör / Editor

Prof. Dr. Ali BOLAT

Editör Yardımcıları / Vice Editors

Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Okay PEKŞEN

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Doç. Dr. Emrah EKMEKÇİ

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ömer SARAÇ

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun / Türkiye

Tel: +90 (362) 312 1919 / 1838

0505 359 0197

E-Mail: insanbilimleri@omu.edu.tr

İBD

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun*

Ondokuz Mayıs Üniversitesi | Ondokuz Mayıs University
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü | Institute of Graduate Studies

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities

Sahibi / Owner

Yönetim Kurulu Adına
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Ali BOLAT

Editör / Editor

Prof. Dr. Ali BOLAT

Editör Yardımcıları / Vice Editors

Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Okay PEKŞEN

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Doç. Dr. Emrah EKMEKÇİ

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ömer SARAÇ

Kapak Tasarımı / Cover Design

Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU – Dr. Öğr. Üyesi Okay PEKŞEN

Dizgi / Typesetting

Dr. Öğr. Üyesi Okay PEKŞEN

Sekreteryası / Secretary

OMÜ LEE Sekreterliği / OMU IGS Secretary

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi | Ondokuz Mayıs University
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü | Institute of Graduate Studies

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Abdullah Şevki Duymaz – *Süleyman Demirel Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Abdülkerim Emeksiz – *İstanbul Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Ahmet Çakır – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Ali Uzun – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Bozkurt Koç – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Burhanettin Tatar – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Cenksu Üçer – *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Cevdet Yılmaz – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Damir Matanoviç – *Osijek J.J. Strossmayer Üniversitesi/Hırvatistan*
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Ebül Muhsin Doğan – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Erkan Göksu – *Dokuz Eylül Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Fahri Sakal – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Abdioglu – *Karadeniz Teknik Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Babacan – *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Gül – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Hüseyin Özer – *Atatürk Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Hüseyin Üreten – *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. İbrahim Tellioglu – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. İlhan Ekinci – *Ordu Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Kadir Özköse – *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu – *Marmara Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek – *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Latif Tokat – *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Lokman Çilingir – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Lolita Nikolova – *Open Global Research Academy/ABD*

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi | **Ondokuz Mayıs University**
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü | **Institute of Graduate Studies**

- Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal – *Pamukkale Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Mehmet Evsile – *Amasya Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Mehmet Işıklı – *Atatürk Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Mehmet Yavuz Erler – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Metin İkizler – *Atatürk Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa Çolak – *Samsun Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin – *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Mücahit Kaçar – *İstanbul Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Nedim İpek – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Niyazi Usta – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Nuray Keskin – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Osman Köse – *Polis Akademisi/Türkiye*
Prof. Dr. Önder Duman – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Rıza Karagöz – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt – *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Süleyman Erkan – *Karadeniz Teknik Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Şaban Sağlık – *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Şahin Köktürk – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Türkan Erdoğan – *Pamukkale Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Vedat Keleş – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Prof. Dr. Vygantas Vareikis – *Klaipėda Üniversitesi/Litvanya*
Prof. Dr. Zafer Gölen – *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Abidin Temizer – *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Ahmet Yüksel – *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Davut Yiğitpaşa – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Dursun Ali Tökel – *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Emina Berbić Kolar – *Osijek J.J. Strossmayer Üniversitesi/Hırvatistan*
Doç. Dr. Ercüment Yıldırım – *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Türkiye*

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi | Ondokuz Mayıs University
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü | Institute of Graduate Studies

- Doç. Dr. Kamale Salamova – *Sumgayıt Devlet Üniversitesi/Azərbaycan*
Doç. Dr. Kemal Özkurt – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Mucize Ünlü/ *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Nihada Delibegović Džanić – *Bosna-Hersek Tuzla Üniversitesi/Bosna-Hersek*
Doç. Dr. Onur Bekiroğlu – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Özlem Genç – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Serhat Yener – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Sibel Murad – *Amasya Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Turan Açık – *Aksaray Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Yasin Topaloğlu – *Atatürk Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Yetkin Bulut – *Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye*
Doç. Dr. Zübeyde Güneş Yağcı – *Balıkesir Üniversitesi/Türkiye*

İBD

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun*

Ondokuz Mayıs Üniversitesi | Ondokuz Mayıs University
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü | Institute of Graduate Studies

İNDEKSLER / INDEXES

İBD

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun*

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

Sayının Hakemleri / Referees of the Issue

- Prof. Dr. Vedat CEYHAN – Ondokuz Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. Zafer GÖLEN – Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan ŞEN – Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Şaban HAKLI – Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Mücahit KAÇAR – İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet MUTLU – Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Alparslan DEMİR – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Sezai BALCI – Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Said KURŞUNOĞLU – Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Abidin TEMİZER - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN – Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Tufan TURAN – Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih DEMİREL – Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Songül KEÇECİ KURT – Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Baha ÖZTUNÇ - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

EDİTÖRDEN

İnsan bilimlerinin temel amacı insanı anlama ve yorumlamadır. Hiçbir zaman genel geçer bir yasaya ulaşamayacak olduğunun öz bilinciyle insan bilimleri, bu anlama ve yorumlama olayındaki kritik rolünü çoktan fark etmiş görünmektedir. Doğa bilimleriyle aynı doğrultuda hareket eden insan bilimleri, ondan ayrı bir söze sahip olma becerisine sahiptir. Bu itibarla “söyleyecek bir sözü olmak” bir anlama perspektifine sahip olmaksız, “sözü dile getirmek” de şüphesiz bu perspektifi görünür kılmaya çalışmaktır.

İşte Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi de yayın hayatına bu farkındalıkla başlamakta ve kendi perspektifini görünür kılma yolunda ilk sayısından itibaren Budapeşte Açık Erişim Deklarasyonu’nun ilke ve önerileri doğrultusunda açık erişimli bir dergi olma ilkesini benimsemektedir. Bilime, kültüre, sanata ve insana gereken ve hak ettiği değeri vermeyi amaç edinmiş olan dergimiz, bu amaca uygun olarak danışma kurulunu yurt içi ve yurt dışından alanında seçkin akademisyenlerden müteşekkil güzide bir akademik topluluk oluşturacak şekilde belirlemiştir. Ayrıca dergimiz yayın etiği bağlamında ilk sayısından itibaren Committee on Publication Ethics (COPE) yönergesini izleyecektir. Bununla birlikte dergimiz operasyonel faaliyetlerini ise editör kurulu, yazar ve hakemlerimizin yayın süreçlerini etkili biçimde yürütüp takip edebilmeleri amacıyla ülkemiz akademik dergi yayıncılığı sahasında etkinliği ve yazılımsal kararlılığı açık olan Ulakbim Dergi Sistemleri (Dergipark) üzerinden yürütmeyi tercih etmiştir. Bu tercihin getirdiği sorumlulukların bilinciyle indekslenme anlamındaki ilk hedefimiz TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı başta olmak üzere ulusal ve uluslararası seçkin alan indekslerinde mümkün olan en kısa sürede yer almaktır.

Yayın hayatına attığımız ilk adımın heyecanını birlikte paylaştığımız editör yardımcılarımız Doç. Dr. İbrahim Serbestoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Okay Pekşen’i; dil editörlerimiz Doç. Dr. Emrah Ekmekçi ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer Saraç’ı ve bu adıma ortaklık eden yazarlarımızı tebrik ediyor, insan bilimleri alanında söyleyecek sözümüzü dile getirme fırsatı olarak dergimizin kuruluş aşamasında destek ve teşviklerini esirgemeyen Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sait Bilgiç hocamıza editör ve yayın kurulu adına teşekkür ediyorum.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi’nin hem Türk hem de Dünya bilim ve kültür tarihi için hayırlı olmasını temenni ediyor, kurucu editörü olma bahtiyarlığına eriştiğim dergimize akademik yayın hayatı boyunca hem nicelik hem de nitelik bakımından muvaffakiyetler niyaz ediyorum.

Prof. Dr. Ali BOLAT
(Editör)

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

FROM THE EDITOR

The main purpose of human sciences is to understand and interpret humankind. Human Sciences, developed with the self-consciousness indicating that there will be no generally applicable law within their limits, have already noticed their critical role in the above-mentioned understanding and interpretation. Human sciences, acting in line with natural sciences, have the ability to utter different sayings from the natural sciences. In this respect, if “having a word to say” has a perspective of understanding, “speaking the word” undoubtedly represents the efforts for making this perspective visible.

Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities begins its publishing life with this awareness, and it adopts the principle of being an open access journal in line with the principles and suggestions of the Budapest Open Access Declaration as of the first issue to make its own perspective visible. Our journal, which aims to give the necessary and deserved value to science, culture, art and people, has determined the advisory board in accordance with this purpose in a way to create a distinguished academic community consisting of distinguished academics in its field from Turkey and abroad. In addition, our journal will pursue the directive of the Committee on Publication Ethics (COPE) as of its first issue in the context of publication ethics. In addition, our journal has preferred to carry out its operational activities through Ulakbim Journal Systems (Dergipark), which is known with its effectiveness and software stability in our country in the academic journal publishing field, in order to enable our editorial board, authors and referees to carry out and follow the publishing processes effectively. With the awareness of the responsibilities brought by this preference, our first target of indexing is to take place in the national and international distinguished field indexes as soon as possible, especially in the TUBITAK ULAKBİM TR Directory Social and Humanities Database.

I would like to congratulate our editorial assistants, with whom we shared the excitement of the first step we took in publishing life, Assoc. Prof. Dr. İbrahim Serbestoğlu and Dr. Okay Pekşen; our language editors, Assoc. Prof. Dr. Emrah Ekmekçi and Dr. Ömer Saraç, and the authors with whom we have shared the delight of this first step. I would also like to express my gratitude to Prof. Dr. Sait Bilgiç, Rector of Ondokuz Mayıs University, on behalf of the editor and editorial board for his support and incentives during the foundation of our journal as an opportunity to express our opinions in the field of human sciences.

I wish Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities will be beneficial for both Turkish and World history of science and culture, and as a founding editor, I wish success to our journal in terms of both quantity and quality throughout its publication life.

Prof. Dr. Ali BOLAT
(Editor)

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfalar / Pages

Prof. Dr. Nedim İPEK

Ulus Devlet Anlayışı ve Orta Doğu / *The Concept of Nation-State and the Middle East*..... **1 - 8**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ - Arş. Gör. Sevgi AKKOYUN

1902'de Kaleme Alınmış Bir Layihaya Göre Şarkî Rumeli Eyaleti'ndeki ve Bulgaristan Emâreti'ndeki Müslüman Halkın Durumu / *The Status of the Muslim People in Eastern Rumelian Province and in Bulgarian Emirate According to a Report Written in 1902*..... **9 - 32**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Abdurrahim YILDIZ

Kaygusuz Abdal'a Ait Olduğu Düşünülen Üç Şiir / *Three Poems That are Considered to be Owned by Kaygusuz Abdal* .. **33 - 41**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Gülşah AYDOĞDU

İklim Değişikliği ve Tarımsal Uygulamalar Etkileşimi / *Interaction of Climate Change and Agricultural Applications* **43 - 61**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Öğr. Gör. Serap BOZPOLAT AYAN

Ölülerin Toprağında Dirilerin Kavgası Sivas'ta Paylaşılamayan Maşatlık: 1841-1888 / *The Quarrel of the Quick in the Land of the Dead: The Disputed Graveyard in Sivas 1841-1888*. **63 - 76**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies

Canan YILDIRIM

Sivas Kız (İnas) Rüşdiyesi / *Sivas Rushdia for Girls (Inas)*..... **77 - 102**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Prof. Dr. Cafer Sadık YÂRAN

Kur'an ve Mantık: Kur'an'da Kanıtlı Düşünmenin Önemi ve Örnekleri / *The Qur'an and the Logic: The Importance and Examples of Argumentative Thinking in the Qur'an*. **103 - 118**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi / *Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities*
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 1, Haziran / June 2020 - Samsun

ULUS DEVLET ANLAYIŞI VE ORTA DOĞU
THE CONCEPT OF NATION-STATE AND THE MIDDLE EAST

Prof. Dr. Nedim İPEK

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı
Ondokuz Mayıs University, Faculty Art of Sciences, Department of History, Department of Modern
History

nipek@omu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-9239-1333

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 26.04.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 29.05.2020
Sayfa-Pages : 1 – 8

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Citation: İPEK, Nedim, “Ulus Devlet Anlayışı ve Orta Doğu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 1 – 8.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

İnsan Bilimleri Dergisi

Journal of Humanities

1/1, Haziran – June 2020

ss. 1 – 8

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ULUS DEVLET ANLAYIŞI VE ORTA DOĞU *THE CONCEPT OF NATION-STATE AND THE MIDDLE EAST*

Prof. Dr. Nedim İPEK

Öz

Toplumlar tarihi süreç içerisinde şehir devleti, geleneksel devlet ve ulus devlet gibi farklı modellerde devletler kurmuşlardır. Ulus devlet anlayışı 16. Yüzyıl başlarında ortaya çıkmış ve sanayi inkılabını takiben hızla yaygınlaşmıştır. Ulus devletleri teşkilatlandırılan toplum açısından burjuva devleti, yapay ulus devlet ve milli devlet olmak üzere üç gruba ayırabiliriz. Yapay ulus devletlerin bir kısmı Osmanlı coğrafyası üzerinde kurulmuştur. Bu devletleri kuruluş süreci açısından iki döneme ayırmak mümkündür. 1830-1914 yılları arasında Balkan toplulukları ayrı ayrı devletlerin şemsiyesi altına alınırken, Orta Doğu olarak tanımlanan coğrafyada Birinci Dünya Savaşı sonrası emperyalist devletlerin çıkarları doğrultusunda ulus devletler kurulmuştur.

Abstract

In the historical process, societies have established states in different models such as city state, traditional state and nation-state. The nation-state understanding emerged at the beginning of the 16th century and became widespread following the industrial revolution. Nation-states (ulus devlet) can be divided into three groups which are the bourgeois state, the artificial nation-state and the national state (milli devlet), in terms of the society that organizes them. Some of the artificial nation-states were founded on the Ottoman geography. These states are divided into two periods in terms of the establishment process. While Balkan communities were taken under the umbrella of individual states between 1830 and 1914, nation states were established in the geography defined as the Middle East in the interests of the imperial states after the World War I.

Anahtar Kelimeler: Orta Doğu, Ulus Devlet, Milli Devlet.

Keywords: Middle East, Nation-State, National State.

İnsan, yardımlaşmak ve korunmak amacıyla toplu yaşama ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle sınırları belirli bir bölgede bir araya gelenler düzenli yaşamak için devlet terimiyle tanımlanan siyasi bir teşkilatlanmaya gitmiştir. Tarihi süreç içerisinde devletler birbirinden farklı tarzda kurulmuş ve işlemiştir. Farklılaşmayı sağlayan temel unsurları coğrafya, toplumsal anlayış ve zaman olarak sıralamak mümkündür¹.

İlk devletlerin oluşumu ve şekillenmesinde coğrafya etkili olmuştur. Coğrafi farklılıklar toplumların yaşam tarzları ile devlet yapılanmalarının ayrışmasında etkili olmuştur. Aynı dönemde Orta Asya'da bozkır imparatorlukları kurulurken, Mezopotamya'da tarım imparatorlukları, sahillerde oligarşik cumhuriyetler ortaya çıkmıştır. Teknolojik gelişim ve değişim ile ilahi dinlerin yaygınlaşması devlet şekillerinin de aynileşmesine vesile olacaktır.

Batı'da Roma sonrasında feodalite ve müteakiben modern dönem başlayacaktır. Modern dönemin devlet anlayışı ulus devlettir. Ulus devletleri kabaca üç grupta incelemek mümkündür. Birincisi burjuvanın önderliğinde sanayileşmiş toplumların oluşturduğu devletlerdir. Örneğin Fransa, İngiltere, Almanya. Bilindiği üzere bu ülkelerde burjuva, aristokrat ve *ancien rejim* mensupları ile çatışarak *burjuva* veya *ulus devlet* adı verilen siyasi yapıları üretmiştir. İkinci grubu söz konusu devletlerin emperyalist amaçlı yayılabilmek için kurdukları yapay ulus devletler oluşturur. Balkanlardaki Osmanlı topraklarında kurulan Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ bu özellikleri haiz devletlerdir². Çok uluslu topraklarda kurulan söz konusu Balkan devletleri kuruluş sürecinde ve sonrasında kurucu unsurun çoğunluk hale gelmesini sağlayıcı nüfus politikaları geliştirmişlerdir³. Üçüncü grubu emperyalizme karşı direnerek imparatorluğu milli devlete dönüştüren toplumların kurduğu devletler oluşturur. Örneğin, Türkiye.

Batı'da ortaya çıkan ve gelişen ulus devletler dış politika adına mevcut askerî imparatorlukları parçalayıp yerine sözde ulus devletlerin kurulmasını planlamışlardı. Bu planların gerçekleşmesi adına geliştirdikleri projelerden belki de en önemlisi şark politikasıdır. *Şark meselesi*⁴ olarak tanımlanan bu politikanın temel ilgi alanı Osmanlı coğrafyasıdır. Projenin gerçekleşmesi halinde Balkanlardaki Hristiyan toplulukları ayrı devletler şeklinde ortaya çıkarlarsa, bölgede Osmanlı siyasi otoritesi sona erer, Batı'nın siyasi ve ekonomik desteğine muhtaç yeni pazarlar oluşur, belki de Katolik ve Protestan

¹ Devlet kavramı ve genel özellikleri için bk. *Devletin Kavramı ve Kapsamı*, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1990.

² Nedim İpek, "Osmanlı Coğrafyasında Yapay Ulus Devlet Kurma Projeleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu, Yayınlayan Veysel Usta, Ankara 2007, s. 11-28*; Nedim İpek, "Osmanlı Coğrafyasında Kurulan Ulus Devletlerin Oluşum Sürecinde ve Sonrasında Kullanılan Tedhiş Yöntemi", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Samsun 2017, Samsun, s. 547- 552.

³ Bu göçlerle ilgili geniş bilgi için bk. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.

⁴ Geniş bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *DVİA*, 38, İstanbul 2010, s. 352-357; Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *Halil İnalcık Armağanı 1, Doğu- Batı* 2009, s. 387- 403.

dünyası karşısında Ortodoks kilisesi milliyet esasında parçalanmış olurdu. Bu politikanın uygulanması sonucu 1870’de on dört olan ulus devlet sayısı Berlin Antlaşması sonrası kurulan Balkan devletleri ile on sekize çıktı. Doksan üç Harbi sonrası müstakil devletlerin kurulması ile neticelenen süreç imparatorlukların parçalanması anlamına gelen *balkanlaşma* teriminin ortaya çıkmasına vesile oldu. Balkanlarda Hristiyan etnik unsurların müstakil devlet kurmaları desteklenirken, Müslümanlara aynı destek verilmemiş, hatta Bosna örneğinde olduğu gibi milli bir teşekkül olarak ortaya çıkmalarına belki de engel olmak düşüncesiyle işgal edilmiştir. Keza Küçük Kaynarca Antlaşması ile oluşturulan Bağımsız Kırım Hanlığı aynı sebep doğrultusunda tasfiye edilmiştir⁵.

Osmanlı coğrafyasında kurulması planlanan yapay ulus devletlerin sınırları hamî veya senarist olarak tanımlanabilecek olan devlet veya devletlerin kendi dengelerini gözeterek gerçekleştirdikleri çizime göre belirlenir. Bu belirleme esnasında toprak üzerinde yaşayan topluluğun etnik veya kültürel yapısı, bundan daha önemlisi iradesi dikkate alınmaz. Devletlerin sınırları çizilirken etnik ve kültürel coğrafya dikkate alınmayarak milletler parçalanmış, topluluklar birbirine karşı ötekileştirilmiştir. Ülkenin bir bölgesinde yoğun bir şekilde yaşayan bir azınlık nüfus bırakılmıştır. Aslında siyasi haritaların çizildiği kongre ve konferansların düzenlenme amacı büyük devletlerin aralarında bozulan dengeleri yeni bir genel savaşa yer vermeden sağlamaktı.

İkinci aşamada sınırları belirlenen topraklar üzerinde yaşayan topluluk içerisinde devlete adını verecek etnik çekirdek seçilir. Sonraki aşamada hedef toplum diğer unsurlardan uzaklaştırılmaya çalışılır. Bunun için de ötekileştirme yöntemine başvurulur. Farklılaştırmada ilk etapta dinî ve eğitim kurumları kullanılır. İkinci aşamada tedhiş örgütleri devreye sokulur. Son aşamada ise yabancı ordunun askerî harekâtı ve işgali devreye girer. Bazen sınırları belirlenen topraklar üzerinde göçmen unsura istinaden ulus devletler kurdurulmuştur. Örnek: İsrail, Ermenistan, ABD, Kanada.

Osmanlı Devleti Batı’nın şark siyasetine iki farklı şekilde karşı koymuştur. Bu siyasete karşı geliştirdiği birincil politikası mevcut sınırlarını ve nüfus yapısını koruyarak ulus devlete dönüşmektir. İkincisi Balkanlarda, Kafkaslarda, Güney Anadolu’da ve Kıbrıs’ta sınırları dışında kalan halkının çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu yerlerde yerli halka verdiği maddi destekle devlet yapılanmasına girmesini sağlamaktı.

Bu gelişim ve değişim 1820-1920 yılları arasında Osmanlı coğrafyasındaki siyasi haritanın yeniden çizilmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Neticede Birinci Dünya Savaşı’na kadar Kuzey Afrika’daki topraklar doğrudan işgal edilirken Balkanlarda Batı projesi sonucu yeni devletler şekillenmiştir. Birinci Dünya Savaşı arta kalan Osmanlı topraklarının yeniden şekillendirilmesi hareketidir. Bu politikaya tepki sonucunda Balkanlarda 1878’de Rodop Hükümet-i Muvakkatesi ve 1913’te Garbi Trakya Cumhuriyeti kurulurken; Kafkaslarda Birinci Dünya Savaşı sonrası Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Azerbaycan, Ahıska, Aras, Cenubi Garbi Kafkas

⁵ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905- 1916)*, s. 2010.

Cumhuriyetleri ortaya çıkacaktır. Anadolu'nun güneyinde ve Akdeniz'de ise 2 Eylül 1938'de Hatay Cumhuriyeti kurulacaktır. Bunlardan Azerbaycan hariç diğerleri geçici statüde kurulmuş ve ilk fırsatta Türkiye'ye iltihaki hedeflemiştir⁶. Bilindiği üzere bu hedefe sadece Hatay'da ulaşılabilmiştir. Belirtmek gerekirse 1983'te KKTC bağımsızlığını ilan etmiştir.

20. yüzyılın başında Orta Doğu kavramı üretildi. Aslında toplumlar felsefelerine göre isimler verirler. Devlet ve coğrafya isimleri bu nedenle toplumdan topluma farklılaşabilmektedir. Batılı toplumlar devletleri isimlendirirken toplumun isminin sonuna ya veya ya eki getirerek ülke ve devlet ismi türetmişlerdir. Asya'da hanedana dayalı isimlendirmeye gidilmiştir. Abbasi, Osmanlı gibi. Dünyayı Eski Yunan *medenî güney* ve *barbar kuzey*; Romalılar *doğu* ve *batı*, Müslüman coğrafyacılar *el-mağrip* ve *el-maşrik* şeklinde tasnif etmişlerdir. Batı kendini merkeze koyarak diğer ülkeleri *Uzak Doğu*, *Yakın Doğu*, *Orta Doğu* şeklinde tanımlayabilmiştir. İngiliz ordularının doğu sömürgelerine lojistik destek vermek için Londra ve Doğu'nun ortasında bir merkeze ihtiyaç duymuştu. Orta Doğu terimi bu ihtiyaçtan ortaya çıktı. Bölge Doğu (Bombay) ve Batı (Londra) arasında orta bir yerde yer alıyordu. Londra ile Hindistan arasındaki yazışmalarda bölge ilk kez Orta Doğu ya da Yakın Doğu adlarıyla anılmaya başlandı. Dünya Savaşı bittiğinde Yunanistan ve Güney İtalya Yakın Doğu kabul edilirken, Yakın Doğu'nun doğusu ile Afganistan arasındaki bölgeye Orta Doğu ismi verildi. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Orta Doğu'nun sözlük anlamı istikrara kavuşurken, Orta Doğu halkları istikrardan oldu. Orta Doğu coğrafyasının herhangi bir kültürel, sosyal, coğrafi iktisadi, siyasi bir ortak özelliği olmamasına rağmen ortak bir adla anılmasının asıl nedeni budur. Orta Doğu siyasi bir tanımlamadır. Bu nedenle doğal bir sınırı yoktur. Herkes kendisine göre değişik sınırlar çizebilmiştir. İlk defa Amerikalı deniz tarihçisi Alfred Thayer Mahan, Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullandı. *The Times* gazetesi bu kavramın gelişmesi ve kamuoyunda benimsenmesini sağladı. Orta Doğu kavramı 20. yüzyılın başlarında sözlüklere girdi. Hint Kral Naibi Lord Curzon Hindistan'a yakın yerleri tanımlamak için 1911'de bu kavramı kullandı. Kavram böylece siyasallaştı. Genel savaş sonrası kavramın kullanımı yaygınlaştı. Bu dönemde Hindistan ile İstanbul arasındaki ülkelerin tamamı Orta Doğu'nun sınırlarına dahil edildi. Asya ülkeleri ve Birleşmiş Milletler Orta Doğu yerine Güneybatı Asya, Yakın Doğu, Batı Asya isimlendirmesini kullanıyorlardı⁷.

İtilaf devletleri genel savaş esnasında imzaladıkları gizli anlaşmalarla Orta Doğu adı verilen coğrafyayı aralarında paylaştılar. Ancak bölgede varlığını hissettirmek isteyen ABD bu amaçla geliştirdiği Wilson ilkeleri

⁶ Nedim İpek, "Ulus Devlet Anlayışı ve Aras Türk Hükümeti", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta-Aras Havzası*, Ankara 2018, s. 77- 102; Adil Dağıstan, Adnan Sofuoğlu, *Belgeler Işığında Bağımsız Hatay Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21/62, Ankara 2005, s. 421- 451; İbrahim Şirin, "İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate- i Milliyesi'ne" *History Studies*, 6/2, (2014), s. 125- 142.

⁷ Gökhan Çetinsaya, "Orta Doğu", *TDİA*, 33, İstanbul 2007, s. 403- 407; William Cleveland, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2008.

çerçevesinde söz konusu gizli anlaşmaları tanımayacağını, her topluluğa kendi devletlerini kurma hakkı vereceğini ilan etti. Bunun üzerine Fransa ve İngiltere bir deklarasyon yayımlayarak Orta Doğu'da halk iradesi ile devletlerin kurulacağını ilan etmek zorunda kaldı. İtilaf devletleri bu kararları aşmak için manda idaresi yöntemini buldular. Manda idaresi dünya kamuoyuna modern devlet modeli olarak tanıtıldı. Mandaterlik az gelişmiş ülkeleri, kendi kendilerini yönetecek bir düzeye erdirmeye çalışarak bağımsızlığa kavuşuncaya kadar Milletler Cemiyeti'nin koyduğu şartlar dahilinde yönetmek için emperyalist devletlere verilen yetkidir. Aslında yeni sistem geleneksel sömürgecilikten pek de farklı değildi. 28 Haziran 1919 tarihli Milletler Cemiyeti Mukavelesi'nin 22. Maddesine istinaden işgal sahasındaki Orta Doğu topraklarının bir kısmı üzerindeki yönetim yetkileri bölgeyi sözde bağımsızlığa hazırlamak şartıyla galip devletlere devredilmiştir. Örneğin Fransa 24 Temmuz 1922'de Suriye ve Lübnan'da mandater devlet statüsüne ulaştı. Fransa Arap milliyetçiliğinin yayılmasını önlemek için Suriye'de *Alevi*, *Sünni* ve *Dürzi* bölgelerinden oluşan bir federe yapı planladı⁸.

Fransız manda idaresinin kurulduğu bir diğer saha Lübnan'dır. 1840-1860 yılları arası Lübnan sahasında Dürzi – Maruni çatışması vardı. Avrupa çözümü Dürzi ve Marunilere ait emirlikler kurmakta buldu. Fransa Marunilerin inisiyatifinde özel bir idari sistem; Rusya ise Katolik ve Ortadokslara ait iki ayrı prenslik önerir. Sözde diğer yerlerde baskı görecektir olan Hristiyanların sığınacağı bir yurt olacaktır. İngiltere ise Maruni, Dürzi ve Rum kaymakamlıklarının kurulmasını tercih eder. Neticede 1861'de Katolik Ermeni mutasarrıfının idaresinde Cebel-i Lübnan müstakil idaresi oluşur. 31 Ağustos 1920'de Büyük Lübnan Devleti ilan edilir. 1920-1926 yılları arasında 6 Fransız tarafından idare edilen Lübnan 1926'da Lübnan Cumhuriyeti olur. Yeni idare iç işlerinde serbest, dış ilişkilerde Fransa'ya tabi idi. Fransız manda idaresi ancak 1943'te sona erdi.

Benzer bir uygulamayı Filistin topraklarında görmeyiz. 1841'de müstakil Kudüs sancağı kurulur. Kırım Savaşı sonrası Sayda eyaletine bağlanır. 19. yüzyılın sonunda Kudüs, Nablus, Akka sancakları Filistin olarak isimlendirilir. 1890'da Kudüs müstakil mutasarrıflıktır artık. Birinci Dünya Savaşı sonrası Milletler Cemiyeti 1920'de Filistin üzerinde İngiliz mandasını tanıdı. Bundan İngiltere ve Fransa Musevi göçmenlere çok kısıtlı bir giriş hakkı tanıdı. İkinci Dünya Savaşı öncesi kaçmayı başaran 500 bin Musevi'nin 1/3'ü bu fırsattan yararlanarak Filistin'e yerleştirilmişti. İkinci Dünya Savaşı ve sonrası bölgeye yönelik Yahudi göçü artarak devam etti. 1948 yılında İsrail Devleti kuruldu. Netice itibarıyla yaklaşık yüz yıllık bir süreçte dünyanın çeşitli noktalarından Filistin topraklarına Yahudi nüfus göç ettirildi. Ve bu nüfusa istinaden İsrail Devleti kuruldu. Böylece Batı bir taraftan yabancı bir kültürden kurtulurken diğer taraftan bu devlet vasıtasıyla Orta Doğu'daki menfaatlerini korur oldu. Buna karşılık Batı ve Arabistan'da telif edilen eserler de Osmanlı'nın Arap milliyetçiliğine karşı Musevileri Filistin'e yerleştirmeyi planladığı iddia edilebilmiştir⁹. Arap'a karşı Musevi oynanıyordu. Yani böl,

⁸ İrfan Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara 1989.

⁹ Bayram Kodaman, Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak 2. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", *Bellekten*, 219, Ankara 1994, s. 565- 579;

yönet politikası uygulanır. Keza 1921 yılında Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal yönetiminde Irak'ta ve kardeşi Abdullah yönetiminde Ürdün'de İngiliz manda idareleri kuruldu. Söz konusu manda idareleri yaklaşık 1950 yılına kadar sürdü.

Fransa genel savaş öncesi işgal ettiği yerlerde hâkimiyetini sürdürmeye devam etti. Fas, Cezayir, Tunus ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında müstakil hale gelebildi. Bu bölgeler Fransa'nın bir taraftan ham madde ihtiyacın karşılarken diğer taraftan emek gücünü de temin etmiştir. İngiltere ise genel savaş sonrası Hindistan'daki yapısını korurken Orta Doğu olarak tanımladığı ve işgal altında bulundurduğu coğrafyada farklı bir uygulamaya gitti. Örneğin işgali altındaki Mısır'ın 28 Şubat 1922'de bağımsızlığını tek taraflı olarak ilan etti ve yönetimin başına Mehmet Ali Paşa hanedanına mensup Ahmet Fuat'ı getirdi. Ancak konulan kayıtlar İngiltere'ye Mısır'a sürekli müdahale imkanı vermekteydi. Dolayısıyla bağımsızlık şekilden öteye geçemedi.

Orta Doğu sınırları dahilinde kalan ve Arapların yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki bölgesel hanedanların yetkileri 1750- 1812 yılları arası arttırılmıştı. Bu dönemde pek çok hanedan türedi. Bunlardan birisi de Muhammed bin Abdulvahhap Suud idi. Mayıs 1914'de Osmanlı- Suudi antlaşması ile Necid bölgesi İbn-i Suud'un nüfuz sahasına terk edilmiş ve hakimiyetin babadan oğula geçmesi kabul edilmiştir. Genel savaşta Arap yarımadasında müşterek bir idare yoktu. Hicaz, Şerif Hüseyin; Neced İbn-i Suud; Asir, İdris; Yemen ise İmam Yahya tarafından yönetiliyordu. İngiltere Şerif Hüseyin'e Hicaz kralı unvanı verdi ve bağımsız bir Arap devleti vaat etti. 1916 yılında isyan eden Şerif Hüseyin kendisini Arabistan kralı ilan etti. Şerif Hüseyin'in isyanına Arapların çoğu iştirak etmedi. Genel savaş sonrası bölgenin en güçlüsü İbn-i Suud olur. Arabistan'da iki güç vardı: Neced Sultanı İbn-i Suud, Hicaz Kralı Şerif Hüseyin. İngilizler Şerif Hüseyin'i terk edip Abdülaziz bin Suud'a destek verdi. İbn-i Suud savaştan sonra Şerif Hüseyin'i Mısır'a kaçırdı. Mart 1920'de Faysal kendisini Filistin, Lübnan ve Suriye'nin başına kral ilan etti. San Remo bunu kabul etmedi. Faysal Temmuz 1920'de tahttan indirildi. Abdülaziz İbn-i Suud Ocak 1926'da kendisini Hicaz kralı ve Neced sultanı ilan etti. İngiltere 1927'de Suud'u tanıdı. İbn-i Suud 1932'de krallığını ilan etti.

Sonuç

Ulus devletleri oluşum ve yapısal açıdan üç gruba ayırmak mümkündür. Birinci grubu toplumun ve devlet yapısının eş zamanlı olarak oluştuğu Batı tarzı liberal ulus devletlerdir. Bu tür devletler sanayi inkılabını müteakip pazar ve hammadde sorununu çözmek adına emperyalist politika izlemiştir. Batılı devletlerin bu politikaları yeni ulus devletlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Kemal Karpat, *Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İstanbul 2006.

19. yüzyıldan itibaren Batı, şark meselesi isimli proje ile Osmanlı'ya etnik milliyetçiliği dayattı. Bu politikanın sonunda 1914'e kadar Balkanlarda Hristiyan unsurun yoğun olduğu yerlerde Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ devletleri kuruldu. Balkanlarda Müslüman unsura aynı fırsat tanınmadı. Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edildi. Balkanlarda büyük Slav yapılanmasına engel olur düşüncesiyle bağımsız Arnavut devletinin kurulmasına ses çıkarılmadı.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında mağlup devletlerin coğrafyasında farklı bir dil ve kültürel özelliklere sahip olanlar ulus olarak tanımlanacaktı. Ulus olarak tanımlanan toplulukların da kendi kaderini tayin hakkı talep etmesi meşru sayılacaktı. Bu düşünceden hareketle Anadolu'da İonya, Ermenistan ve Pontus isimli devletlerin kurulması planlandı. Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Türk halkı bu plânı bozarak Misak-ı Millî sınırları içerisinde Osmanlı İmparatorluğunu Türkiye milli devletine dönüştürme projesini başlattı ve başarılı oldu.

Galip devletler Orta Doğu olarak tanımladıkları coğrafyanın siyasi haritasını çizerken genel savaş öncesi politikalarında değişikliğe gittiler. Bu çerçevede Orta Doğu'da İsrail Devleti'nin temelleri atılırken Arap toplulukları Fransa ve İngiltere'nin mandaterliğinde birçok devletçiğe ayrılacak şekilde organize edildi.

Kaynakça

- ACAR, İrfan, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara 1989.
- CLEVELAND, William, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul 2008.
- DAĞISTAN, Adil, Adnan Sofuoğlu, Belgeler Işığında Bağımsız Hatay Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye", *Atatürk Araştırma Dergisi*, 21/62, Ankara 2005, s. 421- 451.
- Devletin Kavramı ve Kapsamı*, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1990.
- İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.
- İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.
- İPEK, Nedim, "Osmanlı Coğrafyasında Yapay Ulus Devlet Kurma Projeleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Yayınlayan Veysel Usta, Ankara 2007, s. 11- 28.
- İPEK, Nedim, "Osmanlı Coğrafyasında Kurulan Ulus Devletlerin Oluşum Sürecinde ve Sonrasında Kullanılan Tedhiş Yöntemi", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Samsun 2017, Samsun, s. 547- 552.
- İPEK, Nedim, "Ulus Devlet Anlayışı ve Aras Türk Hükümeti", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta-Aras Havzası*, Ankara 2018, s. 77- 102.
- KARPAT, Kemal, *Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İstanbul 2006.

- KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 2010.
- KODAMAN, Bayram; Nedim İpek, “Yahudilerin Filistin’e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak 2. Abdülhamid’e 1879’da Sunulan Layiha”, , *Belleten*, 219, 1 / 1994, s. 565- 579.
- SMITH, Anthony, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sinan Şener, İstanbul 1994.
- ŞİRİN, İbrahim, “İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi’nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-î Milliyesi’ne” *History Studies*, 6/2, (2014), s. 125- 142.

1902'DE KALEME ALINMIŞ BİR LAYİHAYA GÖRE ŞARKÎ RUMELİ
EYALETİ'NDEKİ VE BULGARİSTAN EMÂRETİ'NDEKİ MÜSLÜMAN
HALKIN DURUMU

THE STATUS OF THE MUSLIM PEOPLE IN THE EASTERN RUMELIAN PROVINCE AND
BULGARIAN EMIRATE ACCORDING TO A REPORT WRITTEN IN 1902

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeni Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı
*Ondokuz Mayıs University, Faculty Art of Sciences, Department of History, Department of New Age
History*

rkaragoz@omu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7268- 6190

Arş. Gör. Sevgi AKKOYUN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeni
Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı
*Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences of Çarşamba, Department of
History, Department of New Age History*

sevgi.akkoyun@omu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6819-7098

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi (Research Article)**
Geliş Tarihi-Received Date : **27.05.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **05.06.2020**
Sayfa-Pages : **9 – 32**

This article was checked by

Atf – Citation: KARAGÖZ, Rıza – AKKOYUN, Sevgi, “1902'de Kaleme Alınmış Bir Layihaya Göre Şarkî Rumeli Eyaleti'ndeki ve Bulgaristan Emâreti'ndeki Müslüman Halkın Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 9 – 32.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 9 – 32

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1902'DE KALEME ALINMIŞ BİR LAYİHAYA GÖRE ŞARKÎ RUMELİ EYALETİ'NDEKİ VE BULGARİSTAN EMÂRETİ'NDEKİ MÜSLÜMAN HALKIN DURUMU*

*THE STATUS OF THE MUSLIM PEOPLE IN THE EASTERN RUMELIAN PROVINCE AND
BULGARIAN EMIRATE ACCORDING TO A REPORT WRITTEN IN 1902*

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ – Arş. Gör. Sevgi AKKOYUN

Öz

Makalede Bulgaristan Emareti Fevkalade Komiseri Ali Ferruh Bey'in 2 Nisan 1902 tarihli layihası değerlendirilmektedir. Layiha Bulgaristan Emaretinde ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nde yaşayan Müslüman Türk halkın dinî ve sosyal durumu hakkında bilgiler içermektedir. Makalenin girişinde Bulgaristan Emareti'nin ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin kuruluşu özetlenmektedir. Ardından 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra buralarda yaşayan Müslümanların dinî, eğitim ve sosyal durumları, mevcut ikincil literatür taranmak suretiyle kısaca hatırlatılmıştır. Makalenin ikinci kısmında layihanın maddeleri günümüz Türkçesiyle verilmiş ve değerlendirmesi yapılmıştır. Sonuçta ise layihanın yazımından sonraki tarihlerde Bulgaristan'daki Müslüman Türk azınlığın durumuna temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Ferruh Bey, Bulgaristan Emareti, Şarkî Rumeli, Layiha.

Abstract

The article evaluates the report of Extraordinary Commissioner of Bulgarian Emirate Ali Ferruh Bey, dated April 2, 1902. The report contains information about the religious and social situation of the Muslim Turkish people living in the Bulgarian Emirate and the Eastern Rumelian Province. The establishment of the Bulgarian Emirate and the Eastern Rumelian Province are summarized in the introduction of the article. Then, after the Treaty of Berlin in 1878, the religious, educational and social status of Muslims living here were briefly mentioned by scanning the available secondary literature. In the second part of the study, the articles of the report are presented in today's Turkish and evaluated. As a result, the situation of the Muslim Turkish minority in Bulgaria was emphasized on the dates after the writing of the report.

Keywords: Ali Ferruh Bey, Bulgarian Emirate, Eastern Rumelian Province, Report.

* Bu makale 18-21 Eylül 2019 tarihinde düzenlenen 7. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda Prof. Dr. Rıza Karagöz tarafından sözlü sunumu yapılan bildirinin yeniden gözden geçirilmesi ve genişletilmesi suretiyle kaleme alınmıştır.

1. Giriş

1.1.Layiha ve Yazarı Hakkında Bilgi

Makale konusunun kaynağı 19 Mart 1318 (M. 2 Nisan 1902) tarihinde kaleme alınmış olan bir layihadır. Toplam 16 sayfadan ibaret layiha okunaklı ve temiz bir rika yazıyla yazılmıştır. Sadaret makamına arz edilen layihayı kaleme alan ise o tarihte Bulgaristan Emareti Komiseri¹ görevini icra etmekte olan Ali Ferruh Bey'dir.²

Daha ziyade diplomat kimliğiyle tanınan Ali Ferruh Bey³, 5 Haziran 1865 tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası Rumeli Beylerbeyi payeli Kayazâde (Çürüksulu) Reşat Paşa'dır. Eğitim hayatına İstanbul'da başlayan Ali Ferruh Bey daha sonra Adana ve Beyrut'taki okullarda Arapça ve Fransızca eğitimi aldı. Mülkiye Mektebinden mezun olduktan sonra eğitimine Paris'te hukuk ve edebiyat alanında devam etti. Memuriyet hayatına Adana'da tahrirat kâtipliği ile başlayan Ali Ferruh Bey, çok geçmeden bu görevden istifa etti ve tercihini diplomasiden yana kullanarak Temmuz 1886'da Tercüme Odasında işe başladı. Paris'te eğitimine devam ederken Paris Sefaretinde üçüncü kâtiplik yapıyordu. Başarılı ve işinin ehli olması yanında ahlaklı kişiliği ile de öne çıkmış ve terfi ederek sırasıyla Londra Sefareti ikinci kâtipliği, Bükreş Sefareti baş kâtipliği ve Ocak 1894'te tekrar Londra Sefareti baş kâtipliği görevlerine getirilmiştir. 5 Mart 1895'te Petersburg Sefareti müsteşarlığına atanan Ali Ferruh Bey, 1896'da Orta Elçi unvanıyla Washington'a tayin edildi. Ancak bu görevine başlaması 25 Mart 1898'de mümkün oldu. Buradaki görevi esnasında özellikle Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerine karşı hem diploması hem de basın kanalıyla mücadele etmiş ve Sultan Abdülhamit'e önemli raporlar göndermiştir.⁴

¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrak (Y-EE), 136/32 (Bundan sonra layiha), s. 14.

² Ali Ferruh Bey'in hayatı ve Bulgaristan Komiserliği görevi esnasındaki çalışmaları için bk. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XVII, S. 21'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, ss. 82-84; Mesut Bakçepinar, *Ali Ferruh Bey'in Bulgaristan Komiserliği Görevi ve Raporları (1902-1904)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Haziran 2019. Bakçepinar bu çalışmasında Ali Ferruh Bey'in İstanbul'a gönderdiği başka bazı raporların içeriği hakkında değerlendirmelerde bulunduğu hâlde bu makaleye kaynaklık eden layihanın sadece çeviri metnini vermekle yetinmiştir (bk. ss. 58-71).

³ Ali Ferruh Bey aynı zamanda farklı alanlarda yazdığı yazıları ve şiirleriyle de tanınmaktadır. Bunlardan bazıları için bk. Eşref Eşrefoğlu, "Ali Ferruh Bey'in Doğu Rumeli'de 'Lisân-ı Osmânî ve Sikke-i Osmânî' Meselesine Ait 1903 Tarihli Bir Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), S. 32, İstanbul 1979, ss. 381-402; Mehtap Erdoğan, "Ali Ferruh'un Şâyân Adlı Eseri ve Bu Eser İçerisinde Yer Alan Terci-i Bend-Müstezad Nazım Şekliyle Bir Manzumesi", *Turkish Studies*, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı), C. IV, S. 8, İstanbul 2009, ss. 1189-1211; Emrah Çetin, "Sporla İlgili Türk Basınında Yer Alan İlk Yazı: Ali Ferruh Bey ve 'Eskrim' Makalesi", *JASS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, S. 37, Autumn 2015, ss. 149-157. Eserlerinin listesi için bk. Bakçepinar, ss. 28-35.

⁴ Ali Ferruh Bey'in Amerika'daki görevi esnasındaki faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Bakçepinar, ss. 24-28.

Ali Ferruh Bey, Ağustos 1900'de Amerika'daki görevinden ayrıldı ve İstanbul'a döndü. 20 Ocak 1902 tarihinde Fevkalade Komiser olarak Sofya'ya tayin edilen Ali Ferruh Bey, 4 Şubat 1902'de görevine başladı. Bu görevde iken epeydir mücadele ettiği şeker hastalığına yenik düşerek 20 Ekim 1904'te Sofya'da vefat etti.⁵

Osmanlı Arşivindeki, layihanın da içinde bulunduğu dosyada üç belgeden ibaret olmak üzere Fransızca kaleme alınmış tablolar mevcuttur. Bu tablolarda Emaret ve Eyalet dâhilinde elde edilen ve ticareti yapılan ürün ve bazı eşyanın belli tarihler arasındaki miktarı, fiyatı ve ekonomik getirisi hakkında isim ve rakamlar kaydedilmiştir. Makale kapsamında bu tablolara girilmeden sadece katalogda yer alan ve Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış layiha konu edinilmiş ve değerlendirilmiştir. Ancak, layihanın içeriği hakkında değerlendirme yapabilmek için önce Bulgaristan Emareti ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin kuruluş süreci hakkında kısa bilgi vermek faydalı olacaktır.

2. Bulgaristan Emareti'nin ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin Kuruluşu ve Birleşmeleri

Bulgaristan Emareti'nin⁶ ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin⁷ kuruluşu, Berlin Antlaşması ile gerçekleşmiş olmakla birlikte her iki siyasî teşekkülün kuruluşuna giden yol çok daha önceki tarihlerde açılmaya başlanmıştır. Bu minvalde Bulgarların bir millet olarak bağımsız bir devlet kurmalarına yönelik ilk faaliyetlerin 18. yüzyılın son çeyreğinde başladığı söylenebilir.⁸

Bulgarların Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını almaları için son süreç 1877-1878 Osmanlı - Rus Harbi (Doksanüç Harbi)⁹ ile başlamış oldu. Bu savaşta Osmanlıların ağır yenilgisi, Rusların yukarıda sözü edilen Panславизм hedeflerine ulaşma noktasında büyük bir adım atmalarına vesile oldu. Savaş sonunda iki devlet arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) "Panславизм zaferi" olarak kabul edilmektedir.¹⁰ Antlaşma, Osmanlı topraklarını Rusya'nın tarihî planları doğrultusunda parçalarken¹¹ Balkan coğrafyasında yeni devletlerin ve statülerin oluşmasının önünü açtı. Ayastefanos'un şartlarına göre Osmanlı Devleti, toprakları genişletilmiş şekilde

⁵ Bakçepinar, s. 35. Eşref Eşrefoğlu Ali Ferruh Bey'in 20 Kasım 1904 tarihinde vefat ettiğini yazmaktadır. Eşrefoğlu, ss. 390-391, 16 no.lu not.

⁶ Geniş bilgi için bk. Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies*, Volume 1/2, Fall 2006, ss. 259-302.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara 1992.

⁸ 1760'larda bir Bulgar keşişin kaleme aldığı Slav Bulgarlarının Tarihi adlı kitap, Bulgar milli uyanışına ön ayak olmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusların Panславизм politikası çerçevesindeki faaliyetleri sürecin hızlanmasında önemli rol aldı. 1878 öncesi siyasî gelişmelerin kısa tarihi için bk. Köse, s. 263 vd.

⁹ Bk. Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, ss. 498-499.

¹⁰ Bk. Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 225.

¹¹ Kemal Beydilli, "Rusya ('Tarih' ve 'Osmanlı-Rus Münasebetleri' başlıkları)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, 2008, s. 265.

Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıklarını kabul etmek zorunda kalmıştı. Antlaşmayla sınırları Tuna'dan Ege'ye, Arnavutluk'tan Karadeniz'e uzanan, yani Doğu Rumeli ve Makedonya topraklarının önemli bir kısmını da içerecek şekilde muhtar statüde Büyük Bulgaristan devletinin kurulması kabul edildi. Ancak savaşın galip tarafı olmanın verdiği cesaretle *Şark Meselesini* kendi siyasî menfaatleri doğrultusunda çözmeye çalışan Rusya'ya karşı Avusturya ve İngiltere'den sert tepki geldi. Nihayet üç devletin kendi aralarında yaptıkları görüşmeler sonunda Berlin'de bir kongre toplanması kararlaştırıldı. 13 Haziran 1878 tarihinde toplanan kongre sonunda Ayastefanos Antlaşması ile kurulması öngörülen "Büyük Bulgaristan", Bulgaristan Emareti, Şarkî Rumeli Vilâyeti ve Makedonya olmak üzere üç kısma bölünmüş oldu.¹² Bilahare Makedonya toprakları Osmanlı Devleti'ne iade edilirken Şarkî Rumeli Vilâyeti bir müddet Berlin Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin tasvip ve Osmanlı Devleti'nin tayin ettiği Hristiyan (Bulgar) valilerce idare edildi.¹³ Daha başlangıçtan itibaren Şarkî Rumeli'yi kendilerine ait bir parça olarak gören Emaret, "Büyük Bulgaristan" hedefleri doğrultusunda burada ilhakla sonuçlanan hareketlerin planlayıcısı olmuşlardır. Vilâyetteki Hristiyan Bulgarların Müslümanlara yönelik tecavüz ve katliamları yanı sıra ayrılıkçı isyanları, bölgedeki Türk nüfusun peyderpey göçüne sebep olduğu gibi vilâyet topraklarının da Emaret'e ilhakının yolunu açmıştır. Nihayet 24 Mart 1886 tarihinde son şekli verilen İstanbul İtilâfnâmesi ve 5 Nisan 1886 tarihli İstanbul Konferansı'nda büyük devletlerin de onay verdiği kararname ile, Kırcaali ve Ropcoz kazaları Osmanlı idaresine terkedilmek şartıyla¹⁴, Şarkî Rumeli Valiliği Bulgaristan Prensiği'nin uhdesine bırakılmıştır.¹⁵ Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin ilhakıyla istiklal yolunda bir adım daha atan Emaret, Avusturya'nın da yakın desteğini gördüğü süreç sonunda, Osmanlı tarafının II. Meşrutiyet hengâmesi ile meşguliyetinden de istifade ederek 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan Krallığı namıyla bağımsızlığını ilan etmiştir.

Berlin Antlaşması'ndan Bulgaristan Emareti'nin bağımsızlığını ilan ettiği 5 Ekim 1908 tarihine kadar geçen sürede Osmanlı-Bulgar ilişkileri, Osmanlı Devleti'ni temsilen Sofya'da oluşturulan "Bulgaristan Komiserliği", ve Emaret'i temsilen de İstanbul'da bulunan "Bulgaristan Kapıkethüdalığı" tarafından yürütülmüştür. Emaret'te sefaret yerine komiserlik tesisi Bulgaristan'ın hukuken hâlâ Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu anlamına gelmektedir.¹⁶

¹² Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, ss. 516-517. Bulgaristan Emareti Sofya, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça ve Tırnova şehirlerinin bulunduğu toprakları kapsıyordu. (Köse, ss. 268-269). Şarkî Rumeli Vilâyeti ise merkezi Filibe olmak üzere, İslimye, Eskizağra, Tatarpazarcığı, Bergos (Burgaz) ve Hasköy sancakları ve bunlara bağlı 28 kazadan oluşacaktı. Vilâyetin idarî taksimatı hakkında geniş bilgi için bk. Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, s. 59.

¹³ Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, ss. 117-122.

¹⁴ Osmanlı idaresine bırakılan kaza ve mahaller için bk. Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, ss. 288-290.

¹⁵ Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, s. 282 vd.

¹⁶ Bulgaristan Komiserliği hakkında geniş malumat için bk. Aydın, "Bulgaristan Komiserliği".

Asırlardır Osmanlı toprağı olarak idare edilen Bulgaristan'ın, 93 Harbi ile başlayan ve akabinde masadaki antlaşmalar ve sahadaki elim olaylarla devam eden ayrılma sürecinde, gerek buralarda yaşayan Türk halkın hukukunu muhafaza etmek gerekse Osmanlı Devleti'nin hükümlerini haklarını devam ettirmek maksadıyla komiserlik teşkili yoluna gidilmiştir.¹⁷ Avrupa devletlerinin, siyasî çıkarları saikiyle Bulgaristan Prenslığı'ne bağımsız bir hükümet muamelesinde bulunmaları neticesinde, esasen Babıâlinin siyasî ve hukukî bir temsilcisi olarak görev yapması beklenen komiserler sanki yalnızca Türk vakıflarıyla ilgilenen bir "evkaf komiseri" gibi görülmüştür. Nitekim en başından itibaren komiserler çoğu zaman Bulgaristan'daki camiler ve vakıf mallarına nezaret eden bir memur gibi mesai yapmışlardır. Bununla beraber hâliyle siyasî ve sosyal içerikli işleri de takip etmişler, mümkün olduğunca Bulgaristan'da Osmanlı Devleti'nin menfaatleri yönünde çaba göstermişlerdir. Bu meyanda Makedonya meselesinin halli, harp esnasında ve sonrasında gördükleri zulüm sebebiyle evlerini ve yurtlarını terk etmek zorunda kalan Türklerin tekrar vatanlarına iadesi, Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin ilhakıyla ortaya çıkan siyasî problemlerin çözülmesi, suçluların iadesi gibi konular komiserlerin yoğun mesaisini almıştır.¹⁸ Bu mesai içinde komiserler oralarda yaşayan Türklerin sadece vakıf eserlerini değil, özel mülklerini muhafaza etmek, dinî, sosyal ve eğitim işleriyle ilgilenmek ve İstanbul hükümetini temsilen gerektiğinde her türlü hukukî işlemlerini yürütmekle de meşgul olmuşlardır. Bu arada görevlendirdikleri memurlar vasıtasıyla Varna, Rusçuk, Filibe gibi Türk nüfusun fazla olduğu şehirlerde Bulgar yönetiminin icraatlarını izleyip sürekli olarak İstanbul'a bilgi aktarmayı ihmal etmemişlerdir.¹⁹

3.1878'den Sonra Bulgaristan'daki Müslümanların Durumu

Emaret ve Vilâyet dâhilinde yaşayan Müslüman Türklerin durumu 1878'den sonraki süreçte daha yoğun olmak üzere gün geçtikçe kötüleşmiştir. Baskılar, tecavüzler, hakaretler bölgeyi Müslümanlar açısından yaşanmaz hâle getirdikçe can kaygısına düşen halk, çareyi Osmanlı sınırları içine kaçmakta buldular. Müslüman nüfus, muahedeyi takip eden 20 yıllık sürede iki milyondan beş yüz bine düşmüştür. Azınlık durumuna düşen Müslümanlar sadece nüfus bakımından değil aynı zamanda sosyal hak ve imkânları yönüyle de zor ve sıkıntılı bir süreçle karşı karşıya kalmışlardır.

Berlin Antlaşması'na göre Bulgaristan Emareti ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nde yaşayan Müslümanların din, eğitim ve hukuk işleri müftüler tarafından yürütülecekti. Bu müftüler, İstanbul'daki Meşihate bağlı idi.²⁰ Emaret'teki Müslümanlara ait vakıfların işlemlerinden de müftüler sorumlu olacaktı. Esasen bu durum Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan Müslümanları

¹⁷ Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s. 72.

¹⁸ Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", ss. 73-74.

¹⁹ Bakçepınar, ss. 15-16.

²⁰ Osman İbrahimov, *1877-1908 Yılları Arasında Bulgaristan Müslümanlarının Dinî Kurumları*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 28 vd.

üzerindeki eski hukukunun korunduğu anlamına geliyordu.²¹ Ancak Bulgar Hükümeti 2 Temmuz 1880'de çıkarttığı Bulgaristan Müslümanlarının dinî idarelerine dair nizamname doğrultusunda müftülerin Bulgar memuru sayılmaları ve maaşlarının da Bulgaristan Emareti'nce ödenmesi uygulamasını başlattı.²² Bu durum Berlin Antlaşması'nın ilgili maddelerine aykırı olarak Emaret hükümetinin müftülüklerin özlük işlerine doğrudan müdahale etmesi demekti.²³

Bulgar hükümetinin talimatnamesine mukabil Osmanlı tarafı Berlin Antlaşması hükümleri doğrultusunda Emaret ve Vilâyet'teki müftülerin seçimi, tayini ve görevden alınmasıyla ilgili düzenleme yapmıştır. Buna göre Vilâyet'teki her bir sancağın Müslüman halkı, aralarından ehliyet ve liyakat sahibi birini müftü adayı olarak belirleyebilecekti. Aday Filibe müftüsünün başkanlığındaki bir heyet tarafından imtihandan geçirilecekti. İmtihanda başarılı olan adayın adı valiye bildirilecek, o da durumu Bâbîâlîye arz edecekti. İstanbul'da Meşihat durumu inceledikten sonra Sadaret vasıtasıyla atama işlemi padişahın tasdikine sunulacaktı. 24 Eylül 1881 tarihli padişah iradesiyle tespit edilen esaslar dâhilinde müftülerin beş yıl görevde kalması, maaşlarının Osmanlı Evkaf Hazinesince ödenmesi, azillerinin de Meşihatın görüşüne bırakılması kararlaştırılmıştır.²⁴ Diğer taraftan Berlin Antlaşması gereğince Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin dâhili işlerini düzenlemek üzere oluşturulan Avrupa Komisyonu da bir talimatname hazırlayarak benzer hükümler tespit etmiştir.

Bulgar hükümeti, Berlin Antlaşması'na ve yukarıda belirtilen düzenlemelere aykırı olarak kendi hazırladığı talimatnameyi uygulamaya devam etti hatta 15 Eylül 1895 tarihinde yürürlüğe giren "Müslümanların Dinî İdarelerine Dair Talimatname" ile Bulgaristan'daki dini örgütlenmeyi kendi kontrolü altına alma yolunda daha farklı uygulamalar da başlattı.²⁵ Aynı zamanda Bulgaristan'daki müftülerle Meşihat makamı arasındaki ilişkileri de düzenleyen bu talimatnameye karşı Osmanlı Devleti'nin başlattığı girişimlerden bir sonuç alınamadı.²⁶

Bulgaristan Emareti'nin kurulmasından sonra, vakıfların durumunda ve idaresinde hukukî açıdan önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Berlin Antlaşması'nın 12. Maddesi hükmünce Emaret'teki "*emlak-i miriye ve mevküfenin Bâbîâlî hesabına suret-i ferağ ve istimaline müteallik işlerin cümlesine ve bunlarda bir ilişiği bulunacak efradın mesâlihini iki sene zarfında tesviyeye memur*" olmak üzere bir Türk-Bulgar Komisyonu kurulması öngörülüyordu.²⁷ Türk ve Bulgar yetkililerden oluşan bu komisyon²⁸ vakıflar

²¹ Emine Bayraktarova, *Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1919)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009, ss. 89-90.

²² İbrahimov, ss. 32-37.

²³ Bulgar Hükümeti'nin talimatnameye dayanarak yaptığı atama ve aziller hakkında bk. Bayraktarova, s. 90.

²⁴ Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, s. 206.

²⁵ İbrahimov, s. 58 vd.

²⁶ Bayraktarova, ss. 93-95.

²⁷ Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)", *Bellekten*, C. LIII, S. 207-208, 1989, s. 680.

ve mîrî arazi üzerinde inceleme yaparak Bulgaristan'daki evkafı beş kısma ayırıp, bunlar hakkında bilgiler vermiştir.²⁹

Komisyon, 1 Nisan 1880-11 Kasım 1881 tarihleri arasında toplanan 56 oturum boyunca mîrî emlak kavramının içeriğini tartışmaktan öte geçemedi. Bu süre zarfında sorunun çözümü bir yana, mîrî emlakın muhtevası üzerinde bile uzlaşmaya varılamadı. Bunun üzerine 2-14 Eylül 1882 tarihlerinde yapılan 57. oturumda tarafların mîrî emlakın muhtevası konusundaki görüşleri tartışma dışı tutularak müzakereye devam edildi. Bu sefer de Bulgar komiserlerin Emaret'teki vakıf eserlerini gösteren bir *emlâk-i mevkufe defteri* hazırlanması konusundaki ısrarları yüzünden ilerleme kaydedilemedi. Yaklaşık iki yıl boyunca aralıklarla devam eden müzakerelerden bir sonuç alınamayınca 20 Şubat 1885'te toplanan 83. oturumdan sonra komisyon tatil edildi.³⁰

Komisyonun Bulgar üyeleri ile Osmanlı heyeti arasındaki en önemli anlaşmazlık, kullanılmayan cami, medrese, mektep ve diğer hayır eserlerinin ve bunlara ait gelir kaynaklarının hukuken hangi tarafa intikal edeceği konusuydu. Türk heyeti bu eserlere ait her türlü hakkın vârislere ve Müslüman cemaate ait olduğu konusunda ısrar ediyordu. Ancak Bulgar tarafı Osmanlı Devleti'nin bu eserler üzerindeki hakkını kabul etmek istemiyordu.³¹ Hatta sokakların genişletilmesi gereğini ve eserlerin harabiyetini bahane ederek çok sayıda Türk-İslam vakıflarını yavaş yavaş yıkmaya ve zapt etmeye başladılar. Türk komiserliği bu haksız ve gayri insanî davranış karşısında direniş göstermişse de bundan bir sonuç alınamadı.³² Bunun üzerine Bâbîâlî, meseleyi sürüncemede bırakarak müşkülât çıkardığı ve bu esnada vakıf eserlerini dilediği gibi kullandığı gerekçesi ile Bulgaristan'ı Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlere şikâyet etti.³³

1891 ve 1892'de komisyonun yeniden toplanması için Bâbîâlî tarafından çalışma başlatıldı. 1894'te Maliye Nezareti, komisyondan Bulgaristan'daki vakıflar ve bunların durumuna ilişkin bir rapor hazırlanmasını istedi. Komisyon hazırladığı raporu 1895'te Bâbîâlîye sundu ama vakıf sorununa çözüm getirecek başka bir icraatta da bulunamadı. Nitekim Bulgar hükümetleri 1878-1908 yılları arasında vakıf eserlerini ve bunlara bağlı emlak ve dükkânları tek taraflı olarak tasarruf ederek yıkım, kiraya verme, satış ve başka amaçlarla kullanmaya hakkı olduğu iddiasını devam ettirdi. Bulgaristan'daki Osmanlı mîrî ve vakıf emlaki sorunu ancak Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı borçlarını tasfiye ettiği 1909 yılında çözümlenebildi.³⁴

²⁸ Komisyon üyeleri için bk. Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, 2006, s. 214.

²⁹ 1. Camiler, mescidler, medreseler, imaretler, tekkeler Müslümanlara mahsus hayır kurumlarıdır. 2. Evler, hanlar, hamamlar ve "icâre-i vâdeli" vakıflar. 3. İcareteynli vakıflar. 4. Mukataalı Vakıflar. 5. Vakıf arazi. Bk. İpşirli, ss. 681-683.

³⁰ Koyuncu, ss. 214-215.

³¹ Bayraktarova, s. 172.

³² İpşirli, s. 683.

³³ Koyuncu, s. 215.

³⁴ Osmanlı mîrî ve vakıf emlaki sorunu, ancak Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908'de tam bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Osmanlı Devleti'ne karşı borçlarını tasfiye ettiği

1878 sonrası Bulgaristan Eمارeti'ndeki Müslümanların eğitimi meselesi tartışmalı konulardan birisi oldu. Berlin Antlaşması'nda, Bulgaristan'daki Müslüman mekteplerine dair açık bir hüküm yer almıyordu. Eskiden olduğu gibi mektep ve medreselerde, Osmanlı eğitim sistemine ve kurumlarına bağlı olarak eğitim faaliyetlerine devam ediliyordu.³⁵ Ancak 1877-1886 yılları Bulgaristan'da Türk eğitiminin gerilediği bir dönem olmuştur.³⁶ Bu dönemde Bulgar Hükümeti tarafından medrese ve mekteplere karşı kasıtlı bir hareket başlamış, binaların önemli bir kısmı yıkılmıştı. Türk vakıf malları geniş ölçüde yağma ve gasp edildiği için mektep ve medreselerin gelir kaynakları yok olmaya başlamıştı.³⁷ Binaların içleri boşaltılıp, eğitim öğretim araçları da Bulgarlarca yağmalanmıştı. İyi durumdaki okul binaları ise Bulgarlarca zapt edilmiş, Türkler elverişsiz binalarda öğretim yapmak zorunda bırakılmışlardı.³⁸

Bu yıkım ve yağmalara karşı İstanbul Hükümeti, yeni kurulan Bulgar hükümetine çeşitli protesto notaları vermişti. Ancak protestolara rağmen, mektep ve medrese binalarının yıkımına devam ediliyordu. Berlin Antlaşması gereğince Bulgaristan'daki Türklere azınlık haklarını ve millî kültür kurumlarını koruma hakkı tanınmıştı. Bu nedenle İstanbul Hükümeti, Antlaşmaya imza atan diğer devletlere başvurdu. 22 Aralık 1881 tarihli bir genelge ile Bulgaristan'da yaşananlar, imzacı devletlere etraflıca bildirildi ve Türklere ait mektep ve medreselerin yıkımlarının durdurulması istendi. Ancak bundan istenen sonuç alınamamış ve yıkımlar, aralıklı olarak yer yer devam etmiştir.³⁹

Bulgaristan'ın 30 Ocak 1885 tarihinde çıkardığı "kamu ve özel okullar kanunu" ile Türk okullarına "özel okul" statüsü verildi. Bu kanun gereğince Türk okulları yılda bir kez yapılacak olan devlet yardımı dışında hükümet veya şehir konseylerinden herhangi bir maddi destek almayacaktı. Kanun sonrası Bulgar hükümetinden Türk okullarına yılda bir kez olmak üzere bir miktar para verilmeye başlandı. Aynı kanunla Türk çocukların okuyacağı mekteplerde görev alacak öğretmenlerin Bulgar vatandaşı olmaları ve giderlerin gelirlerden fazla olması durumunda okulların yaşatılması için cemaat arasından bağış

1909 yılında, Osmanlı Devleti'nin 93 harbinden dolayı Rusya'ya ödemesi gereken 125.000.000 frank tazminata mahsup edilerek çözümlenebildi. Bu tazminatın 43.000.000 franklık bölümü miri ve vakıf emlakine aitti. Koyuncu, ss. 215-216.

³⁵ Bayraktarova, s. 198.

³⁶ Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Ankara 1986, s. 32.

³⁷ Bulgaristan'daki Türk okullarıyla diğer cemaat ve milliyet mensuplarının okullarına yapılan harcamalar arasında uçurum vardır. Örneğin 1894-1895 eğitim yılında Türk ibtidaisine okul başına 208 leva harcanırken aynı seviyedeki bir Bulgar okuluna 2.485, Ermeni okuluna 2.946, Rum okuluna 3.007, Yahudi okuluna 5.074 leva harcama yapılıyordu. İbrahimov, s. 103. Genel olarak Emarat zamanında Bulgaristan'daki Müslümanların eğitimi konusunda geniş bilgi için bk. aynı eser, s. 93 vd. 1878-1908 yılları arasında Bulgaristan'daki okullara Osmanlı Devleti tarafından yapılan yardım ve harcamalar için bk. Milena Methodieva, *Pan-İslam, The Porte and Education: Ottoman Support For Muslim Schools in The Bulgarian Principality 1878-1908*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

³⁸ Şimşir, s. 34 ve ss.37-38.

³⁹ Şimşir, s. 34.

toplanması da kararlaştırıldı.⁴⁰ Böylece Türk azınlık okulları üzerinde Bulgar yönetiminin kontrolü artmış, yerel Bulgar görevlilerinin okullarla ilgili yetkileri genişletilmiş oluyordu.⁴¹

1886-1893 yılları Bulgaristan'da Türk eğitiminin yeniden kendine gelme çabalarıyla geçti. 1894 yılında genel okul sayımı yapıldı.⁴² Türk-Müslüman nüfus oranının yüksek olduğu Şumnu, Varna, Razgrad, Rusçuk ve Silistre gibi Bulgaristan'ın kuzeydoğu tarafındaki yerlerde okul sayısı da diğer yerlere göre daha fazlaydı.⁴³

1898 yılında uygulamaya konulan maarif nizamnamesine, Müslüman mekteplerine sancak ve belediye meclislerinden yardım yapılamayacağına dair bir madde eklendi. Böylece mekteplerin bütçeden yardım almasının önü kapatılmış oluyordu. Nitekim yeterli maddî yardım alamayan Türk okulları kapanmaya başladı. Çocuklarının eğitim gördüğü mekteplere gereken yardımı toplamak ve bu kurumları ayakta tutmak için kendi imkânlarını devreye sokmaya çalışan Müslüman halkın çabaları da yetersiz kaldı. Bulgaristan'daki Müslüman ahali bu süreçte Osmanlı Devleti'nden istedikleri para ve öğretmen desteği sayesinde okullarda eğitimi sürdürmeye çalıştılar.⁴⁴

Aşağıda içeriği verilen ve değerlendirmesi yapılan layihanın yazarı Ali Ferruh Bey, 1900'lü yıllara girerken yukarıda ana hatlarıyla temas edilen sorunları yerinde tespit etmek ve çözüm önerileri sunmak üzere "Fevkalade Komiser" sıfatıyla görevlendirilmiştir.

4.Layihanın İçeriği

Layihanın ilk sayfasındaki "*Bulgaristan Emareti ve Şarkî Rumeli Eyaleti'ndeki Müslümanların Durumu*" şeklindeki ibare içerik hakkında fikir vermektedir. Layihada Şarkî Rumeli Eyaleti'yle Bulgaristan Emareti dâhilinde yerleşik olan Müslüman halkın dinî işleri ve diğer bazı sorunları, bunların sebepleri ayrıntılı olarak anlatılmakta ve çözüm yolları hakkında önerilerde bulunmaktadır.

İçeriği itibarıyla layihayı iki kısma ayırmak mümkündür. İlk kısımda genel bir durum tespiti yapılmakta ve problemlere temas edilmektedir: Berlin Antlaşması'ndan sonraki çeyrek asırlık zamanda meydana gelen hareketlilikler neticesinde Eyalet'te ve Emaret'te yaşayan Müslüman nüfusun sayısı yarım milyona inmiştir. Geçen bu süre zarfında Müslüman toplumun sosyal, kültürel ve dinî durumunda da bir ilerleme ve gelişme kaydedilmemiştir. Bu durum mevcut nüfusun *maarif gibi bir hidayet rehberine nail olamamalarından* kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilim ve eğitim faaliyetleri bakımından en parlak zamanların yaşandığı bu dönemde söz konusu bölgede yeterince ve

⁴⁰ Bayraktarova, s. 198.

⁴¹ Şimşir, s. 42.

⁴² Türklerin öteden beri burada ezici çoğunlukta olması ve 1877-78 savaşıdan çok büyük zarar görmemesi nedeniyle Türk okullarının yüzde altmış kadarı bu bölgede toplanmıştır. Bulgaristan'da Türk ilkokul, öğretmen ve öğrenci sayısını gösterir tablo için bk. Şimşir, s. 36.

⁴³ Şimşir, s. 35.

⁴⁴ Bayraktarova, ss. 204-206.

layığıyla herhangi bir icraat yapılamamıştır. Bunun bir sonucu olarak Müslüman halkın sosyal durumu kötüleşmiş, düşünce ve ahlakı bozulmuştur. Birbirine muhalif siyasî ve sosyal fırkalara ayrılan Müslüman halkın aralarında var olması gereken birlik gücü zaafa uğramış ve belirgin bir şekilde çöküş emareleri baş göstermiştir.⁴⁵

Layihada, Emaret ve Eyalet'teki Müslüman ahali "kasabalı" ve "köylü" olmak üzere iki sınıfa tasnif edilmiştir. Kasabalarda yaşayanlar maarif ve evkaf komisyonları azalığı, belediye başkanı yardımcılığı, müftülük veya Sobranya üyeliği gibi idarî görevler yapabilmektedir. Ancak bu gibi memuriyetleri elde edebilmek için insanlar "partizanlık" yaparak siyasî kavgalara girişebilmektedir. Hatta bir partiye üye olanlar, başka bir parti mensubunu "can düşmanı" olarak tanımlayabilmektedir. Kişisel menfaatlerin tetiklediği rekabet ortamında, söz konusu memuriyetleri kolay yoldan elde etmek için işbirlikçilik yapanlar da vardı. Elde ettikleri bu memuriyetleri, kendilerine muhalif olan Müslümanlara *zulüm ve tahakküm ettikleri birer fesat aleti* olarak kullanmaktadırlar. Öte yandan köylü sınıfı gerek aşar ve ağnam gibi vergilerin tahsili sırasındaki adaletsizlikler sebebiyle gerekse işlerini istedikleri şekilde gördürebilmek maksadıyla çaresiz bu *kasaba sergerdelerine* itaat etmektedir. Siyasî partiler ise kendilerini seçtirmek ve böylece daha çok para kazanmak için köylülerin reylerine ve keselerine muhtaçtı. Kasabalılar arasındaki nifak ve ahlak bozukluğu köylülere de sirayet ettiğinden "hamiyet ve milliyetseverlik" gibi insanî meziyetler gittikçe yok olmaya başlamıştır. Bu durum, Müslüman toplum içinde giderilmesi ciddi bedellere mâl olan nifak ve pişmanlıklar ortaya çıkarmaktadır.⁴⁶

Ali Ferruh Bey'e göre bütün bu üzüntü verici hallerin tek sebebi eğitim yetersizliğidir. Bu sebeple bu derdin devası da ancak ilim ve irfan nuruyla aydınlanmakta yatmaktadır. Fakat bu işle mükellef olanlar görevlerini yapmamaktadır. Maarif-i İslamiye Komisyonu azalığına tayin edilmiş olanlar mekteplerin tanzim ve ıslahına gayret edecekleri yerde Emaret'in verdiği yardım paralarını ceplerine atmayı adet edinmişlerdir. Bu yüzden aylarca maaşlarını alamayan muallimler geleceklerinden endişeli ve karamsardılar. Altı yedi aydan beri maaşını alamamış muallimler vardır. Öte yandan muallim tayinlerinde de partizanlık devrededir. Bir şekilde mekteplere tayin edilen muallimler encümen azalarının *bendeleri* olmaktadır. Bu durumun tabii bir sonucu olarak bir muallimde bulunması gerekli olan ehliyet ve meziyetler artık aranılmamaktadır. Aranılsa bile encümen azalarında o meziyeti görecekle ve değerlendirecek vasıflar yoktur. Bu sebeple meselâ Şumnu, Silistre, Rusçuk, Filibe, Varna gibi kasabalara tayin edilmiş olan muallimlerin vazifelerini ne şekilde yerine getirdikleri hususu araştırmaya muhtaçtır.⁴⁷

Müslümanlara ait vakıfların gelirleri evkaf komisyonlarının ve bu vakıflara kanunen nezaret etme hakkını ellerinde bulunduran müftülerin ve mütevellilerin hedefi hâline gelmiştir. Onlar da bu işi yaparken kişisel menfaati ve çalmayı adeta mecburiyet olarak görmektedir. Vakıf gelirleri ile geçimlerini sağlayan cami imamı ve hizmet erbabına hak ettiklerinden çok

⁴⁵ Layiha, s. 1.

⁴⁶ Layiha, s. 2.

⁴⁷ Layiha, s. 2.

az bir maaş ödenmektedir. İlâveten vakıfların yerleşim yerleri belediyeler tarafından müsadere edilerek gelirlerine el konulmaktadır. Örneğin aylık 1.500 Frank geliri olan Tırnovi İslam evkafı belediye tarafından kabz edilmiştir. Vakıf camiinde görevli olan imam ve müezzine verilmekte olan maaş ise sadece 40 Franktır.⁴⁸

Layihanın ikinci kısmında Müslüman unsurların içine düştüğü esef verici hâllerden kurtulması için çareler bulunması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Aksi halde hem doğacak mahzurların önünü almak hem de bu vaziyetin manevi mesuliyetinden her yönüyle uzaklaşmak mümkün olamayacaktır. İşte bu düşünceyle Ali Ferruh Bey Sofya'da memur olduğu iki aydan beri yaptığı tahkikatın bir neticesi olarak düşündüğü tedbirleri *bir fikr-i icmalî olur mütalaasıyla* birkaç başlık altında toplamakta ve Osmanlı hükümetinin dikkat nazarına arz etmektedir.⁴⁹

4.1.Eğitimle İlgili Öneriler

Eğitimle ilgili öneriler 7 maddede toplanmıştır:⁵⁰

1 – Maarif Nezaretinde *Meclis-i Kebir-i Maarif* oluşturulmalıdır. Şarkî Rumeli İslam cemaati reisi Ali Haydar Beyefendi'nin riyaseti altında veya ayrıca bir hususi şube açılmalıdır. Komiserlik nezdinde de kâtip unvanıyla bir maarif müdürü tayin edilmelidir.

2 – Bulgaristan Eمارeti ve Şarkî Rumeli Eyaleti dâhilindeki kasabaların hepsine dirayetli, sadakat sahibi ve namuslu, yüksek mektepten mezun bir muallim tayin edilerek mektebin ıslahı ve ihtiyaç duyulan muallimlerin seçimi gibi işler onun sorumluluğuna verilmelidir. Maarif müdürünün nezareti altında yapılacak bu işler için müftü ve encümenin muvafakati de alınmalıdır.

3 – Eمارet ve Eyalet'teki ibtidaî ve rüşdî mekteplerine mahsus olmak üzere, Maarif Nezaretince umumî bir ders ve idare programı tanzim edilmelidir.

4 – Hasılat fazlasının mekteplere bırakılması hakkında Bulgaristan Evkaf-ı İslamiye Nizamnamesi'nde özel maddeler vardır. Bu maddelerdeki ahkâmın uygulanması sağlanarak bundan istifade edilebilmesi için müftülere tembihte bulunulmalıdır. Bu konuda gereken başka tedbirler de alınmalıdır.

5 – Eمارet tarafından yapılan nakit yardımlara rağmen muallim aylıklarının ödenmesinde yetersiz kalınan yerler için hükümet inayeten fedakârlıkta bulunmalıdır.

6 – Maarif müdürü senede iki defa mektepleri teftiş etmeli ve vakıflarla ilgili muameleyi tetkik etmek üzere kasabalara gitmelidir. Ayrıca imtihan cetvelleri muallimler tarafından muntazaman tutulmalı ve Maarif Nezaretine gönderilmelidir.

7 – Söz konusu mekteplerde tahsilini tamamlayarak şehadetname almaya hak kazanan sınıf birincisi, ikincisi ve üçüncülerine teşvik maksadıyla münasip birer hediye verilmelidir. Birinci olan talebe Dersaadet veya başka

⁴⁸ Layiha, ss. 2-3.

⁴⁹ Layiha, s. 3.

⁵⁰ Layiha, ss. 3-4.

vilâyetlerden birindeki idadilere kaydolunmalıdır. Birinci olan talebe istemediği takdirde⁵¹ idadiye kayıt ödülü ikinci olan talebeye verilmeli, o da istemezse üçüncü olana, ilâ âhir devam etmelidir.

4.2.Vakıflarla İlgili Öneriler

Layihada vakıfların idaresi, gelirleri, devamlılığı ve çalışanlarının sorunlarıyla ilgili aksaklıkların giderilebilmesi için önerilen çözümler 4 maddede toparlanmıştır:⁵²

1 – Öncelikli olarak Evkaf komisyonlarının eski azalarıyla görevlerinden azledilmiş müftülerin idarede buldukları zamanlara ait hesaplar incelenmelidir. Bunlar arasında zimmeti tespit edilenler zaman geçirilmeden çağırılıp borçları tesviye edilmelidir. Zimmeti tespit edilenler bunu reddetseler bile derhal haklarında dava açılması için gerekenler yapılmalıdır. Müftülere bu konuda gereken emirler verilmelidir.

2 – Vakıf mütevellilerinin hesapları da incelenerek üzerlerinde zimmet çıkanların emlâki haczedilerek iade mahkemesine müracaat edilmelidir.

3 – Bulgaristan Evkaf Nizamnamesi'yle Berlin Antlaşması maddeleri ve Şarkî Rumeli İslam cemaati talimatı hükümleriyle komiserlik makamının yetkileri dairesinde belediyelerce zapt edilmiş olan vakıfların veya vakıf bedellerinin geri verilmesi için hükümet tarafından girişimlerde bulunulmalıdır.

4 – Sofya'da ve komiserlik nezdinde, tıpkı maarif müdürü gibi, bir de evkaf müdürü bulundurulmalı ya da her iki memuriyeti aynı anda yerine getirebilecek muktedir bir zat atanmalıdır.

4.3.Müftülük ve Müftülerle İlgili Öneriler

Ali Ferruh Bey'in tespitlerine göre Emet ve Eyaletteki müftülerin seçilmeleri ve atanmaları çok garip bir şekilde yapılmaktadır. Esasen böyle önemli bir mevkide bulunacak kişilerin alim, fazıl ve hiç olmazsa belli derslerden icazlı bulunmaları gerekirken buna riayet edilmeyerek çoğunlukla cahil, bir iki sene medresede bulunup sarf ilimlerini bile tamamlamayı başaramamış softa bozuntuları bu göreve getirilmektedir. Bunun altında da yine partizanlık anlayışı ve ahlak bozukluğu yatmaktadır. Fakat böyle kişiler ifta mevkiine getirildikçe maalesef İslam hukuku her geçen gün ayaklar altına alınmaktadır. Örneğin bir kadına aynı zamanda iki nikah akdi, yetim ve dulların miraslarının şer'î hukuka aykırı şekilde taksimi, İslam vakıflarının âdeta yenilecek mal haline dönüştürülmesi gibi acıklı durumlar görülebilmektedir. Birtakım entrikalarla tayin olunmayı başarmış müftüler yalan yanlış ve ekseri garazları etkisiyle veya kişisel çıkarlarını gözeterек verdikleri ilâmlara “nâm-ı nâmî-i Prensiye” gibi hezeyan ifadeleri ekleyebilmektedirler.⁵³

⁵¹ Layihadaki ifadeyle “eğer baba mesleğini icra etmek sebebiyle ticarete meylederse”, s. 4.

⁵² Layiha, ss. 4-5.

⁵³ Layiha, s. 5.

Ali Ferruh Bey yukarıda temas edilen 24 Eylül 1881 tarihli “Rumeli-i Şarkî Cemaat-i Müslimesi Hakkında Talimat” adlı nizamnameyi hatırlatmaktadır. Bu nizamname naiblerin seçimi ve tayini, cemaat meclisi azasının seçimi, cemaat meclislerinin genel vazifeleri, vakıf şubelerinin vazifeleri, eytam şubelerini vazifeleri gibi mühim ve faydalı pek çok maddeyi de içermektedir. Fakat bu nizamname uygulamadan uzaklaşmış ve unutulmaya yüz tutmuştur. Bunun yerine bundan on yıl önce, Emaret tarafından bir nizamname kaleme alınmış ve uygulamaya koyulmak istenmiştir. O tarihte komiserlik makamında bulunan Nebil Bey’in çabaları ve Sobranyanın Müslüman azalarının itiraz ve muhalefetleri sayesinde engellenmişse de⁵⁴ gerek Bulgaristan Emareti gerekse Şarkî Rumeli Eyaleti müftülerinin tayin ve azilleriyle esas vazifelerine, vakıf ve hayır kuruluşlarının idare şekillerine, bunlara ait hesapların görülmesine ve diğer bazı hususlara dair Osmanlı hükümeti tarafından tasdik edilmiş bir nizamname, daha doğrusu bir kuvvet mevcut değildir. Bu durumdan yararlanan Emaret idaresi, müftüleri âdeta birer menfaat ve fesat aracı olarak görmek suretiyle, bunların seçilmesi ve tayinleri esnasında kendilerine taraftarlık yapacak adamları müftü tayin edebilmektedirler. İşlerine gelmeyenleri ise sebepsiz yere veya haksızca azletmektedirler. Hatta mevcut hükümet tasarruf bahanesiyle müftü vekilliğini ve naipliği de büsbütün lağvetmiştir.⁵⁵

Layihadaki ifadelerden anlaşıldığına göre Ali Ferruh Bey sözünü ettiği durum hakkında daha önce de Sadrazam ve Şeyhülislam nezdinde girişimde bulunmuştur.⁵⁶ Bunun üzerine Sadrazam vakıfların korunacağı, gelirlerinin gereken şekilde sarf edilmesinin sağlanacağı, müftü vekilleriyle kaymakam muavinliği memuriyetlerinin tekrar ihdas edeceği, bütçeye de bu memuriyetleri ekleyeceği vaadinde bulunmuştur. Ancak yine de bu konunun bir daha bozulmayacak surette zapt ve rapt altına alınması için ciddi ve acil tedbirlere ihtiyaç hissedilmektedir.

Layihanın ilerleyen satırlarında Emaretin öteden beri maksadının Müslüman halkın Dersaadet’le olan hukukî bağının koparılması olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu meyanda Emaret, Sofya müftülüğüne yüce bir mevki konumu kazandırarak onu bir nevi mezhep mercii olarak tanıtmak istemektedir. Örneğin dinî bayramlarda ve resmî günlerde Sofya müftüsü Komiserliğe gelerek Bulgaristan’daki bütün Müslüman halk namına tebrikte bulunmaktadır. Her nasılsa müftülerden ve halk arasından da bu fikre taraftar olanlar görülebilmektedir.

Sofya müftülüğünün bu tavrı Ali Ferruh Bey tarafından bir yazıyla Padişaha arzedilmiştir. Bunun üzerine son Kurban Bayramı vesilesiyle gerçekleştirilecek kutlamayı sadece Sofya İslam halkı namına yapması, zura Sofya müftülüğü ile meselâ Şumnu müftülüğü arasında hukuken fark

⁵⁴ 15 Eylül 1895 tarihinde Emaret tarafından uygulamaya koyulan “Müslümanların Dini İdarelerine Dair Talimatname”ye yukarıda temas edilmişti. Emaret gösterilen tepkiler dolayısıyla bu talimatnameyi hemen uygulayamamışsa da sonraki yıllarda bunu başarmıştır. Bk. Bayraktarova, ss. 93-95.

⁵⁵ Layiha, ss. 5-6.

⁵⁶ Girişimin ne zaman yapıldığı belirtilmemiş, metinde bu ibarelerin bulunacağı yerler boş geçilmiştir. Layiha, s. 6.

bulunmadığı, halifenin özel hukukunun şahsî menfaatlere feda edilmemesi gerektiği hususlarında Sofya müftüsü uyarılmıştır.⁵⁷

Şarkî Rumeli ve Bulgaristan Eمارeti'ndeki müftülerin Müslüman halk tarafından seçilmesi ve Prens tarafından tasdik edilmesi, bu şekilde seçilip tasdik edilen müftülerin mazbatalarıyla tatbik mühürlerinin komiserlik vasıtasıyla meşihat makamına gönderilerek adlarına padişah menşuru celp olunması, müftü vekillerinin de müftüler tarafından tayin olunarak, ellerine müftülerce verilecek mürasele ile vazifelerini ifa etmeleri hususlarında Eمارetin de muvafakati doğrultusunda bir karar alınması istenmişti. Hatta 9 Eylül 1899 tarihli nota ile aynı yılın 3 Ekim'inde müftü seçimi için Müslüman halkın seçime davet edileceği bildirilmişti. Ancak Eمارet tarafından bu karara da uyulmamıştır. Seçimler yapılmasına rağmen seçimi kazanan müftülerin isimleri komiserliğe verilmemiştir. O tarihten beri de birçok müftü keyfî bir şekilde atanmakta veya azledilmektedir. Bu durum Osmanlı hükümetince tabiatıyla uygun görülmemiş ve konunun meşru zeminde halledilmesi hakkında komiserliğe müteaddit emirler gönderilmiştir.⁵⁸

Eyalet ve Eمارet'in Osmanlı Devleti'ne tabi olmaları hasebiyle buralarda görev yapan ve kaza hakkı bulunan müftü ve naiplerce verilecek hüccet ve ilamların buralar haricinde de uygulanabilmesi, bu görevlere atananların meşruiyetine bağlıdır. Bunun için müftü ve naiplerin seçim suretlerinin meşihat tarafından onaylanmış olması ve seçim sonucuna ait evrakın meşihatın resmî mührünü taşıması gerekmektedir. Şarkî Rumeli İslam cemaatine mahsus nizamnamede müftü ve naiplerin ne suretle seçileceği ve tayin olunacağı açıktır. Ayrıca Berlin Antlaşması'nın beşinci maddesinde de buradaki Müslümanların mezhep teşkilatına ve ruhani reisleriyle olan münasebetlerine kesinlikle mâni olunmayacağı yazılıdır. Bu maddeler gereğince Ali Ferruh Bey Nezaret nezdinde şifahen girişimde bulunduğunu belirtmektedir. Ancak müftülerin kullanmakta oldukları resmî mühürlerde Türkçe bir harf bile kazanmış olmayıp sadece prenslik arması görülmektedir. Osmanlı hükümetinin bu konudaki mütalaası da belli değildir. Dolayısıyla bu şekildeki mühürlerin tasdik edilmesi için gönderilmesini istemek, mevcut hâliyle onları kabul etmek anlamına gelecektir. Böyle bir mahzurdan kaçınmak için derhal hem o mühürlerin şekline dair hem de hüccet ve ilamların ifade şekillerinin nasıl olacağı hakkında Halifenin (padişahın) emir ve isteğinin ne olduğu hususunda bir fikir edinmeye ihtiyacı olduğunu da ilave etmektedir.⁵⁹

Ferruh Bey'e göre Eمارet ve Eyalet'te Osmanlı hükümetinin maarif ile ilgili tamiminin uygulanması için Padişahın maddî ve manevî himayesi elzendir. Hatta bu himaye müftüleri de kapsayacak şekilde lütfedilmelidir. Çünkü müftülerin kanunları hakkıyla icrada ve İslam hukukunu muhafazada metanet gösterememeleri, makamlarını muhafaza saikiyle maaşlarını veren mahalli idareye hoş görünmek mecburiyetinden neş'et etmektedir. Eمارet ve Eyalet dâhilindeki müftülerin maaşları takriben 150 lira, diğer gelirleri de bu meblağın yarısı kadardır. Bu rakamlar da göz önüne alınarak Osmanlı

⁵⁷ Layiha, s. 7.

⁵⁸ Layiha, aynı sayfa.

⁵⁹ Layiha, s. 8.

hükümeti tarafından onlara yapılacak nakit yardımın genel toplamı gayet küçük bir yekûn teşkil edeceğinden meşihat bütçesinde yer alması zor bir şey değildir. Mevcut durumda müftülerin birçoğu cehaletleri veya menfaatleri gereği Emaret Adliye ve Mezahip Nezaretini merci tanımaktadırlar. Bu da gerçek merciin, yani Meşihat makamının onlar üzerindeki hukukunu zayıflatmaktadır.⁶⁰

Ali Ferruh Bey ifta kurumuyla ilgili yukarıda sözü edilen meseleleri Sadaretin dikkatine sunduğunu beyanla çözüm için şu önerilerde bulunmaktadır.⁶¹

1 - Şarkî Rumeli Müslim cemaati hakkındaki talimat bir daha uygulamadan düşmeyecek şekilde ve tamamıyla icraya koyulmalıdır. Bu talimatın Emaret dâhilindeki müftüler ve onların yerine getireceği İslamî muamelatta da tatbiki temin edilmelidir.

2 - Eyalet ve Emaret dâhilindeki müftü ve naip maaşları Osmanlı hükümeti tarafından düzenlenmeli ve ödenmelidir.

3 - Müftülüğe seçilme ve tayin salahiyetini elde etmek için adayların icazetnameye sahip olmaları birinci şart olarak aranmalıdır.

4 - İcazetnamesi bulunmayan adayların seçilme ve atanma salahiyetini haiz olabilmelerini ve icazetname yerine kullanabilmelerini sağlamak için ellerinde Meşihat makamından resmen verilmiş bir "salahiyetname" bulunmalıdır.

5 - Eyalet ve Emaret'teki Müslüman halkın önde gelen, saygın kişilerinin nişan ve rütbeye meyli olduğu söylenebilir. Bundan istifade ederek yukarıda sözü edilen salahiyetnamenin revaç bulmasını sağlamak ve Meşihat makamının meşru merci olarak tanınması ve güçlendirilmesi maksadıyla müftü adaylarına bu yetki belgesiyle birlikte ilmiye rütbesinin başlangıcı olan "hâcegân" rütbesi veya maarif madalyası ihsan edilmelidir.

6 - Müftüler tarafından tanzim edilen ilamlar Meşihatça tasdik edilmeksizin Emaret ve Eyalet dâhilinde icra edilmemelidir.

7 - Filibe ve Sofya müftülerinin doğrudan doğruya Meşihat kapısından tayin ve irsal olunması sağlanmalıdır. Verilen ilamlar da onlara tasdik ettirilmelidir.

8 - Müftülerin atanması Müslüman ahalinin seçimi yoluyla gerçekleşmektedir. Atanmış müftülerin azilleri için ise birkaç imzalı şikâyetname yeterli olabilmektedir. Dolayısıyla bir müftünün tavrı mahallî hükümetin veya bazı kişilerin menfaatine aykırı olduğu takdirde birkaç garazkâr kişiye şikâyetname imzalatırmak müşkül değildir. Nitekim bu şekilde zaman zaman müftüler azlettirilerek bu makamın haysiyeti ve vakarı halk nazarında küçük düşürülmektedir. Bu durumun önüne geçmek için müftüler aleyhinde vuku bulacak şikâyetlerin sair üç müftü tarafından tasdik edilmesi şart koşulmalıdır.

⁶⁰ Layiha, ss. 8-9.

⁶¹ Layiha, s. 9-10.

9 – Yedinci maddede belirtildiği üzere Filibe ve Sofya beldelerine Meşihat makamından doğrudan doğruya bir müftü tayini uygun bulunmadığı takdirde arz edilen masraflar ve evkaf müdürü gibi komiserlik nezdinde bir şer'î ilam icra memuru bulundurmamak uygun olacaktır. Hatta fıkha hakim ve fazıl olacağı için bu kişilere masraflarını hafifletmek ve maarif ve evkaf bütçelerinden de yardım etmek üzere masarîf ve evkaf müdüriyetleri işlerini de havale etmek gerekir.

Ali Ferruh Bey yukarıda sıraladığı ve yapılmasını önerdiği hususların gerçekleşmesi hâlinde Müslüman halkın rahat, selamet ve saadetini temin etmekle kalınmayacağını, aynı zamanda onların mezhebî işlerinin de devletin kefaleti altında yürümesiyle beraber devletin kararlarının ve meşru hukukunun da bir kat daha teyit ve tahkim edilmesine hizmet edeceği kanaatinde. Bu sebeple bu önerilerinin tetkik edilmesini, Sadaretin tecrübeleri ve konuyla ilgili düşüncelerinin de önerdiği bu hususların daha faydalı hale getirilmesine imkân vereceğini ifade etmektedir. Eğer bu mümkün olursa Şarkî Rumeli Müslim cemaati talimatına bu maddelerin ilave edilmesi suretiyle Eyalet'e ve Emaret'e mahsus olmak ve hem kendisi tarafından hem de Sobranya'nın Müslüman azaları taraflarından Emaret'e kabul ve tasdik ettirilmek üzere uygun görüldüğü takdirde umumi bir nizamname tanzim edilerek, kendisinin görevini yaparken izleyeceği yola dair Sadaret talimatıyla beraber gönderilmesini arz etmektedir.⁶²

Layihanın devamında Müslüman halk arasında mevcut ve aslında kendi menfaatleri aleyhine hukuksuz uygulamalara sebep olan nifak ve şikâkın engellenmesi yukarıda da vurgulanan partizanlık belasının izalesine bağlıdır. Aksi halde Müslümanların aralarında bölünmeleri, sosyal yapılarıyla maddi ve manevi güçlerine zafiyet getirecektir. Oysa bu durumu değiştirmek ve faydalı bir netice temin etmek mümkündür. Ali Ferruh Bey bunun için üç şey müracaat edilmesini önermektedir:⁶³

1 - Ramazan ayları münasebetiyle akın akın Eyalet ve Emaret içine gelerek vaaz ve nasihat adı altında cahilâne, aslı başı olmayan bir takım dedikodular dışında başka bir şey yapmayan bir takım softa bozuntularının bu taraflara geçmeleri katiyen engellenmelidir. Bu gibilerin yerine hükümet tarafından tayin edilmiş olan hikmet sahibi vaizler gönderilmelidir. Bunlar gönderilirken de yapacakları vaazlarda neye dikkat etmeleri gerektiği kendilerine telkin edilmelidir. Bu vaizler birer ikişer, ama sessizce, gönderilmelidir.

2 - Beldelerin önde gelenlerine her türlü işlerini yerine getirirken nasıl davranacakları hususunda hükümet tarafından emir niteliğinde tavsiyelerde bulunulmalıdır. Bu tavsiyeler komiserlik, müftülük veya münasip görülecek başka bir vasıta ile örtülü şekilde yapılmalıdır.

3 - Sobranya Meclisinin Müslüman üyelerinin gerek Meclis'te gerekse seçimler veya diğer zamanlarda buldukları mahallerde hâl ve hareketlerine ve kullanacakları lisana dair komiserlikçe talimat hazırlanmalı ve uygulanmalıdır.

⁶² Layiha, s. 10.

⁶³ Layiha, ss. 10-11.

Ali Ferruh Bey'e göre bu üç hususun Bâbîâlî tarafından ittihazı zorunluluk derecesindedir. Bunun yanı sıra diğer tedbirlerin de bir an evvel dikkate alınması elzemdir.

Sadaretin malumu olduğu üzere Eyalet ve Emaret'in yıllık hasılatı ve müşterek bütçeleri 100 milyon franga yakındır. Bunun 10 milyon frangı yani %10'u Müslüman halktan alınmaktadır. Fakat yıllık gelirin bir kısmı ile ecnebi sermaye, madenler ve sanayi gibi ahalinin doğrudan doğruya iştirak etmediği müstakil mesailer neticesi olup sözü geçen 100 milyon frank yekûne dâhil bulunan hasılat da dikkate alınınca Müslüman ahali Eyalet ve Emaret'in toplam gelirlerinin %30'una yakın bir miktarına iştirak etmektedirler. Müslüman halkın verdiği on milyon frangın iki milyona yakın kısmı maarif-i umumiye adıyla alınan vergilerden tahsil edilmektedir. İslâm mektepleri için Bulgar hükümeti yıllık tahminen 100 bin lira vermektedir. Bu itibarla Bulgar hükümetinin Müslüman halkın eğitimi için yıllık önemli bir miktar para verdiğini zannolunursa da buralardaki mekteplerin masrafları için halkın iki milyon franklık fedakârlığına karşılık onların yüz bin frank derecesindedir. Bu meblağ maarif bütçesinde Müslümanların eğitimi için yapılan sarfiyat kısmında gösterilmekteyse de hakkıyla ve tamamıyla Müslümanların eğitimi uğrunda sarf edilmekte olduğunu dair -bu mekteplerin içler acısı durumundan başka- hiçbir emare görülmemektedir.⁶⁴

Bulgar hükümeti bütçesinde müftüler için ayrıca seksen bin franklık bir masraf göstermektedir. Fakat bu paranın sarf edilip edilmediği de bilinmemektedir. Bundan başka müftüler toplam hasılatı Bulgar hükümetine gönderilmekte, gasp edilen İslam vakıflarından dolayı da belediyeler hayli gelir elde etmektedir. Şu hâlde toplanan paralar hesap edildiğinde Eyalet ve Emaret'in Müslüman cemaate birçok borcu bulunmaktadır. Buna karşılık yapılan harcamalara bakıldığında bu nokta ayrıca tetkike muhtaçtır.⁶⁵

4.4.Genel Durumla İlgili Diğer Bazı Tespitler ve Öneriler

Ali Ferruh Bey eğitim, vakıflar ve müftüler hakkındaki tespit ve önerilerinden sonra Bulgaristan'daki Müslüman Türklerin ekonomik ve sosyal durumları hakkında genel bazı bilgiler vermektedir. Layihada belirtildiğine göre yıllık geliri ancak beş milyon lira olan Bulgaristan Emareti gibi küçük bir hükümet civar Osmanlı vilâyetlerinde bulunan Bulgar mektep ve dinî müesseselerine yıllık beş yüz bin frank gizli veya açık para harcamaktadır. Bulgar hükümeti bu fedakârlığı boşuna değil, kendisince önemli bir menfaat elde edeceği ümidiyle yapmaktadır. Buna mukabil dâhildeki İslam maarif kurumlarının ibtidaî derecesinde bırakılarak Müslüman unsurların cehalet içinde kalması Emaret'in nasıl bir siyasî emel peşinde olduğunu apaçık göstermektedir.⁶⁶ Gerçekten civar Osmanlı vilâyetlerinde bulunan Bulgar mektepleri muallimleri ve müdürleri hep buradan ve hükümet tarafından tayin edilerek ve seçilerek gönderilmektedir. Bunların önemli bir kısmı esasen vilâyet halkından olup Emaret'in telkin ve talimatları doğrultusunda ilmî ve dinî müesseselere tayin edilip gönderilmektedir.

⁶⁴ Layiha, ss. 11-12.

⁶⁵ Layiha, s. 12.

⁶⁶ Layiha, ss. 12-13.

Maarif Nazırı *Kançef Efendi*'nin vaktiyle Bulgar mektebi müdürlüğünde bulunmuş olmasından da anlaşılacağı üzere, Eyaletteki mekteplere tayin edilen memurlar Emaretin erbab-ı vukufundan ve *Makedonya hayaline* hizmet edebilecek fesat ashabından seçilmektedir. Bu yüzden Bulgarlar çoktandır *evvel emirde ilmin nuru ile nurlanmaya* gayret sarf etmektedir. Buna karşılık bu azminde kendisine manen tehdit olabilecek olan Müslüman unsurlara karşı dikkatli davranmaktadır. Müslüman halk çok çalışarak ziraat, bakkalık manavlık gibi ticaretle meşgul olup refah ve servetini artırırken Bulgarların muvaffak olamadıkları debbağlık, saraçlık, nalbantlık gibi sanayi alanlarında rekabet edebilmektedir.⁶⁷

Ali Ferruh Bey'in tespitlerine ve düşüncesine göre Müslüman halk Emaret'in uygulamalarının altındaki niyeti görmektedir. Fakat yine de İslam dininin öğretileri sayesinde hilm ve insaf sahibi olmalarından dolayı kanunlara itaat ederek asayişin ihlalinden kaçınmaktadırlar. Yıllık on milyon frank derecesinde önemli bir vergi vermeleri hasebiyle Bulgar hükümeti de bu Müslüman halktan vazgeçmemektedir. Bu yüzden Müslümanların Eyalet ve Emaret içinde kalıp kalmamaları hususunda birinci şıkkı tercih ediyorlar. Ancak Müslüman sakinlerin bu havalide kalmaları tercih edilecekse herhalde bilhassa cahil olarak, sosyal hayat ve siyasi varlıklarını öğrenmeden, hatta birbirleri arasında düşmanlık ederek kalmaları iltizam edilmiştir. Maalesef bu havalinin Müslümanlardan tecridi Bulgarlarca bir "*emine-i mahsus*" olarak görülmektedir. Bununla birlikte beş altı yüz bin nüfus birden hicret eder veya kaybedilirse bu durum tehlikeli bir akıbet doğuracağından, Müslüman halkın eksiklikleri hissedilmeyecek derecede, yani ara sıra ve onar, yirmişer, otuzar, kırkar hane hicret etmelerine müsamaha ile bakılmaktadır. Gerçekten de bu tedrici muhaceretten Eyalet ve Emaret fazla etkilenmemiştir. Buna karşılık bu hâl, İslam'ın menfaati noktasından bakıldığında, seçimlerde bile etkisini göstermiştir.⁶⁸

Bulgar hükümetinin politikasını anlamayan bir kısım gayrimüslim küçük memurlar Müslümanların hicretini hükümetin tercih ettiği düşüncesiyle İslâm ahali hakkında bir zamandan beri zalimane ve vahşiyane hareketler yapmaktadır. Bu yüzden Müslüman halk özellikle bir seneden beri terk-i diyar etmeye zorlanmaktadır. Oysa bu tarz hareketler Emaret'i de endişelendirmektedir.

Bulgar memurların vahşiyane hareketleri Ali Ferruh Bey tarafından arz edilince tahkikat amacıyla komisyon gönderilmiştir. Komisyon yaptığı araştırma neticesinde bir rapor hazırlamıştır. 4 Mart 1900 tarihli olup hükümete sunulan raporda bu vahşice hareketler birer birer sayılmış ve bunları yapanların hak ettikleri cezaya çarptırılmaları istenmiştir. Komisyonun raporundaki tespitler ve önerileri doğrultusunda Bâbıâlinin Bulgar yönetimi nezdinde meseleye müdahalesi ve Padişahın himayesi söz konusu olmalı ki, Ali Ferruh Bey bu sayede Müslümanlara yeniden emniyet geldiğini, böylece muhaceretin bir dereceye kadar önünün alınabildiğini söylemektedir.⁶⁹

⁶⁷ Layiha, s. 13.

⁶⁸ Layiha, ss. 13-14.

⁶⁹ Layiha, ss. 14-15.

Ne var ki Osmanlı hükümeti Müslüman ahalinin hicreti hakkında tutarlı bir fikre sahip görünmemektedir. Zira bu konuda birbirine muhalif görüşler telakki edilmektedir. Bu yüzden de Müslüman ahalinin bu havalide kalıp kalmamaları hususunda bir kanaat üzere düşünce geliştirmek ve hareket planı önermek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte muhaceret meselesine dair Ali Ferruh Bey'in bazı önerileri vardır:⁷⁰

Yarım milyonu aşkın Müslüman nüfusun hepsini bu havaliden kaldırıp Osmanlı mülkünün başka bir noktasına götürmek mümkünse bunu yapmak için dakika beklenilmemelidir. Bu mümkün değilse- ki müşküldür- o hâlde, Bulgarların da planları dâhilinde bulunan, Müslümanların tedrici muhaceretinin engellenmesi, Müslümanların bir ferdinin bile yurdundan ayrılmaması için gerekenler yapılmalıdır. Zira eğer bu şekilde devam ederse on-on beş sene zarfında Müslüman halk çok zayıflayacaktır. Bunun önüne geçmek için Osmanlı hükümetince bura halkı tarafından istirham edilen nakit yardımlar yapılmalıdır. Evlilikler kolaylaştırılmalı, ailelerin çok çocuk yapmaları teşvik edilmeli, beşinci çocuktan itibaren doğacak her çocuk başına sadaka olarak ailelerine münasip bir nafaka tayin ve ihsan edilmelidir.⁷¹

Layiha bu talep ve öneri ile bitmektedir. Aslında Layihanın geneli üzerinden bakıldığında Balkan coğrafyasından, özellikle Bulgaristan'dan 93 harbenden itibaren yoğun bir şekilde devam eden muhaceretin temel sebeplerini görmek mümkündür.

Sonuç Yerine

Ali Ferruh Bey'in layihada genişçe tespit ve önerilerde bulunduğu hususlar öteden beri Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki Müslümanların durumuyla ilgili gerek ikili gerekse zamanın büyük devletleri nezdinde çözümüne uğraştığı konuları içeriyordu. Layihadaki önerilerinin dikkate alınıp alınmadığını, daha doğrusu önerileri doğrultusunda Bulgaristan'daki Müslüman azınlığın durumunda iyileşme olup olmadığını kendisi tecrübe etme fırsatı bulamadı. Çünkü layihayı yazdıktan kısa bir müddet sonra vefat etti. Ancak Bulgaristan'daki Müslüman halkın sosyal hayatı, eğitim durumları ve dinî meseleleri, bundan önce olduğu gibi bundan sonra da taraflar arasında müzakere ve görüşmelere konu olmaya devam etti. Hatta müteakip yıllarda bölgede meydana gelen siyasi gelişmeler, Bulgaristan'daki Müslüman Türklerin durumunda daha radikal değişikliklerin kapısını araladı.

Layihanın kaleme alınmasından altı yıl sonra, 1908'de Bulgaristan Emareti bağımsızlığını ilan etti. 1909'da İstanbul'da imzalanan protokol ile Osmanlı Devleti Bulgar Krallığı'nı resmen tanımış oldu. 1912'de başlayan Balkan Savaşları ve peşinden patlak veren I. Dünya Savaşı gerek iki devlet arasındaki ilişkiler gerekse Bulgaristan'daki Müslüman azınlığın toplumsal durumu ve eğitim yaşantısı ve demografik yapısı bakımlarından farklı boyutların gündeme gelmesine sebep oldu.

⁷⁰ Layiha, s. 15.

⁷¹ Layiha, ss. 15-16.

Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesini müteakip Bulgar Meclisinde ele alınan ve kanunlaştırılan konular arasında eğitim de vardı. 14 Kasım 1908'den itibaren Mecliste müzakerelerine başlanan eğitim kanunu, resmî olarak 1909 yılında yürürlüğe girmekle beraber, bazı maddeleri itibarıyla yayımından önce fiilen uygulamaya koyulmuştur. Kanuna göre Müslüman azınlık okulları özel okul statüsüne alınacak ve bütün özel okullarda eğitim dili Bulgarca olacaktır. Okullarda Müslüman halkın kendi içinden seçeceği ve kanunun uygulanmasında hükümete karşı sorumlu olacak üç kişilik encümen görev yapacaktı. Sancak müftülerine sadece din derslerini teftiş yetkisi verilirken, diğer derslerin teftişini okul müfettişleri yapacaktı. Müslüman okullarının bakım onarım masrafları esas itibarıyla vakıf gelirlerinden karşılanacak, bu gelirler yetersiz kalırsa okulun bulunduğu belediye bütçesi devreye girecekti.⁷²

5 Mart 1909 tarihinde resmen yürürlüğe sokulan Bulgaristan Milli Eğitim Kanunu bütün eğitim kurumlarını tek merkezde topluyordu. Özel okullarla ilgili uygulama kanunda aynen korundu. Kanun'a göre Bulgar okullarının masraflarında kullanılmak üzere bir fon oluşturularak köy ve kasabalardaki bazı arazi ve ormanların işletilmesinden elde edilecek gelirler buraya tahsis edildi. Ayrıca şehirlerde belediyeler tarafından işletilen kaplıca, plaj, su tesisleri gibi yerlerden elde ettikleri gelirin bir kısmını okul fonuna aktaracaktı. Ancak kanun maddesi Türk azınlık okullarını kapsamıyordu. Oysa nüfusunun büyük kısmı Müslüman Türklerden müteşekkil belediyeler de Bulgar okulları için oluşturulan fonları desteklemekle mükellefti. Eğitim dilinin Bulgarca olması ve sözü edilen fon kapsamına Müslüman azınlığa ait okulların dâhil edilmemesi gibi maddeler mecliste ve meclis dışında tepkilere yol açmışsa da kanun bu hâliyle kabul edilmiştir.⁷³

19 Nisan 1909'da imzalanan İstanbul Protokolü ile bağımsız Bulgar Krallığı Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmış oldu. Bu protokole Bulgaristan'daki Türklerin azınlık haklarını düzenleyen bir Müftüler Sözleşmesi eklendi. Bulgar hükümeti bu sözleşmeyle ülkesindeki Türk azınlığın hak ve özgürlüklerine saygı göstermeyi kabul ve taahhüt ediyordu. Sözleşme'nin 6. maddesi Bulgaristan'daki Türk azınlık okullarının eğitimini kapsıyordu.⁷⁴ Buna göre Bulgar hükümeti ülkedeki Müslüman Türk okullarına yeterli para yardımıyla bulunacaktı. Ayrıca Bulgaristan'daki müftülerin bu okullar üzerindeki yetkileri de sözleşmeye dâhil edilmiştir. Başmüftü ve müftüler gerektiğinde Bulgaristan'daki genel maarif meclislerini ve Müslüman mekteplerini teftiş edebilecekler, ihtiyaç duyulan yerlerde mektep açılması için girişimde bulunabilecek, başmüftü gerektiğinde

⁷² Bayraktarova, s. 199.

⁷³ Şimşir, s. 49-51; Bayraktarova, ss. 200-201.

⁷⁴ Madde şöyle yazılıdır: Başmüftü ve müftüler, indelhâce Bulgaristan'daki maârif-i umûmiye meclislerini ve mekâtib-i islâmiyeyi (müslüman okullarını) ve medreseleri teftiş ve lüzum görülen mahallerde mektepler ihdâsı zımında teşebbüsât-ı lâzıme icrâ edeceklerdir (Gerekli girişimlerde bulunacaklardır.) Başmüftü, lüzum var ise maârif-i umûmiye-i islâmiyeye müteallik umûr ve mesâlih için dâire-i âidesine mürâcaat edecektir. Bulgaristan'da kâin mekâtib-i islâmiye ve cevâmi-i şerifenin muhâfaza ve idâresi için Bulgaristan bütçesinde bir meblağ-ı kâfi tahsisine devam olunacaktır. Şimşir, s. 48.

Müslümanların eğitimiyle ilgili konular için yetkili mercilere müracaat edebilecekti.⁷⁵ Müftülerin doğrudan Şeyhülislamlığa bağlı olmaları dolayısıyla Bulgar tarafı sözleşmedeki diğer konulara ilave olarak Türk azınlık okullarındaki bazı uygulamalar bakımından Osmanlı Devleti'ne güvence vermiş oluyordu.

Yukarıda sözü edilen Bulgaristan Milli Eğitim Kanunu'yla da bu sözleşme hükümleri birbirlerine aykırı olmamakla birlikte uygulama farklı olmuştur. Esasen 1909 protokolünde -sözleşme bir tarafa bırakılırsa- Bulgaristan'daki Türklerin eğitimi ve eğitim kurumlarının işleyişi ile ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. Nitekim yeni Bulgaristan idaresinin ilk zamanlar, sözleşmedeki taahhütlere rağmen, ülkedeki Türk azınlığın eğitimiyle ilgili olarak Emaret zamanındaki bakış açısını devam ettirdiği söylenebilir. Her ne kadar Müslüman azınlık kanunların ve ikili anlaşmaların kendilerine tanıdığı hakların farkında olarak birtakım serzenişlerde ve hak taleplerinde bulunmuşlarsa da süreç her açıdan onların aleyhinde gelişti. Balkan savaşları bölgedeki Türk azınlık açısından, hayatta kalabilmek ve göç gibi⁷⁶, eğitimden daha büyük sorunları ortaya çıkardı. Bu dönemde Bulgar çeteleri tarafından Türklere yönelik saldırılardan okullar da nasibini fazlasıyla aldı. Binalar tahrip olurken öğretmenlerin önemli bir kısmı da Osmanlı sınırları içine göç etti. Savaştan sonra 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'yla Bulgaristan hükümeti Müslümanların eğitimiyle ilgili iyileştirici mahiyette bazı düzenlemeler yapmayı taahhüt etmişse de⁷⁷ I. Dünya Savaşı ve sonrasında bunların uygulama sahasına geçmesi istenilen ölçüde olamamıştır.

Vakıflara gelince, 1907 yılında Bulgaristan'daki vakıfların korunmasıyla ilgili bazı meselelerin çözüme bağlanması için İstanbul'da bir komisyon toplanmıştı. Bulgaristan Komiserliği tarafından Bulgarların ele geçirdiği vakıfların miktar ve çeşitlerini içeren defterler hazırlanmıştı. Bu defterlerde Emaret'in kuruluşundan beri Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'de bulunan İslam vakıflarının nerede buldukları, neden ibaret oldukları, yok edilen ve harap durumda olanlar, mevcut vakıfların mütevellilerinin hayatta olup olmadıkları kaydedilmiştir. Ancak komisyon vakıflar meselesiyle ilgili bir neticeye varamamıştır.⁷⁸

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra 1909 yılının başlarında Bulgar tarafıyla Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilen müzakerelerde vakıflar konusu yeniden ele alındı. Bulgarların müstesna vakıflar hakkında kesin bir çözüm yoluna yanaşmamaları yüzünden mesele sürüncemede kaldı ve ileride çözüme bağlanmak üzere bırakıldı. Akabinde Bâbiâli ile Bulgaristan arasında imzalanan 19 Nisan 1909 tarihli protokole göre Bulgaristan hükümeti vakıflar konusunu halletmek üzere en geç üç ay içinde bir komisyon kuracaktı. Protokolün eki olarak aynı tarihte imzalanan Müftüler sözleşmesinin beşinci maddesinde başmüftünün görevleri arasında vakıfların yönetimi de sayılmaktaydı. Başmüftü vakıflarla ilgili hesap defterleri

⁷⁵ Bayraktarova, ss. 207-208.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

⁷⁷ Bu düzenlemelerin ayrıntıları için bk. Bayraktarova, ss. 201-202.

⁷⁸ Bayraktarova, s. 175.

hazırlatacağı. Bu defterler Türkçe tutulabilecekti. Aynı sözleşmenin yedinci maddesi de tamamen Bulgaristan vakıflarıyla ilgili hükümler içeriyordu. Buna göre, mukavelenamenin imzalanmasından itibaren altı ay içinde Bulgaristan hükümeti tarafından başmüftünün de dâhil olacağı özel bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyon, vakıf mütevellileri veya onların kanuni temsilcileri tarafından bu zamana kadar yapılan bütün talepleri ve iddiaları araştırarak, inceleyecek ve en geç üç yıl içinde karara bağlayacaktı. Komisyonun verdiği kararlardan memnun olmayan taraf, vakıfların bağlı oldukları mahallî mahkemelere müracaat edebileceklerdi.⁷⁹

Bulgaristan Hükümeti her ne kadar antlaşmalarda öngörülen komisyonu oluşturmaya yanaşmasa da Bâbîâlinin baskısı sonucunda komisyon kurdurulabildi. İncelemelerinin ardından komisyon, 24 Ekim 1909 tarihinde bir rapor düzenledi. Bu rapor; vakıfların kuruluşu, müstesna evkafın mahiyeti ile tasarruf şartları, hükümetin bu vakıflar üzerindeki hakları, protokolün özel maddeleriyle komisyona verilen yetkinin dereceleri ile bazı antlaşma metinlerinin açıklamalarını içeriyordu. Komisyon ayrıca müstesna evkaftan dolayı Bulgaristan hükümetinin mütevellilere tazminat ödemeye mecbur olmadığına karar vermişti. Komisyon kararları Osmanlı Devleti tarafından kabul edilebilir ve uygulanabilir görülmedi. Evkaf Nezareti şeri hüküm ve kanuni sebepler mesnet gösterilmek suretiyle rapor içeriğinin çürütülmesi için Meşihat makamı ile ortak çalışma başlattı.⁸⁰ Ancak bundan bir netice alınmadan Balkan savaşı patlak vermiştir.

Layihada müftülük meselesine ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Çünkü müftülerin hem eğitim kurumları hem de vakıfların yönetiminde önemli bir işlevi vardı. Bulgaristan hükümetinin Müslümanlara karşı uyguladığı hukuk dışı davranışlar nedeniyle Bâbîâli ile Bulgaristan Prensiği arasındaki ilişkiler 1902'den sonra da gergin devam etti. Gerginliği yumuşatmak ve ihtilafı konuları çözmek adına 1 Mart 1904 tarihinde yapılan müzakereler sonucunda, Bulgaristan'daki Müslümanların dini idarelerinin korunması ve kanunlar uyarınca müftü vazifelerinin düzenli bir şekilde yerine getirilmesinin sağlanması, Sofya müftüsünün değişmesi halinde durumun Bâbîâli'ye bildirilmesi kararlaştırıldı. Bâbîâli, Müslümanların Berlin Antlaşması'yla garanti edilen dinî ve medenî haklarının korunması ve müftülerin Meşihat makamı tarafından tasdik edilmesi konularındaki ısrarını sürdürdü. Bulgar Hükümeti, 9 Nisan 1904 tarihinde Müslüman ahali tarafından seçilen müftülerin Şeyhülislam tarafından tasdik edilmeleri hususunda gerekli tedbirlerin alınacağını bildirdi. Ancak müftüler konusundaki keyfi muameleler bundan sonra da devam etti.⁸¹

19 Nisan 1909 tarihli protokolün ekindeki sekiz maddelik Müftüler Sözleşmesi'ne göre baş müftü Sofya'da oturacaktı. Görevi ise Bulgaristan'daki Müslümanların dinî, medenî ve hukukî işlerini halletmekle görevli diğer müftüleri koordine etmek ve İstanbul'daki Meşihat makamı ile Bulgaristan'daki Mezhepler Bakanlığı arasındaki ilişkilerde aracılık etmektir. Başmüftü seçimi, özel olarak toplanan müftüler tarafından yapılacaktı.

⁷⁹ Bayraktarova, s. 176.

⁸⁰ Bayraktarova, ss. 178-179.

⁸¹ Bayraktarova, ss. 97-98.

Mezhepler Nezareti seçilen baş müftüyü, Sofya'daki Osmanlı Devlet Komiserliği vasıtasıyla Meşihat makamına bildirecekti. Meşihat makamı ise seçilen baş müftüye bir menşur ve mürasele gönderecekti.⁸²

Sözleşmeyle Bulgaristan'daki müftülerin görevlerinin belirlenmesi, tayin ve kararlarının onaylanması yetkisi İstanbul'daki Meşihat makamına verilmiş oluyordu. Hem vakıfların yönetiminden hem de Müslüman toplumun eğitiminden sorumlu olan müftüler aynı zamanda Türk Hükümeti ile Bulgar Hükümeti arasında bir çeşit aracı ve Bulgaristan Mezhepler Nezareti ile İstanbul'daki Meşihat makamı arasında da bir köprü vazifesi görüyorlardı.⁸³

Müftüler sözleşmesine göre müftü ve müftü vekillerinin görevden alınmaları Bulgar memurları için geçerli olan kanunlara göre yapılması gerekirken, Bulgaristan'daki müftülerin azil ve tayinleri Bulgaristan Dışişleri ve Mezhepler Nezaretinin keyfi tasarruflarıyla yapılıyordu. Bulgarlar istedikleri müftüyü sorgulamadan azlediyor ve istediğini de müftülüğe getiriyordu. Bâbiâli, Sofya Sefareti kanalıyla müftü seçimleri ve azilleri konusundaki protokol maddelerine aykırı uygulamaların sona erdirilmesi için Bulgaristan hükümeti nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmasına rağmen bundan sonuç alınamamıştır.⁸⁴

Kaynakça

1 - Kaynak

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y-EE, 00136/32.

2 - Tetkikler

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara 1992.

_____, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, ss. 498-499.

_____, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XVII, S. 21, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, ss.71-125.

BAYRAKTAROVA, Emine, *Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1919)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

BEYDİLLİ Kemal, "Rusya ('Tarih' ve 'Osmanlı-Rus Münasebetleri' başlıkları)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, 2008, ss. 253-265.

ÇETİN, Emrah, "Sporla İlgili Türk Basınında Yer Alan İlk Yazı: Ali Ferruh Bey ve 'Eskrim' Makalesi", *JASS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, S. 37, Autumn 2015, ss. 149-157.

ERDOĞAN, Mehtap, "Ali Ferruh'un Şâyân Adlı Eseri ve Bu Eser İçerisinde Yer Alan Terci-i Bend-Müstezad Nazım Şekliyle Bir Manzumesi", *Turkish*

⁸² Şimşir, s. 368.

⁸³ Şimşir, s. 369.

⁸⁴ Bayraktarova, ss. 103-104.

Studies, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı) C. IV, S. 8, İstanbul 2009, ss. 1189-1211.

EŞREFOĞLU, Eşref, “Ali Ferruh Bey’in Doğu Rumeli’de ‘Lisân-ı Osmânî ve Sikke-i Osmânî’ Meselesine Ait 1903 Tarihli Bir Raporu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), S. 32, İstanbul 1979, ss. 381-402.

GENCER, Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 225.

_____, “Berlin Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, ss. 516-517.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri*, Ankara 2014.

İBRAHİMOV, Osman, *1877-1908 Yılları Arasında Bulgaristan Müslümanlarının Dinî Kurumları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)”, *Bellekten*, C. LIII, S. 207-208, 1989, ss. 679-711.

KOYUNCU, Aşkın, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, 2006, ss. 197-243.

KÖSE, Osman, “Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)”, *Turkish Studies*, Volume 1/2, Fall 2006, ss. 259-302.

METHODIEVA, Milena, *Pan-İslam, The Porte and Education: Ottoman Support For Muslim Schools in The Bulgarian Principality 1878-1908*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

KAYGUSUZ ABDAL'A AIT OLDUĞU DÜŞÜNÜLEN ÜÇ ŞİİR
THREE POEMS THAT ARE CONSIDERED TO BE OWNED BY KAYGUSUZ ABDAL

Abdurrahim YILDIZ

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

PhD. Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature

abdurrahimyildiz58@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4013-4623

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 19.03.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 15.05.2020
Sayfa-Pages : 33 – 41

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Citation: YILDIZ, Abdurrahim, “Kaygusuz Abdal’a Ait Olduğu Düşünölen Üç Şiir”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 33 – 41.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 33 – 41
Makale Türü: Araştırma Makalesi

KAYGUSUZ ABDAL'A AİT OLDUĞU DÜŞÜNÜLEN ÜÇ ŞİİR* THREE POEMS THAT ARE CONSIDERED TO BE OWNED BY KAYGUSUZ ABDAL

Abdurrahim YILDIZ

Öz

Türk edebiyatı, geniş bir yelpazeye sahip olması nedeniyle şiir ve nesir alanında çok önemli şahsiyetler barındırır. Bunlardan biri de Kaygusuz Abdal'dır. Geçmiş dönemde yaşamış şairlerin şiirlerine divanlarının dışında çeşitli mecmua ve cönklerde de rastlanılmaktadır. İncelenmemiş birçok mecmua ve cönk içerisinde divanı olan şairlere ait şiirler olduğu gibi, divan sahibi olmayan ve tanıtılması büyük öneme sahip birçok şaire ait şiirler de mevcuttur. Kaygusuz Abdal'ın yayımlanmış divanları olmasına rağmen bu divanlarda yer almayan, tespit edilmeyi bekleyen şiirlerinin de olduğu aşikârdır. Bu çalışmada Kaygusuz Abdal divanında yer almayan şiirleri tanıtmaya çalıştık. Bu çalışma açıkça göstermektedir ki henüz incelenmemiş cönk ve mecmualarda tanıtılmayı ve keşfedilmeyi bekleyen pek çok şair ve şiir vardır.

Anahtar Kelimeler: Türk Edebiyatı, Cönkler, Divanlar, Mecmualar, Kaygusuz Abdal.

Abstract

Turkish literature has a wide range of characters in the field of poetry and prose. One of them is Kaygusuz Abdal. The poems of poets who lived in the past period are also found in various magazines and conks besides their divans. There are poems belonging to the poets with divan in many unexamined magazines and cönk, as well as the poems belonging to many poets who do not own divan and have great importance to be introduced. It is clear that although Kaygusuz Abdal has published divans, there are also poems that are waiting to be explored and not included in these divans. In this study, we try to introduce poems that are not included in the Kaygusuz Abdal divan. This study clearly shows that there are many poets and poems waiting to be introduced and explored in the cönk and mecmuas that have not been studied yet.

Keywords: Turkish Literature, conks, divans, Mecmua, Kaygusuz Abdal.

* Bu makale, Abdurrahim Yıldız, Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL'ın Şahsi Kütüphanesinde Bulunan 55 Numaralı Cönk Üzerine Bir İnceleme adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Anadolu coğrafyasında adından övgüyle söz ettiren Kaygusuz Abdal'ın eserlerine bakarak XIV. asır sonları ve XV. asrın ilk yarısında yaşamış olabileceği tahmin edilmektedir¹. Vefatından bir buçuk asır sonra yazıldığı tahmin edilen menakıbnamesinden² hareketle Kaygusuz Abdal'ın asıl adı Gaybî'dir ve Alâiye sancağı beyi Hüsameddin Mahmud'un oğludur³.

Kaygusuz Abdâl velayet erenlerinden Pir Abdal Musa'ya intisap eder ve kırk yıl hizmetinde bulunur. Pir Abdal Musa "Kaygıdan rehâ buldun, şimdiden sonra Kaygusuz oldun" diyerek onun adını "Kaygusuz" koyar.

Yunus Emre'den sonra, Tasavvufî Türk Edebiyatı'nın en önemli temsilcilerinden olan⁴ Kaygusuz Abdâl Türk Dili ve Edebiyatı için son derece mühim olan yaklaşık on beş kadar manzum ve mensur eserin müellifidir. Kaygusuz'un eserlerinin tamamına yakını tasavvufî muhtevada eserlerdir. Bektaşî edebiyatı içerisinde yetişen şair aynı zamanda Bektaşî edebiyatının ilk ve en büyük temsilcisidir. Eserlerinde bir konudan başka bir konuya geçiş, hayalden doğma olaylar, tekerlemeler kısa ve öz cümlelerle en güzel şekilde anlatılır⁵. Özellikle hece ölçüsüyle yazdığı şiirlerde birçok tasavvufî terim ve atmosfer söz konusudur. Halkı tebliğ ve irşad vazifesini üstlenerek yazdığı şiirlerde sade ve arı bir dil ile Türkçenin gelişimine katkı sağlamıştır.

Kaygusuz Abdâl'in şiirleri göz önüne alındığında daha çok aruz vezninde yazdığı ve hece vezninden ziyade daha çok aruz vezninde başarılı olduğu görülür. Kaygusuz'un hem heceyle hem de aruzla yazdığı şiirlerinde kendine has bir anlatım ve özgünlük vardır⁶.

Bu makaleyi yazmamızın amacı Kaygusuz Abdâl'in yayımlanmamış ve bilinmeyen şiirleri hakkında tespitlerimizi bilim dünyasına aktarmaktır. Türk edebiyatına sağlayacağımız küçük bir katkı bizim için büyük bir sevinç olacaktır. "Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL'ın Şahsi Kütüphanesinde Bulunan 55 Numaralı Cönk Üzerine İnceleme"⁷ adlı yüksek lisans tezi tarafımızdan hazırlanmıştır. Söz konusu cönkte toplamda 77 yaprak olan eserin içeriğinde yetmiş altı sayfalık manzum, yirmi beş sayfalık mensur bölüm bulunmaktadır. Cönk 230x115 mm ebatındadır. Yazı türü rik'a, ta'lik ve nesihdir. Kahverengi meşin ciltli sarı abadi kâğıttan oluşmaktadır. Bazı sayfalar tahribata uğramıştır. Bazı sayfalarda mürekkepler silinmiş ve okunmamaktadır.

¹ M. Fuad Köprülü, "Mısır'da Bektaşilik", *Türkiyat Mecmuası*, c. 6, İstanbul 1939, s. 13-40.

² Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl(Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, TTK Yay. Ankara 1999, s. 90-142.

³ Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s.84.

⁴ Mustafa Tatcı, "Bektaşî Dervişi Bir Yörük Beyi: Kaygusuz Abdal", *Keşkül*, sayı:22, 2012, s.31.

⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, "Kaygusuz Abdâl", *Türk Dili-Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, sayı:207, 1968, s.398.

⁶ Mustafa Sever, *Divan-ı Kaygusuz Abdâl*, Helke Yayıncılık, Ankara 2016, s. 23.

⁷ Abdurrahim Yıldız, *Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL'ın Şahsi Kütüphanesinde Bulunan 55 Numaralı Cönk Üzerine İnceleme*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Manzumelerin ağırlıklı olduğu cönkte şiirlerin şairlere dağılımı şöyledir: Sayısal olarak en çok şiiri bulunan şairlerin başında; on iki adet şiiri ile Nesimi gelmektedir. Nesîmî'yi dokuz şiir ile Hatâyî, dört şiiriyle Kaygusuz Abdal ve üç şiir ile Virâni takip etmektedir. Bunlara ek olarak; Fuzûlî, Muhyiddîn-i Rûmî ve Kul Himmet'in iki, Hâkirî, Nakşî, Şems, Muhtefî, Koca Ragıp Paşa, Şeyhülislam Yahya, Bosnevî, Yazıcızade Mehmet Efendi, Vahdetî, Kazak Abdal, Niyazi Mısrî, Pir Sultan Abdal, Kalender Abdal, İsmail Nazmî Girîdî, Eşrefoğlu Rûmî, Bâkî, Taşlıcalı Yahya, Neşâtî, Sezâî Gülşenî, Kuloğlu gibi şairlerin birer şiiri cönk içerisinde bulunmaktadır. Cönk muhtevasında kime ait olduğu tespit edilen elli yedi şiir yer alırken kime ait olduğu veyahut mahlası tespit edilemeyen yirmi sekiz adet şiir bulunmaktadır. Son derece kapsamlı olan cönkün üzerinde toplamda seksen beş adet şiir tespit edilmiştir.

Cönk incelemesinde en fazla şiiri bulunan şairlerin genellikle 14 ve 15. yüzyıllara ait olduğu tespit edilirken birbirlerinden farklı dönemlere ait olan hem halk hem de divan şiir geleneğinin temsilcilerine yer verilmiştir.

Söz konusu Cönk'te yazar hakkında pek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yazar, eserin oluşturulma tarihiyle ilgili net bir ifade kullanmamıştır. Ancak eserin içeriğinde yer alan bir takım bilgiler bizlere bu çalışmanın 19. yüzyılın ilk yarısında oluşturulduğuna dair önemli ipuçları vermektedir. Bizlere yazılış tarihini belirlemeye yardımcı olan notlar sayfa kırk üçte şöyle yer almaktadır: “*Evladım Hatice perşembe günü dünyaya teşrif eylediği tarih beyanı; 13 Recep 1254 (2 Ekim 1838), oğlum Mustafa dünyaya teşrif eylediği beyanıdır; rebiiyyülahir 10 Mayıs 1259 (10 Mayıs 1843), kızım gülsüm dünyaya geldiği tarih beyanı; 2 Safer 1261 (10 Şubat 1845).*”

Şairin cönk içerisinde çocuklarının doğum tarihlerine yer vermesi, cönkün yazılış tarihini tespit etmemize yardımcı olmaktadır. Cönkte verilen bu tarihler göz önüne alındığında eserin

19. yüzyıla ait olduğu ortaya çıkmakta ve bu yüzyılın ilk yarısında yazıldığı düşünülmektedir. Alevi-Bektaşî kültürünün izlerini taşıyan cönkte sıklıkla iktibas ve telmih sanatlarına başvurulmuştur. On iki imam, yedi ulu ozan, Balım Sultan, Hacı Bektaş-ı Veli ve Kaygusuz isimleri cönk içeriğinde oldukça kapsamlı bir yer tutmaktadır. Ayrıca yapılan incelemeler doğrultusunda cönk içerisinde farklı yazı karakterlerinin bulunduğu gözden kaçmamıştır. Bu durum bizlere elimizdeki cönkün farklı kişilerce oluşturulmuş olabileceğini düşündürmektedir.

Eserde Kaygusuz Abdâl'in 5 tane şiiri tespit edilmiştir. Bu şiirlerden 2 tanesi Prof. Dr. Mustafa Sever tarafından hazırlanan Divan-ı Kaygusuz Abdal adlı eserde mevcuttur. Bunun dışında geriye kalan 3 şiir ise yapmış olduğumuz inceleme sonucunda şimdiye kadar yayınlanmış olan eserlerde tespit edilememiştir. Bu çalışmamızda Kaygusuz Abdâl'in şimdiye kadar tespit edilmemiş olduğunu düşündüğümüz şiirlerini tanıtacağız. Bu şiirlerden iki tanesi aruz vezniyle bir tanesi ise hece vezniyle yazılmıştır.

2. Kaygusuz Abdal'a Ait Olduğu Düşünülen Üç Şiir

2.1.

Veziin: .--- / .--- / .--

Haber verdi bu sırrı ehl-i esrâr
Nedir bu sırrı güş eyle dinle güftâr

Zâhil devri karîb zamândır
Cihânın cümle ahvâli yamandır

Gurâbdan 'abd edüp eyle hesâbın
Gabûrdan nesh olur hükmü kitâbın

Kıyâmet zâhir olur halka ey yâr
Nice tuğyân eder sırr-ı Tatar

Müneccim anlamaz bu sırrı cefâr
Fesâd ile artar bu nevî esrâr

Rumûzum yok 'ayân etdim bu sırrı
Fahri ba'de haşren fahren

2.2.

Veziin: .--- / .--- / .--

Gelir bir sâhib-i seyf gerçi ammâ
Nizâm mümkün değil güş etme cânâ

Mısır'dandır bu fi'lin ibtidâsı
Bununladır nihâyet intihâsı

Diyâr-ı Rumeli'nden sevseler
Nice gûne fesâhatler ederler

Edirne şehrine hâkim olup aynî
İslambul halkına düşer mâbeyni

Hicâz'da kala Mekke ile Medîne
Cesâret çok eder kâfir yüzüne

Kıyâmetdir kıyâmetdir kıyâmet
Yok tafsîl ile takvîm ne hâcet

Tevârîh oldu târih bu remzinin
Kapanup bâb-ı tevbe genc-i kenzin

Geçsün ehl-i İslâm kıblesine
Çıkar Deccâl iner ıssı zemîne

Gelür Mehdî ile olur mülâkî
Budur nutk-ı sahîh yokdur hilâfî

Merâyih zümresin a'vân-ı ricâl
Olurlar cümlesi Deccâl'e idhâl

Bu kâl üzre geçer bir hayli zamân
Ne zahmet çekseler gör ehl-i îmân

Benim kaygum değildir Kaygusuz'um
Velâkin kâşif-i sırrı rumuzum

2.3.

Vezin: 6+5 = 11'li Hece Vezni

Yüri sen Hak için eyle bir 'amel
Âşıkâ sevdâ ne güzel uymuş
Aşk oldu evvel dünyâyâ temel
Hikmet-i Mevlâ ne güzel uymuş

Muhabbet nûrîdır hazret-i Sübhân
O nûrdan oldu suret-i insân
Tutdı zemîni bu yedi âsumân
'Arş-ı mu'alla ne güzel uymuş

Görmedi İblîs düşdi inada
Secde kılmadı kaldı piyâde
Turâb âb âteş bâde
Âdem'e Havvâ ne güzel uymuş

Bezm-i elestden gelmişiz zemîne
Biz ol ikrârdan dönmeziz yine
Burc-ı bârda on iki âyîne
Kümbed-i hadrâ ne güzel uymuş

Rıdvân'a cennet kapusın açmak
Var ise Havvâ'dan oldu çıkmak
Münkere tamu mü'mine uçmak
Cennetü'l-me'vâ ne güzel uymuş

Bu dünyâ fânîdir fânî
Bir 'amel işle özini tanı
Dilde zikrindir seb'a'l-mesânî
'Alleme'l-esmâ ne güzel uymuş

Bu dünyâ fânîdir sonu harâbe
Yasdanub taş döşek türâba
Cennet bağçesinde kevser şarâba
Zevk ile safâ ne güzel uymuş

Cihân yoğiken var idi Hâlık
Esrâr-ı 'aşka olagör mâlik
İbrâhîm'e nâr Yûnus'a balık
Balığa deryâ ne güzel uymuş

Cemâlullâh 'aşkıdır' âşıkın nutkı
Dostı bulmaktır murâd u kasdı
Kör nefsimin soyuldu postu
Kazâya rızâ ne güzel uymuş

Mansûr bu yolda geldi ikrâra
Ene'l-Hak dedi çekildi dâra
Gören 'âşıklar başladı zâra
Bûlbûle gülzâr ne güzel uymuş

Ezelden böyle kurulmuş bünyâd
Sakın etmesin kimseden feryâd
Vefâ'ya Mihri Şîrin'e Ferhâd
Mecnûn'a Leylâ ne güzel uymuş

'Andalîbi gör kim geçmez gülünden
Âşıkla ma'sûk gitmez dilinden
Aldırmış aklın Yûsuf derdinden
Ağlar Züleyhâ ne güzel uymuş

Âşıklar ağlaşır göçen cânlara
Ölenler hasret kıldı sağlara
Bir âh çeküb düştü dağlara
Lâle hazâna ne güzel uymuş

Mevlâm ol dedi var oldu 'âlem
Cebrâil verdi kandile selâm
'Arş ile kürsî levh ile kalem
Her dürlü eşyâ ne güzel uymuş

Evvel kelâm geldi iktidâm
Verildi Tevrât şâyi' oldu nâm
Tûr-ı Sînâ'da binbir kelâm
Söyleşir Mûsâ ne güzel uymuş

Verdi Zebûr'ı Hak 'atâ kıldı
Bir bir okuyub lafzını bildi
Meryem anadan Rûhullâh oldu
İncil'e İsâ ne güzel uymuş

Çün geldi Süleymân eyledi zuhûr
Destinde hâtem vuhûş tuyûr
İns ile cinnî mâr ile hem mûr
Hikmet-i icrâ ne güzel uymuş

Habîbin sevdi yarattı Sübhân
İndirdi gökten âyet-i Kur'ân
Rûz-ı mahşerde dertlere dermân
Hâtemü'l-enbiyâ ne güzel uymuş

Akar gözlerimden kan ile yaşı
Ahdî gazâsında kıldı savaşı
Hazret-i Hamzâ şehîd abası
'Amm-i Mustafâ ne güzel uymuş

Bindi Düldül'e eyledi gazâ
Zülfikâr elde şâh-ı Murtazâ
Kırdı küffârı eyledi gazâ
Ol Şîr-i Hudâ ne güzel uymuş

Aşk oldu benim derdime çâre
Cevr-i dilberden oldum âvâre
Sakın hâlim söyleme ağyâre
Celâle cemâl ne güzel uymuş

Biz güzellere ederiz 'izzet
Yârine baksa âşîka lezzet
Sâkî sun câmı eyleyüb işret
Dost ile tenhâ ne güzel uymuş

Bu bir gizli sırdır eyle berâber
Sakla kalbinde derûnunda yaz
Verildi 'âşîka Hak'dan niyâz
Yâre istiğnâ ne güzel uymuş

Kaşların oldu muhabbetnâme
Düşdi gönlümüze bir serencâme
Kâmet-i servdir serâser câme
Ol melek simâ ne güzel uymuş

Cân emanetdir uçar yuvadan
Muhabbet ezeli gelmiş Hudâdan
Bâkî değildir geç bu hevâdan
Hem terk-i dünyâ ne güzel uymuş

Hazret-i Hızır'dır cümlemin başı
Bunı 'ârifler bilür ne bilsin nâşi
Hacı Bektâş Velî bir cânsız taşı
Yürütdi ammâ ne güzel uymuş

Kimisi ağlar kimisi güler
 Kimisi Hakk'a niyâz eder
 Müslüman olan beş vaktin kılar
 Borcunu edâ ne güzel uymuş

Allâhın dostı fedâdır cânı
 Bir pula versin almaz cihânı
 Aşkın kitâbı bu dâsitânı
 Eylemiş icrâ ne güzel uymuş

Kaygusuz Abdal sırrı sen sırr et
 Gördüğün deme bildiğin unut
 Eksiyi kılma 'âşık ma'zûr tut
 Esrâr-ı Hudâ ne güzel uymuş

3. Sonuç

Anadolu coğrafyasında adından övgüyle söz ettiren, yüzyıllar boyunca medeniyetimizin kültür süzgecinden geçerek günümüze kadar gelen Kaygusuz Abdâl'in şiirleri Türk toplumu tarafından okunmakta, sözlü gelenek yoluyla söylenmekte ve Âşıklar tarafından yaşatılmaktadır. Kendisinden sonraki Alevi-Bektaşî şairlerini derinden etkilemiş olan Kaygusuz Abdâl'in şiirleri bestelendiği gibi yine bazı şiirlerinin de farklı şiirlerinin de tekrar yazılıp bestelendiği görülmektedir. Örneğin Kul Hüseyin'in, Ali Ekber Çiçek tarafından icra edilen;

Hey erenler akıl fikir eyleyin
 Dağlara da duman ne güzel uymuş
 Yaradan Allah'a şükür eyleyin
 Mümine de iman ne güzel uymuş

Daim geceleri dağlar başında
 Hiç bir hile yoktur onun işinde
 Alıp gezdirirdi çölün başında
 Ali'ye de Selman ne güzel uymuş

Kul Hüseyin'im yeşil giyer eynine
 Hiç bir hile getirmede göynüne
 Kurdu kuşu lütfeylemiş kendine
 Tabiata insan ne güzel uymuş

sözlerinden oluşan ve farklı varyantları da olan türkünün makalemizde yer alan üçüncü şiirin redifiyle hemen hemen aynı ifadelere sahip olduğu görülmektedir. Bu da Kaygusuz'un yüzyıllarca şiirlerine benzer şiirler yazıldığını göstermektedir.

Kaygusuz'un divanında yer almayan bu şiirlerin ve başka cönk ve mecmualarda ki bulunan ve bulunacak diğer şiirlerin bir araya getirilerek yeni bir divanın oluşturulmasına ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- GÖLPINARLI, Abdölbaki, “Kaygusuz Abdâl”, *Türk Dili-Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, sayı:207, 1968.
- GÜZEL, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdâl(Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, TTK Yay. Ankara 1999.
- GÜZEL, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdâl*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- KÖKSAL, M. Fatih-Kaçar, Mücahit-İlhan, Mevlüt, *Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Kesit Yayınları, İstanbul 2018.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Mısır’da Bektaşilik”, *Türkiyat Mecmuası*, c.6, İst, 1939.
- SEVER, Mustafa, *Divan-ı Kaygusuz Abdâl*, Helke yayıncılık, Ankara, 2016.
- TATÇI, Mustafa, “Bektaşî Dervîşî Bir Yörük Beyi: Kaygusuz Abdal”, *Keşköl*, sayı:22, 2012.
- YILDIZ, Abdurrahim, *Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL’ın Şahsi Kütüphanesinde Bulunan 55 Numaralı Cönk Üzerine İnceleme*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE TARIMSAL UYGULAMALAR ETKİLEŞİMİ
THE INTERACTION OF CLIMATE CHANGE AND AGRICULTURAL APPLICATIONS

Gülşah AYDOĞDU

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kamu Yönetimi
Ana Bilim Dalı
M.A. Candidate, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of Public
Administration

gulsahaydogdu06@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0347-0289

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 26.03.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 28.05.2020
Sayfa-Pages : 43 – 61

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Citation: AYDOĞDU, Gülşah, “İklim Değişikliği ve Tarımsal Uygulamalar Etkileşimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 43 – 61.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 43 – 61
Makale Türü: Araştırma Makalesi

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE TARIMSAL UYGULAMALAR ETKİLEŞİMİ *THE INTERACTION OF CLIMATE CHANGE AND AGRICULTURAL APPLICATIONS*

Gülşah AYDOĞDU

Öz

Doğadan üstün olduğu kanısına kapılan insan doğayla mücadele içerisine girmiş ve ekonomi temelli bir yarış başlatmıştır. İnsanın aydınlanmasıyla ortaya çıkan birçok yenilik çeşitli çevre sorununa neden olmuştur. Yıllar itibariyle ortaya çıkan sorunlar silsilesi iklim değişiklikleri olarak adlandırılrsa da zamanla ciddi boyutlara ulaşmıştır. Birçok sektöre yansıyan iklim değişikliği olgusundan tarım sektörü de kendisine ayrılan payı almıştır. İklim değişikliğinin tarım sektörünü olumsuz etkilediği yadsınamaz bir gerçek olmuştur. Fakat sorunun kökenine inildiğinde tarım sektöründeki birçok yanlış uygulamanın da iklim değişikliğine olumsuz yönde etki ettiği görülmüştür. Tarım arazilerinde uygulanan sulama yöntemleri nedeniyle su kıtlığının yaşanması, hasat verimliliğinin artması için kullanılan kimyasal maddeler ile çevreye zarar verilmesi ve toprağın yapısının değiştirilmesi bu uygulamalardan yalnızca birkaçı olmuştur. Günümüzde ise modern tarım tekniklerini uygulamak, organik tarım uygulama örneklerini incelemek ve çiftçileri bilinçlendirmek gibi birçok yöntemle tarımdaki yanlış uygulamaların asgari düzeye indirilebildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Literatür taramasından oluşan bu çalışmada; tarımdaki iklim değişikliğine

Abstract

The human being, who believes that he is superior to nature, has struggled with nature and started an economy-based race. Many innovations that emerged with the enlightenment of the human caused various environmental problems. Although the series of problems that have emerged over the years are called climate changes, they have reached serious dimensions over time. The agricultural sector has also received its share from the phenomenon of climate change reflected in many sectors. It is an undeniable fact that climate change negatively affects the agricultural sector. However, when the root of the problem is addressed, it is seen that many wrong practices in the agricultural sector have a negative impact on climate change. Due to the irrigation methods applied in agricultural lands, water scarcity, chemicals used to increase harvest efficiency, environmental damage and changing the structure of the soil were just a few of these applications. Today, it is concluded that the wrong practices in agriculture can be minimized by many methods such as applying modern agricultural techniques, examining organic farming practices and raising awareness of farmers. In this study which consists of literature review; suggestions are made to minimize the practices that cause climate change in agriculture, and it is hoped that

neden olan uygulamalar ortaya çıkarılarak bu uygulamaların asgari düzeye indirilebilmesi için öneriler sunulmakta ve iklim değişikliğine sebep olan tarımsal uygulamaların çalışmadaki önerilerle birlikte azaltılması umulmaktadır.

agricultural practices that cause climate change will be reduced with the recommendations made in the study.

Anahtar Kelimeler: İklim değişikliği, Tarımsal uygulamalar, Sulama, Kirlilik.

Keywords: Climate change, Agricultural applications, Irrigation, Pollution.

1. Giriş

İnsanların doğa karşısındaki tavrı insanlık tarihi boyunca değişime uğramıştır. İlk çağlarda edilgen konumda olan insan öncelikle kendi cinsi üzerinde tahakküm kurmaya başlamış ve sonrasında ise doğa üzerinde değişiklikler yaparak doğal kaynakların sınırsızlığını savunmuştur. İnsanların zamanla kendi sınırlarını çizmesi ise doğal kaynaklar üzerinde egemenlik kurma yolunda yeni bir mücadele başlatmıştır. Doğa ile savaş içerisine giren insan kazandığını sandığı her an kaybetmeye mahkûm olmuştur. Ülkelerin ekonomik temelli gerçekleştirdiği her yenilik doğaya karşı mücadelenin bir başka yolunu açmıştır. Sanayi devrimiyle birlikte başladığı kabul edilen bu mücadele sonucunda göçler başlamış, nüfus artışı hızlanmış ve düzensizleşmiş, kentleşme ile birçok sorun meydana gelmiştir. Bu sorunlar çerçevesinde atmosfere yayılan sera gazı miktarında meydana gelen belirgin artış küresel iklim değişiminin başı çektiği belirgin sorunları ortaya çıkarmıştır.

İklim değişikliğine neden olan birçok sektör ve sektörel etmenler olmasına karşın bu çalışmada yalnızca tarım sektöründeki uygulamaların ortaya çıkardığı sorunlar ve çözüm önerileri ele alınacaktır. İklim değişikliği ve tarım ilişkisi daha önce pek çok çalışmaya konu olmuştur ve tarım sektörünün iklim değişikliğinden etkilenen bir tarafı olduğu da birçok çalışmada açıklanmaktadır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde ikisi arasında bir etkileşim olduğu yaygın görüş olarak kabul edilmektedir. Tarımın iklim değişimi üzerine etkisini anlatan ve bu konuya çözüm önerileri getiren çalışmalar incelendiğinde ise sayının sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışma daha önce yapılan çalışmaların bir derlemesi ve bu konuya çözüm getiren bir çalışma niteliğinde olacaktır. Çalışmanın amacı; tarımda iklim değişikliği sorununa neden olan uygulamaları belirlemek ve bu uygulamalara alternatif çözüm önerileri getirmektir. Çalışmanın, tarımsal uygulamalara birçok açıdan bakılarak, belirtilen sorunlara literatür harmanlamasıyla çözüm önerileri getirmesi özgün yanını oluşturmaktadır.

Çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, konuyu daha iyi kavrayabilmek ve iklim değişikliği ile bağlantı kurabilmek amacıyla iklim değişikliğine ilişkin kavramsal çerçeve belirlenecek olup alt başlıklar biçiminde iklim değişikliğinin nedenleri ve sonuçlarından bahsedilecektir. Bu bölümün asıl amacı iklim değişikliğinin nedenleri arasında sayılan tarımsal uygulamalara değinmek ve ikinci bölümde bunları açıklamak olacaktır. İkinci

bölümde; iklim değişikliği ve tarım ilişkisi çift yönlü biçimde açıklanacaktır. Zira tarımın iklim değişikliğini etkilemekten ziyade ondan etkilendiğini de söylemek yanlış olmayacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise konuyu genel hatlarıyla anlayabilmek amacıyla iklim değişikliğine neden olan tarımsal uygulamalardan bahsedilecektir. Çalışmada birçok öneri sunulmasına rağmen doğal koşulların etkilerini teknolojik olarak sınırlayan endüstriyel tarımın var olduğu küresel dünyada uygulamaların kolay olmayacağı bilinmektedir. Aynı zamanda tarımsal üretimi artırmanın bir nedeni olan talep cephesinin de göz ardı edilemez bir yanı bulunmaktadır. Bu yüzden tarım sektörünün endüstriyel çerçevede oluşu göz önünde bulundurularak bu uygulamalara, iklim değişikliğine uyum altında, alternatif öneriler getirilecektir.

2. İklim Değişikliğine İlişkin Kavramsal Çerçeve

En basit ifade ile “yeryüzünün herhangi bir yerinde uzun yıllar yaşanan ya da gözlenen hava koşullarının ortalama durumu.” daha geniş bir anlam ile “Belirli bir süre içerisinde belirli bir alandaki hava koşullarına ve atmosfer bileşenlerine ilişkin gözlemlenen sayısal değerlerin (ortalamalar ve değişkenlikler) istatistiksel olarak nitelendirilmesi” olarak açıklanan iklim kavramı, zaman içerisinde değişimlere uğramıştır.¹ Bu değişimlerin gezegenimiz için risk oluşturması konunun küresel ölçekte incelenmesine neden olmuş ve 1992 yılında Rio De Janeiro’da Rio Zirvesi olarak da bilinen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda da konu olmuştur. Bu konferansta çeşitli kararlar alınmakla birlikte iklim değişikliği konusunda önemli bir belge niteliği taşıyan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) imzalanmıştır. Sözleşmeye göre iklim değişikliği “karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan değişiklikler” olarak tanımlanmıştır. Bu değişikliklere neden olan sera gazları ise *BMİDÇS’de* “hem doğal hem de insan kaynaklı olup atmosferdeki kızıl ötesi radyasyonu emen ve tekrar yayan gaz oluşumları” olarak tanımlanmaktayken emisyon kavramı, “Sera gazlarının ve/veya bunlara kaynaklık yapan öncül maddelerin belirli bir alanda ve zaman diliminde atmosfere salınması” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamalar doğrultusunda birçok ülke sera gazı emisyon oranlarını azaltmak için çalışmalara devam etmiştir. BMİDÇS’nin en iyi uygulama aracı olan Kyoto Protokolü (KP) 1997 yılında yapılan Taraflar Toplantısı’nda kabul edilmiş ve 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. Fakat kabul edilen Protokol’de müzakereler devam etmiştir. KP’ye henüz üye olmayan veya yükümlülük almayı kabul etmeyen ülkeler ile zorlu müzakereler devam etmiştir. İklim değişikliğine karşı küresel çabaları güçlendirmeyi amaçlayan ve 2015 yılında Paris’te düzenlenen BMİDÇS 21. Taraflar Konferansı’nda (COP 21) Paris Anlaşması kabul edilmiş, “küresel ısınmanın sanayi öncesi döneme göre 2°C’nin oldukça altında tutulması ve artışın 1,5°C ile sınırlandırılmasına dair çalışmalar” sürdürmek amacıyla Kasım 2016 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye ise KP’ye 2009 yılında taraf olmuştur fakat Ek Dışı Ülkeler arasında olduğu için herhangi bir

¹ REC Türkiye, *A’dan Z’ye İklim Değişikliği Başucu Rehberi*, Almanya Federal Cumhuriyeti Büyükelçiliği Ankara, 2015, s. 80.

emiyon azaltım taahhüdünde bulunmamıştır.² Paris Anlaşması'nı henüz onaylamamıştır.

2.1. İklim Değişikliğinin Nedenleri

Sorunların çözülebilmesi için öncelikle buna yol açan nedenlerin bilinmesi yararlı olacaktır. İklim değişikliği sorununu ortaya çıkaran birçok neden bulunmaktadır. Bu nedenler evrenin değişimi sonucu ortaya çıkan doğal nedenler olabileceği gibi insanın doğaya egemen olmasıyla birlikte ortaya çıkan ve insan faaliyetlerinden kaynaklanan nedenler de olabilmektedir. Bu bölümde iklim değişikliğinin doğal ve insan faaliyeti kaynaklı nedenleri ele alınacaktır.

2.1.1. Doğal Nedenler

İklim değişikliğini bir tehdit haline getiren nedenlerin sanayi devrimiyle başladığı kabul edilmektedir. Bu nedenlerden önce ise iklim değişikliğine neden olan doğal kaynaklı nedenler bulunmaktaydı. Fakat bu değişiklikler uzun yüzyıllara yayılan ve belirgin olmayan değişimlerdi. Evrendeki değişimler sonucunda gerçekleşen ve iklim değişimine neden olan bu değişimler; güneşin etkinliklerindeki değişimler, levha hareketleri, karaların yer değiştirmesi ve yanardağ faaliyetleri gibi doğal nedenlere dayanmaktadır. Bu değişimlerin çoğu yüzlerce, binlerce hatta bazıları milyonlarca yıl içerisinde meydana gelmiştir. Jeolojik devirlerde gerçekleşen bu değişimler yalnız dünya coğrafyasını değil ekolojik sistemleri de kalıcı olarak değiştirmiştir. Ancak sanayi devrimiyle ekolojideki doğal değişmeye ilaveten ilk kez insan etkinliklerinin de iklimi değiştirebileceği görülmüştür.³

2.1.2. İnsan Faaliyetleri Kaynaklı Nedenler

İnsanlık tarihi boyunca doğa insanların hizmetine sunduğu kaynaklar ile hep yüceltilmiştir. Fakat insanların doğadan üstün olduklarını düşünmeleriyle birlikte doğa, kaynaklarını bağışlayan bir varlık olarak değil kaynaklarından faydalanılan ve kaynakları sömürülen bir nesne olarak görülmüştür. Doğanın kendi içinde olan dengesi insan müdahaleleri sonucunda değişmeye başlamıştır. Sanayi öncesinde insan faaliyetlerinin yaklaşık 1°C'lik bir ısı artışına sebep olduğu tahmin edilmektedir. Her 30 yılda meydana gelen değişmelerin ortalamasıyla ulaşılan değerler 2000'li yıllardan sonra insan faaliyetleri sonucunda belirgin farklılıklar göstermiştir. Bu bağlamda kabul edilen BMİDÇS'nin esas amacı insan faaliyetleri kaynaklı ortaya çıkan ve atmosferde değişimlere neden olan iklim değişimini azaltmak olarak belirlenmiştir.

Bu farklılıkların küresel bir tehdit oluşturması sonucunda imzalanan Paris Anlaşması kapsamında, IPCC (Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli) Altıncı Değerlendirme Dönemi tarafından 2018-2019 yıllarında "1,5°C Küresel Isınma Özel Raporu" ve "İklim Değişikliği ve Arazi Özel Raporu" hazırlanmıştır. Bu çabalara rağmen Paris Anlaşması'nda verilen taahhütler gezegenin

² T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İklim Değişikliği ile Mücadele*, <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?6f41190c-6742-405a-9e5a-784.385.301.607>, (27.12.2019).

³ Murat Türkeş, "Küresel iklimin geleceği ve Kyoto Protokolü" *Jeopolitik*, 29, 2006, s.3.

sıcaklığını 1,5°C olarak sabitlemeye yetmemektedir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP)'nin 2018 yılında yayımladığı Emisyon Açığı Raporu'na göre; iklim değişikliğini 2°C'nin altında tutabilmek için ülkelerin çabalarını üç katına çıkarması gerekmektedir. Artmakta olan küresel emisyonlar, 2017 yılında 53,5 gigaton karbondioksit (CO₂) eşdeğerine ulaşmıştır. 1,5°C Küresel Isınma Özel Raporu'na göre bu artışın aynı şekilde devam etmesi durumunda, iklim değişikliğinin 2030 ile 2052 yılları arasında 1,5°C'ye ulaşacağı öngörülmektedir.⁴ Bu yüzden iklim değişimine neden olan tarım, sanayi, enerji, bina vb. her alanda "hızlı ve geniş kapsamlı" dönüşümler gerekmektedir.⁵

İklim değişikliğinin başlıca nedeninin atmosferdeki -doğrudan sera gazları arasında sayılan- CO₂ miktarındaki değişimler olduğu bilinmektedir. *İklim Değişikliği ve Arazi Özel Raporu'nda ise tarım, ormancılık ve diğer toprak kullanım biçimlerinin insan faaliyetli sera gazı emisyon oranının %23'ünü oluşturduğu belirtilmektedir.*⁶ İklim değişikliğinin belirlenen derecede tutulması veya bu derecenin altına çekilebilmesi hedefleri ancak sera gazı emisyonlarının azaltılması ile mümkün olmaktadır. Atmosfer için ciddi bir tehlike oluşturan bu gazlar insan faaliyeti kaynaklı olarak birçok sektör yüzünden aşırı derecede artış göstermektedir. Bu sektörlerin başlıcalarından biri ise tarım sektörü ve buna bağlı olarak gerçekleşen insani faaliyetlerdir.

2.2. İklim Değişikliğinin Sonuçları

Günümüzde sonuçlarını yaşadığımız ve gezegenimiz için bir tehdit olduğu düşüncesine ulaştığımız iklim değişikliğinin birçok nedenden dolayı ortaya çıkan olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Yüksek sıcaklık, kuraklık, orman yangınları, buzulların erimesi, deniz seviyesinin yükselmesi, asit yağmurları, kasırgalar, fırtınalar gibi birçok sonuç ortaya çıkmaktadır. Yüksek sıcaklıklara bağlı olarak ortaya çıkan su kıtlığı toplumsal anlamda en kritik sorunu oluşturmaktadır. Sıcaklıkların artması ile buzulların erimesi ve kutup bölgelerinde yaşayan birçok hayvanın neslinin tükenmekte olması, iklime uygun hava olaylarının yaşanmaması ve farklı coğrafyalarda alışılmadık felaketlerin ortaya çıkması gibi birçok sonucu bulunmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma için en önemli iki kriter olan su ve gıda, iklim değişikliğinin tehlikeye attığı alanlardır. İklim değişikliği sorunu nedeniyle tarımsal üretimin azalması ülkelerin gıda güvencesini de tehlikeye atmaktadır.

3. İklim Değişikliği ve Tarım İlişkisi

Sera gazları olarak adlandırılan gazların sanayileşme, enerji üretimi, nüfus artışı, kentleşme, tarım gibi nedenlerle artması iklim değişimine neden olan temel etmendir. Birbirini takip eden ve birbirinden önemli ölçüde etkilenen bu halkalar iklim değişikliği zincirini oluşturmaktadır. Öncelikle belirtmelidir ki iklim değişimi tarım sektörünü ve tarım sektöründeki uygulamalar da iklim değişimini etkilemektedir. Çoğunlukla olumsuz anlamda

⁴ IPCC, 1,5°C Küresel Isınma Özel Raporu - Politikacılar Özeti, Madde A1, s.4. <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/spm/> (12.12.2019) .

⁵ IPCC, 1,5°C Küresel Isınma Özel Raporu - Politikacılar Özeti, Madde C.2, s. 15.

⁶ IPCC Basın Bülteni, *İklim Değişikliği ve Arazi*, Cenova, 2019, s. 13.

gerçekleşen bu etkileşim, birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Çeşitli veriler incelenerek belirlenmiştir ki doğrudan sera gazlarını artıran nedenler arasında tarımsal faaliyetler büyük oranda yer bulmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle iklim değişikliğinin tarım sektörüne etkilerine kısaca değinilecek ve sonrasında tarımın iklim değişikliğine etkileri ele alınacaktır.

3.1. İklim Değişikliğinin Tarıma Etkileri

Tarım, iklim değişikliğinden etkilenen başlıca sektörler arasındadır. Teknolojinin ilerlemesine rağmen, tarım, doğal bir faaliyet olduğu için sürdürülebilirliğini kaybetmemektedir. Fakat iklim değişikliğiyle birlikte tarımsal üretimde çeşitli değişiklikler meydana gelmektedir. Tarımsal üretimin iklimsel sorunlar nedeniyle sektöre uğraması ve coğrafik olarak birçok sorunun ortaya çıkması göz ardı edilemez bir gerçektir.

3.1.1. Su Kaynaklarının Azalması ve Kuraklığın Etkisi

Doğal bir iklim olayı olan kuraklık kabaca, su kıtlığı ile ilişkilendirilmektedir. Yavaş gelişmesi nedeniyle tehlikeleri tam olarak tahmin edilmektedir fakat günümüzde tehlike düzeyi küresel bir konu durumundadır. Meteorolojik kuraklık, tarımsal kuraklık ve hidrolojik kuraklık olarak çeşitlenen kuraklık kavramı, bu çalışmada yalnızca tarımsal kuraklık yönünden ele alınacaktır. Nem kaybı ve su kaynaklarında kıtlık sonucunda ortaya çıkan tarımsal kuraklık, meteorolojik kuraklıkla ilişkilendirilmekle birlikte, toprakta bitkinin ihtiyacını karşılayacak oranda su bulunmaması anlamına gelmektedir.⁷ İklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan kuraklık nedeniyle tarım arazileri susuz kalmakta, hastalık ve zararlılarda artış görülmekte, meyveler olgunlaşmayıp fideler kurumakta ve nihayetinde birçok bitki çeşidi yetiştirilememektedir.

3.1.2. Doğal Afetlerin Etkisi

İklim değişikliği sonucu gezegenin dengesinin bozulması ile birçok doğal afet meydana gelmektedir. Örneğin kar yağışının miktarı ve hızına, rüzgâra, sıcaklığa, fırtınaya bağlı olarak ortaya çıkan çığ felaketi kırsal alanlarda etkilerini göstermektedir. Aşırı yağış yüzünden derelerin taşmasıyla oluşan sel felaketi, yüksek sıcaklıktan dolayı ormanların yanması sonucu ortaya çıkan arazi kaybı gibi birçok doğal afet nedeniyle tarım alanlarının sayısı azalmaktadır. Bu felaketler yalnızca tarım alanlarının azaltılmakla kalmayıp tarımsal maliyeti de ortaya çıkarmaktadır. Olağan gelişen afetler bir yana iklim değişikliğinin söz konusu olmasıyla artık coğrafik olarak mümkün olmayan doğal afetler de farklı coğrafyalarda gerçekleşmektedir.

3.1.3. Deniz Suyu Seviyesinin Yükselmesi

İklim değişikliğine bağlı olarak buzulların erimesi ve yüksek dağlık alanlardaki buzul alanlarının erimesi deniz seviyesinde yükselmeye neden olmaktadır. Deniz seviyelerinin yükselmesi ise deniz seviyesinde olan tarım arazilerinin sular altında kalmasına neden olacaktır. Bu yükselmeyle -az miktarda bile olsa- suların kıyı şeridini aşıp tarımsal arazilere ulaşmasıyla denizdeki tuz toprağa karışacak ve tarımsal arazilerin verimliliği düşecektir.

⁷ Erol Kapluhan, "Türkiye'de kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 27, Ocak, 2013, s. 491.

İklim değişikliğinden birçok sektör olumsuz anlamda etkilenmesine rağmen en fazla etkilenen sektörlerin başında tarım gelmektedir. Fakat bu etki çift taraflı bir etkidir zira iklim değişikliğine neden olan en önemli faktörlerin içerisinde yanlış tarım uygulamaları yer almaktadır.⁸

3.2. Tarımın İklim Değişikliğine Etkileri

İklim değişiminin saydığımız birçok nedenleri arasında yoğun sera gazı salınımına neden olan tarım sektörü bulunmaktadır. 1961-2016 yılları arasındaki verilere bakıldığında; tarım sektöründe yaklaşık iki kat artan metan ve seragazı emisyonları, toplam seragazı emisyonlarının yarısından fazlasını teşkil etmektedir.⁹ Tarım ve buna bağlı arazi kullanımından kaynaklanan emisyonlar toplandığında ise tüm ekonomik faaliyetlerin emisyon toplamının yaklaşık dörtte birine tekabül etmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelere bakıldığında tarım ve arazi kullanım faaliyetlerinin payı, 2000'li yıllar boyunca ortalama olarak % 14 ve % 20'dir ve bu oran toplam emisyonların üçte birinden fazlasını temsil etmektedir.¹⁰ Tarım nedeniyle ortaya çıkan sorunlar yalnızca sıcaklıkların değişmesinden ibaret değildir. Yanlış tarım uygulamalarına bağlı olarak tarımsal üretimde azalma ve gıda fiyatlarında artış gibi birçok sorun baş göstermektedir.

Tarımdaki yanlış sulama uygulamaları ve suyun israfı sonucunda tarımsal alanlar kuraklık sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunlar silsilesinde bir sonraki aşama ise tarımsal alanların azlığı nedeniyle ortaya çıkan yoksulluk ve sonucunda kırdan kente başlayan yoğun göç hareketleri olmaktadır.

Oluşan plansız göç sonucunda kentlerde yoğun nüfus nedeniyle sera gazı salınımına neden olacak birçok sorun ortaya çıkmaktadır. İklim değişikliğinin başlıca nedeni; doğrudan sera gazları olan CO₂, metan (CH₄), diazotmonoksit (N₂O) oranının insan kaynaklı olarak artmasıdır. Sera gazı envanter sonuçlarına göre; sera gazı emisyonu CO₂ eşdeğeri olarak 526,3 milyon ton (Mt) olarak hesaplanmıştır. Toplam CO₂ emisyonlarının %86,3'ü enerjiden, CH₄ emisyonlarının %62,3'ü ve N₂O emisyonlarının %71'i tarımsal faaliyetlerden kaynaklanmıştır.¹¹

Topraktan daha fazla ve daha çeşitli ürün elde edebilmek için toprağa yapılan tarımsal baskılar gittikçe artmış ve artmaya da devam etmektedir. Bu baskılar sonucunda toprağın yapısında meydana gelen bozulmalar ve değişimler sera gazları salınımını artırmaktadır. CH₄ ve N₂O oranları göz önüne alındığında tarımsal faaliyetlerin (toprağın işlenmesi, gübreleme, sulama, arazi kullanım değişikliği, zirai ilaç kullanımı vb.) iklim değişimine yol açan etmenler arasında büyük bir orana sahip olduğu söylenebilmektedir.¹²

⁸ TEMA ve WWF, *İklim Değişikliğinin Yerel Etkileri Raporu*, Mart, 2015, s. 9.

⁹ Francesco N. Tubiello, *Greenhouse Gas Emissions Due To Agriculture*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Statistics Division, Rome, Italy, 2019, s. 1.

¹⁰ Francesco N. Tubiello, *Greenhouse Gas Emissions Due To Agriculture*, s. 9.

¹¹ TÜİK, "Sayı:30627, Nisan", <http://www.tuik.gov.tr/Start.do> (15.12.2019)

¹² G.Walker ve D.King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınma ile Nasıl Başa Çıkabiliriz*, Ö. Akpınar (çev.), Boğaziçi Ü. Yayınları, İstanbul, 2010, s. 125.

Gelişmekte olan ülkelerin çoğu ekonomilerinin tarıma bağlı olması nedeniyle tarım kaynaklı iklim değişiminden belirgin biçimde etkilenmektedir. Yanlış tarım uygulamalarından kaynaklanan iklim değişikliğinin başlıca nedenleri arasında su kaynaklarının israfı ve su kirliliği gelmektedir. Sanayi, enerji ve tarım gibi su kaynaklarının en fazla kullanıldığı sektörlerde iklim değişikliği ile birlikte suya olan talep de artmaktadır. Tarım sektörünün su ayak izinin %89 olduğu düşünülürse tarım sektöründe sadece doğrudan uygulamalar ile değil dolaylı yollarla da su tüketimi gerçekleştiği anlaşılmaktadır.¹³ Ekonomik nedenlerden dolayı, iklime uygun olmayan ve yoğun su talep eden tarım ürünlerinin ekimi yoğun su kaybına neden olmaktadır. Çeltik gibi sulak arazide yetişen tarım ürünlerinin ve arazilerin artması da yoğun sera gazı oluşumuna neden olmaktadır. Gübrenin toprakta çözünmesi ya da toprağın işlenmesi esnasında ortaya çıkan CO₂ sera gazı salınımını artırmaktadır. İklim değişikliği konusunda hazırlanmış olan küresel raporlar, gıda üretme ve arazi yönetme biçimlerimizin kökten değiştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Çiftçiliğin doğaya karşı değil doğayla birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Doğayı önemsemek bireylerin inisiyatifine kalan bir davranış bir lüks değil tam tersine, doğayı korumanın ciddi bir eylem olduğunu anlamayı gerektiren bir zorunluluktur. Yapılması gereken davranış ve uygulamalar da iklim değişikliğini hafifletmek ve iklim değişikliğine uyum amacıyla atılması şart olan adımlardır fakat tarımın doğal bir döngü olduğu, insanlığın yaşamındaki ve endüstriyel ayağı ile de bir ülkenin ekonomisindeki önemli unutulmamalıdır. Çayır, mera ve ormanlar gibi yeşil arazilerin yutak görevi görmesiyle tarımın iklim değişikliğine sağladığı yarar da göz ardı edilmemelidir.¹⁴

4. İklim Değişikliğine Neden Olan Tarımsal Uygulamalar ve Çözüm Önerileri

Tarım doğal bir süreç olarak başlayıp bitmesine rağmen insan faaliyetleri sonucunda tehlikeli ve zararlı bir sektör haline gelmiştir. Sanayileşmeyle birlikte meydana gelen nüfus artışı aynı zamanda tarımsal ürünlerin artması gerektiğinin de habercisi olmuştur. Artan nüfusu besleyebilmek adına tarımsal faaliyetler artırılmıştır. Tarımsal üretim (bitkisel ve hayvansal üretim) esnasında kullanılan girdiler (kimyasal gübreler, zirai ilaçlar, tohum gibi) ve bu üretimin çıktuları (metan gazı gibi), üretimde yararlanmak amacıyla plansız kullanılan su, tarım arazilerinin yanlış kullanımı, turbalık alanların yönetimi çiftçilerin bilinçsiz ve geleneksel tarıma yönelik uygulamaları gibi birçok uygulama iklim değişikliğine yol açmaktadır.

4.1. İklim Değişikliğine Neden Olan Tarımsal Uygulamalar

Endüstri, her alanda gelişmiş, süt gibi hayvansal ürünler de endüstrileşmiş ve çevre kirliliğini artırıcı etkiler meydana getirmiştir. Çiftlikte

¹³ WWF-Türkiye/T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, *Türkiye'nin Su Ayak İzi Raporu Su, Üretim ve Uluslararası Ticaret İlişkisi*, Ofset Yapımevi, 2014, s. 20.

¹⁴ Yarkın Akyüz ve Ela Atış, "Türkiye'de İklim Değişikliği Tarım Etkileşiminin İki Yönüyle İncelenmesi", *Uluslararası Katılımlı 2. İklim Değişimi Ve Tarım Etkileşimi Çalıştayı*, 08-09 Kasım 2016, Şanlıurfa, s. 124.

yetişen hayvanların ortaya çıkardığı amonyak, asit yağmurlarına neden olurken geniş getiren hayvanların sindirim sürecinde ortaya çıkardıkları metan gazı ise sera gazlarının artmasına neden olmaktadır. Ayrıca hayvanlar için ekilen yem bitkisi dünya karasal alanının üçte birini oluştururken otlama uygulaması karasal alanın %26'sını karşılamakta ve aşırı otlama yüzünden otlama arazilerinin %70'inin bozulmaya uğradığı bilinmektedir.¹⁵

Tarımsal faaliyetler konusunda ziraatçılar da toprağın verimliliğini artırmak için değil hasatlarını artırmak için çalışmaktadır. Tıpkı 1912 yılında Alman kimyacıları Haber ve Bosch'un laboratuvar ortamında sentetik gübre üreterek bitkilerin amonyum nitrat molekülünü doğrudan almalarını sağlamaları gibi.¹⁶ Bu yol ile kısa zamanda daha çok ve daha verimli hasat elde etmektedirler fakat ortaya -bitkilerin gübrenin %10'unu içine çekerek %90'ını çevreye vermeleri gibi- zararlı sonuçları çıkmaktadır. Hasat artırmak için ise; daha fazla kimyasal gübre, böcek ilacı gibi toprağı sıkılaştıran ve erozyon, kuraklık gibi felaketlere karşı savunmasız bırakan uygulamalar görülmektedir. Bu insanların çıkarları doğrultusunda değil sermayeleri doğrultusunda yaşadığını göstermektedir.¹⁷ Bu uygulamalar sonucunda ortaya çıkan nitratin kıyı bölgelerde göllere ulaşması balıkların ölümüne neden olmaktadır. Araştırmalara göre; tarımdan kaynaklanan emisyonların, gıda üretimi ve gıda tedarik sürücülerinin doğrudan bir sonucu olduğu da ortaya çıkmaktadır.¹⁸

Sulamadaki yanlış uygulamalar sonucunda ise su hızla buharlaşmakta geride kalan tuz birikintileri nedeniyle toprak verimsizleşmektedir. Pakistan'ın bazı bölgelerinin yanlış uygulamalar sonucunda çöle dönüşmüş olması verilebilecek en ürkütücü örneklerdendir.¹⁹ Sulamadaki sorunlar ülkemizde de belirgin biçimde yaşanmaktadır. Türkiye Erozyonla Mücadele Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma (TEMA) Vakfı'nın hazırlamış olduğu raporda verilen bilgilere göre araştırmacıların örneklemini oluşturan bölge katılımcıları tarımdaki yanlış uygulamaların ortaya çıkardığı sorunları dile getirirken, hatalı su yönetiminin tarım sistemini bitiren en önemli neden olduğunu ve iklim değişikliğinden daha etkili bir rol oynadığını belirtmektedirler. Bu eleştiri ile tarımsal faaliyette bulunan çiftçiler yeraltı sularındaki azalmanın iklim değişikliğine bağlı olmadığı, bunun sebebinin havzada uygulanan hatalı su yönetimi olduğunun altını çizmişlerdir.²⁰ Birçok çalışmada yanlış tarım uygulamalarının başlıcaları arasında gelen sulama, TEMA Vakfı ve Türkiye Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF-Turkey) proje ekiplerinin hazırlamış olduğu "İklim Değişikliğinin Yerel Etkileri Raporu"nda da önemli sorunlar arasında gelmektedir. Raporun ikinci bölümünde her bölgede çalıştay düzenlenmiş ve

¹⁵ Mehmet Koyuncu ve Hilal Akgün, "Çiftlik Hayvanları ve Küresel İklim Değişikliği Arasındaki Etkileşim", *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 32/1, 2017, s.153.

¹⁶ Mithat Direk, *Tarım Tarihi ve Deontoloji*, 2. Basım, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s. 19.

¹⁷ H. Reeves ve F. Lenoir, *Yeryüzünün acısı*, Ş. Demirkol (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 104-108.

¹⁸ Francesco N. Tubiello, *Greenhouse Gas Emissions Due To Agriculture*, s.7

¹⁹ H. Reeves/F. Lenoir, *Yeryüzünün acısı*, ss. 104-108.

²⁰ TEMA ve WWF, *İklim Değişikliğinin Yerel Etkileri Raporu*, s. 11.

“Odak Grup Görüşmeleri Sonuçları” başlığı altında toplanmıştır. İç Anadolu Bölgesi’nde gerçekleşen görüşmede su kaynakları derinliğinin ciddi oranda düştüğünü vurgulamışlardır. Rapor sonucunda ulaşılan sonuç her ne kadar bölgesel bir nitelik taşısa da Türkiye’deki tarım uygulamaların ciddi derecede pay sahibi olduğu bir bölgede gerçekleşmesi nedeniyle önemlidir. Fakat tarımsal üretimde yalnızca doğrudan sulama yöntemiyle su kaybı yaşanmamakta tüketilen tarımsal ürünlerin üretiminde de dolaylı su tüketimi gerçekleşmektedir. Bazı beslenme tercihlerinin daha fazla toprak ve daha fazla suya ihtiyaç duyduğu ve daha fazla ısı tutan gazların salınmasına da neden olduğu bilinmektedir. Bu soruna karşı IPCC II. Çalışma Grubu Eş Başkanı Debra Roberts, dengeli beslenmede ön plana çıkarılan bitki temelli gıdaların - kaba taneli tahıllar, kuru baklagiller, meyve ve sebzeler gibi- ve düşük sera gazı emisyonu sistemleri içerisinde üretilen hayvan kaynaklı gıdaların, iklim değişikliğini sınırlama ve iklim değişikliğine uyum konusunda önemli fırsatlar sunduğunu belirtmektedir.²¹

Karbondioksitin açığa çıkmasının belirgin nedenlerinden biri olan turbalık topraklar da düzenlenmesi gereken tarımsal arazilerin varlığını göstermektedir.²²CO₂'ye eşdeğer emisyonların merkezi, turbalık tarım alanları olarak belirlenmiştir ve bu alanlardaki emisyon miktarındaki farklılıklar tarımsal alanların yönetiminden kaynaklanmaktadır.²³ Turbalıklar dünya kara alanında ormanlardan çok daha az alan kaplamalarına rağmen -ki bu oran %3’tür- depoladıkları karbon miktarı dünyadaki tüm ormanların depoladığı karbon miktarından daha fazladır. Bu oran atmosferde bulunan tüm karbonun 2/3’üne denk gelmektedir. Dünya çapında depolanan CO₂'nin yıllık olarak 150-250 milyon tonu turbalıklar içerisinde depolanmaktadır. Batı Karadeniz Ormanlık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü’nün araştırmasına göre; turbalıklar ‘tarihi karbon depolayıcıları’dır. Turbalık alanların tahrip edilmesi halinde ise "karbon depolayan turbalıklar", "karbon üreten turbalıklar"a dönüşmektedir. Kurutularak işletilmeye başlanan turbalıklar, dünyadaki sera gazı emisyonunda yaklaşık %30 pay sahibidir.²⁴

Turbalık alanların yönetiminin önemli olması gibi tarım arazilerinin yönetimi de oldukça önemlidir. Ateşin bulunmasıyla tarım arazilerinin yakılmasına dayanan yanlış arazi kullanımı, tekerleğin icadıyla birlikte madenlerin kullanılmaya başlamasıyla devam etmiştir. Ateşin arazi açmak amacıyla kullanılması ve küllere tohum ekmeye çalışılması arazi kullanımı açısından önemli kırılma noktaları olmuştur. Arazilerin yanlış kullanımı erozyon gibi doğal afetlerin oluşmasına da neden olmaktadır. Endüstri devrimiyle birlikte gelen makineleşmenin yaygınlaşması ve arazilerin tarıma

²¹ IPCC Basın Bülteni, “Arazi kritik Bir Kaynaktır” Başlıklı Haber Yazısı, 2019, https://www.ipcc.ch/2019/08/08/land-is-a-critical-resource_srcc/ (12.12.2019).

²² Turba, ölü bitkilerin su altında kalıp karbon miktarı artarak kömürleşmiş maddelerden biridir. Turbayı diğer yoğun karbon içeren maddelerden ayıran özelliği karbon miktarıdır.

²³ European Communities, *Service Contract: Review of Existing Information on the Interrelations Between Soil and Climate Change*, 2008, s. 7.

²⁴ A. H. Çolak ve T. Günay, “Turbalıklar”, *Batı Karadeniz Ormanlık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Araştırma Bülteni*, Çeşitli Yayınlar No: 7, Bolu, 2011.

açılması da erozyon oranlarını artırmaktadır.²⁵ Bununla birlikte parçalı tarım arazilerinin bulunması da sulama esnasında daha fazla su kullanılacağı anlamına gelmektedir. Buna ilaveten arazilerin parçalı olması kapalı tarım sistemiyle gerçekleştirilen organik tarımın yapılması önünde de bir engeldir. Parçalı arazide organik tarım yapılamamasının asıl nedeni olarak; organik üretim yapan bir işletmenin, yakın çevredeki klasik üretim yapan diğer işletmenin kimyasallarından etkilenmesi ve bu şekilde organik üretimi de olumsuz etkilemesi gösterilmektedir.²⁶ Tarımdaki iklim değişikliğine neden olan birçok yanlış uygulama tamamen ortadan kaldırılamayacak niteliktedir fakat bu uygulamalar doğru teknikler ile asgari düzeye indirilebilmektedir.

4.2. Çözüm Önerileri

Hayvansal üretimin ortaya çıkması için hayvancılığın da geliştirilmesi gerekmektedir fakat hayvan sayısının artması ve hayvanların sindirim sırasında ortaya çıkardığı metan gazı salınımı iklim değişikliğini tetikleyen bir etken durumundadır. Bu gazların en aza indirilmesi için Yeni Zelanda'da bilimciler, hayvanların yiyecekleri sindirmek için kullandıkları mikropları değiştirmeye çalışmaktadır.²⁷ Ayrıca hayvanların sağlıklı bir alanda yaşamaları da bu noktada önem arz etmektedir. Bahçeleri dondan korumak veya hayvan barınaklarında havalandırma ve soğutma sistemlerini geliştirmek için peyzaj uygulamalarına öncelik verilmelidir. Hayvan dışkısını azaltacak yöntemler kullanılmalı ve hayvan atığı yönetim sistemleri oluşturulmalıdır. Endüstriyel tarımın hayvanları ve insanları bir nakit akışı, gelir kaynağı olarak gördüğü bakış açısı geri planda tutulmalıdır. Çiftçi, çiftliği bir makine veya fabrika olarak görmekten vazgeçmeli ve kendisi de sömürücü iş düzeninin patronu durumunda olmamalıdır. Organik tarımda olduğu gibi çiftlik, ekosistemin bir parçası olarak görülmelidir. Doğal koşullar kabul edilerek bunlara uygun düzenlemeler yapılmalıdır. İklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlamak yalnızca hayvancılık ve hayvan refahı uygulamalarıyla yeterli olmamaktadır. Ayrıca gıda güvencesi, üretim ve tüketim, bitki sağlığı ve bitki üretimi, çiftçi destek ve pazar politikaları, kuraklık ve çölleşme ve araştırma ve geliştirme konularının hep birlikte ele alınması gerekmektedir.²⁸ Gıda üretiminin uzun vadeli sürdürülebilirliğini sağlamak için ise tarımın doğal değişkenliğe uyum sağlama yeteneği ortaya çıkarılmalıdır. Bu sayede gelişmiş ülkelerin, iklim değişikliğine müdahale stratejilerinin geliştirilmesi için çiftlik düzeyinde gerçekleştirdikleri çok sayıda yönetim uygulaması bulunmaktadır. Bunlara; değişen termal ve hidrolojik koşullara daha fazla adapte olan yeni çeşitler ve türlerin -sulama ve besin uygulaması gibi çiftlik yönetimi uygulamalarının- daha iyi eşleşmesi için yeniden planlanması, su ve toprağı koruyan

²⁵ Ali E. Gülersoy, "Yanlış Arazi Kullanımı", *Elektronik Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi*, 2014, s. 60.

²⁶ T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, *İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi Projesi Proje Nihai Raporu – EK 29*, s.116.

²⁷ G. Walker ve D.King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınma ile Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, s. 125.

²⁸ T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, *İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi Projesi Proje Nihai Raporu – EK 29*, 2016, s.109.

teknolojilerin uygulanması gibi bir dizi uygulama örnek verilebilir.²⁹ Geleneksel çiftçinin bu yeniliklere uyum sağlayabilmesi için çeşitli destek politikaları uygulanmalı ve çiftçiler geleneksel tarımın kuşaktan kuşağa aktarılan tarımsal uygulama yöntemlerinden uzaklaştırılmalıdır. Fakat üretimde bir dengesizlik oluşmaması adına; endüstriyel tarımın aksine, geleneksel tarımın bir parçası olan biyoçeşitlilik uygulaması toprağa en az zarar verecek biçimde devam ettirilmelidir. Endüstriyel tarım ürünlerinin getirisinin fazla olduğu bilinmektedir fakat endüstriyel bir tarım ürünü olan pamuğun maliyetlerinin artması nedeniyle Adana’da çiftçinin alternatif ürüne geçtiği de bir gerçektir.³⁰ Bunun gibi çiftçinin üretim ürününü ve şeklini değiştirebildiğini gösteren pek çok örnek bulunmaktadır. İklim değişikliğiyle uyum çerçevesinde endüstriyel ürünlerin yerini tutabilecek yeni ürünler geliştirilmeli ve bu konuda alternatif çalışmalar yapılmalıdır. Örneğin; dokuma endüstrisinde “Yeşil pazarlama” veya “Eko Tasarım” uygulamaları ile iklim değişikliğine uyumlu ürünler pazarlanabilmektedir. Bu uygulamalar ile ambalajlama, dağıtma, ütüleme, yıkama gibi birçok doğaya zararlı aşama ortadan kaldırılmaktadır. Üretilen ürünler bambu, ısırgan, organik pamuk, soya gibi doğal bitki türlerinden elde edilen lifler ile üretilmektedir.³¹ Endüstriyel tarım alanındaki ambalajlama aşamasında lojistiğin tersine çalıştırılmasıyla en az zararın verilmesi sağlanabilir. Toplumun bilinçlendirilmesi adına da her endüstriyel tarımsal ürün için su ve karbon ayak izi bilgi sistemi oluşturulabilir. Bir başka alternatif yol ise; tıbbi ve aromatik bitki üretiminde organik gübre kullanımına yönelerek bu alanda organik gübre kullanımını artırmak ve organik tarımı desteklemektir. Bu şekilde inorganik gübre kullanımı minimize edilmelidir.³² Dünya’da yaklaşık 32 milyon hektarlık alanda organik tarım yapıldığı ve birçok ülkenin organik tarıma geçtiği düşünüldüğünde organik tarım uygulamasının mümkün olduğu ve Türkiye’de de geliştirilerek dünya pazarına girilebileceği öngörülebilir.³³

İklim değişikliğine neden olan tarımsal uygulamalar kapsamında en önemli paya sahip olan sulama sistemleri de geliştirilmelidir. Su kullanımını daha aza indirebilmek için; büyükbaş hayvancılığın yapıldığı coğrafyalarda hayvancılık şekli daha az sera gazı emisyonu elde edilen küçükbaş hayvancılığa dönüştürülmelidir. Bu geçişler belirli bir zaman diliminde ancak mümkün olacağı için gerekli planlamalar, süreler göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Çalışmada belirtildiği üzere; yeraltı sularındaki azalmanın nedeni iklim değişikliği değil hatalı su yönetimidir ve bu yüzden doğru sulama teknikleri ile paralel bir tarımsal üretime geçiş sağlanmalıdır. Yeraltı ve yüzey

²⁹ Francesco N. Tubiello ve M. van der Velde, *Solaw Background Thematic Report - Tr04a, Land And Water Use Options For Climate Change Adaptation And Mitigation İn Agriculture*, 2011, s.20.

³⁰ Fatma K. Yılmaz, “Adana Ovaları’nda Endüstriyel Tarım Bitkilerinin Üretimindeki Değişiklikler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 2019, s.984.

³¹ E. Nükhet Öndoğan, “Hazır Giyim Sektörü ve Yeşil Pazarlama”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27/ 2, 2018, s.106.

³² Gülsüm Yıldız, vd., “Organik Gübrelemenin Tıbbi Bitkilerin Verim ve Kalite Özelliklerine Etkileri”, *Uluslararası Anadolu Ziraat Mühendisliği Bilimleri Dergisi*, 2019, s.44.

³³ Bahri Bayram, vd., “Türkiye’de Organik Tarım ve Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 38/2, 2007, s. 204.

suları birlikte kullanılmalı gerekli görüldüğü takdirde boşa harcanan su kuyuları kapatılmalıdır. Ulusal planlamalar dışında havza bazlı planlamalar da yapılarak iklim değişikliğine uyumlu tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi teşvik edilmelidir.³⁴ Suyu “hasat” etmek ve toprak nemini korumak amacıyla ürün kalıntısının tutulması ve malçlama gibi su tasarruflu teknolojiler benimsenmelidir. Duruma göre mahsul zamanları, biçim zamanı veya yeri değiştirilmelidir.³⁵ Mevsimsel iklim tahminleri uygulanmalı ve konu ile ilgili uzmanlardan bilgi alınmalıdır. Su kaynaklarını korumak amacıyla genele göre daha hassas bölgelerin uyumu için politikalar geliştirilmelidir. İklim değişikliği konusunun ciddiyeti ve neden olan tüm bu tarımsal uygulamalar konusunda çiftçi bilinçlendirilmelidir. Keza, Dellal ve Polat’ın çalışmalarına göre; çiftçi, tarımsal faaliyetlerinin neden olduğu iklim değişikliğinin farkında değildir. Karbon tutucu görevi gören sulak alanların korunmasının önemi ve gereksiz su kullanımının önüne geçilmesi konusunda çiftçi bilgilendirilmelidir.³⁶ Çiftçiler, iklim değişikliğinin varlığını kabullenmeli ve tarımsal uygulamalarını bu yönde gerçekleştirmelidir. Ortaya çıkabilecek olağanüstü durumlarda (iklim değişikliğinin fazla ve sıklıkla yaşanması, hava kirliliği, sel, kuraklık, yangın vb.) uygulanabilecek uyum, plan ve programları da düzenlenmelidir. Çiftçiler, iklim değişikliğine uyum başlığı altında, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını sağlamalı ve bu başlık altında örgütlenmelidir. Örgütlenmenin önemli olduğu kadar her çiftçinin kendi uyum programını yapması da oldukça önemlidir. Bu nedenledir ki uyum süreci ve hatta düşüncesi hem bireysel hem de topluluk olarak gerçekleştirilmelidir.³⁷ Sulama uygulamaları iyileştirilmeli ve suyu geri dönüştürerek veya depolayarak suyun daha verimli kullanılması sağlanmalıdır. Toprak nemini korumak için su tutma oranı arttırılmalı, büyüme mevsiminin beklenen uzunluğuna ve su mevcudiyetine daha iyi adapte edilen ve yeni sıcaklık ve nem koşullarına daha dayanıklı olan bitki ve çeşitleri seçilmelidir. Yine Alternatif su kaynakları (yağmur suyu hasadı, taşkın suları, gri su, arıtılmış atık su) belirlenmelidir. Organik tarım faaliyetleri ve iyi tarım uygulamalarında ülke örnekleri incelenerek karşılaştırmalı analizlerde bulunulmalı, analiz çıktıları coğrafi duruma göre uygulamaya konulmalı ve çiftçi ile etkileşim içerisinde modern tarım sistemlerine geçilmelidir.³⁸ Ancak organik tarımın, ülkelerin hemen

³⁴ TEMA ve WWF, *İklim Değişikliğinin Yerel Etkileri Raporu*, s. 26.

³⁵ Francesco N. Tubiello ve M. van der Velde, *Solaw Background Thematic Report - Tr04a, Land And Water Use Options For Climate Change Adaptation And Mitigation İn Agriculture*, 2011, s.23

³⁶ İlkay Dellal ve Kübra Polat, *Ramsar Alanlarda İyi Tarım Uygulamaları Yapan Üreticilerin İklim Değişikliği Algısı: Göksu Deltası Örneği (Doktora Tezi Projesi)*, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, 2017, Ankara, s. 108.

³⁷ F. N. Tubiello ve M. van der Velde, *Solaw Background Thematic Report - Tr04a, Land And Water Use Options For Climate Change Adaptation And Mitigation İn Agriculture*, s. 22.

³⁸ Organik tarım faaliyetleri, toprak verimliliğini uzun dönemde, ekolojik koşulları dikkate alarak doğal yollarla arttırmak, toprak ve genetik kaynak erozyonunu önlemek, su miktar ve kalitesini korumak, yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanmak ve enerji tasarrufu sağlamada yardımcı olmaktadır. İyi tarım uygulamaları, tarımsal üretim sisteminin sosyal açıdan yaşanabilir, ekonomik açıdan kârlı ve verimli, insan sağlığını koruyan, hayvan sağlığı ve refahını gözetken ve çevreye önem veren tarımsal faaliyetler bütünü olarak tanımlanmaktadır.

hepsinin tarımsal ürün talep etmesi, nüfusun hızla artarak gençleşmesi, tüketim düzeyi ve çeşitliliğinin artmakta olması, ürün veriminde azalmaların muhtemel olması gibi sebeplerle kısa vadede gelişmesinin zor olduğunun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.³⁹

Modern tarım uygulamalarına uyum sürecinde elektro pompayla yapılan sulamalar enerji tasarrufu açısından ülke genelinde en az enerji tüketilen saatlerde yapılmalıdır.⁴⁰ Belediyeler tarımsal sulama suyu kullanımını takip edecek şebekeler oluşturmalı ve suyun kullanımına göre fiyatları güncelleyerek gereksiz su kullanımı konusunda caydırıcı uygulamalarda bulunmalıdır. Sonuçlar incelendiğinde iklim değişikliği sorununa yol açan bir etmen olan yanlış sulama yöntemleri için damla suyu ile sulama yönteminin geliştirilmesi ve arazilere ekilecek ürünün ekonomik çıkar gözetilmeksizin mevsimine, iklimine ve daha az su tüketme özelliğine göre seçilmesi gerekmektedir. Örneğin; yonca, şeker pancarı gibi çok su çeken bitkiler yerine bölgenin yetişme şartlarıyla uyumlu su tutabilen lavanta, sarımsak gibi bitkiler üretilmelidir. Su kullanımı ve gereğinden fazla su kullanımına neden olan arazi kullanımı konusunda, çiftçi bilgilendirilmeli ve çiftçi ile birlikte hareket edilmelidir. Tarımsal verimliliği sağlamak ve su tasarrufunda bulunmak amacıyla küçük ölçekli topraklar birleştirilerek (arazi toplulaştırılmasına gidilerek) toprak yönetimi iyileştirilmelidir.⁴¹ Arazi birleştirilmesi konusunda ulusal politika ve düzenlemeler geliştirilmelidir. Niteliği bozulmuş fakat yeniden kazanılması mümkün olan tarım ve mera arazileri geliştirilerek yeniden kullanıma sunulmalı tarım arazileri imara açılmamalıdır. Çayır ve mera alanlarının artırılması ile karbon yutak alanları artırılmalıdır. Bu bağlamda tarımsal arazi planlaması doğal kaynakların tüketimini en aza indirecek şekilde yeniden düzenlenmelidir. Tarım uygulamaları sonucunda oluşacak sera gazı emisyonunun önüne geçebilmek için "iklim uyumlu tarım" denilen ve ithal edilen tohumlarla gerçekleştirilen metottan vazgeçilmelidir.⁴²

Toprak, okyanuslardan sonraki ikinci büyük karbon depolama alanı olduğu için iklim değişikliği ile mücadelede önemlidir.⁴³ Avrupa Birliği'nde yaklaşık olarak toprakta 75 milyar ton karbon depolandığı tahmin edilmektedir.⁴⁴ Sadece bu veriye bakılarak bile daha dayanıklı yem bitkileri ekilerek karbon tutumu sağlanabilir. Düşük ya da sıfır karbonlu enerji kaynakları geliştirilmelidir. Topraktaki karbonun değerlendirilmesi sürdürülebilir tarım ve hayvancılık uygulamaları ile yapılabilir. Bu sayede

³⁹ T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, *İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi Projesi Proje Nihai Raporu – EK 29*, s.116.

⁴⁰ T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı 2011-2023*, Ankara, 2011, s. 123.

⁴¹ Arazi toplulaştırması dar anlamda, parçalanmış mülklerin hiçbir altyapı çalışmasına yer verilmeden birleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır.

⁴² TEMA ve WWF, *İklim Değişikliğinin Yerel Etkileri Raporu*, s. 40.

⁴³ Toprak, yetiştirdiğimiz gıdaların yanı sıra yem, tekstil, ahşap ve diğer malzemelerin üretimi için de temel oluşturur. Bize temiz su sağlar, biyolojik çeşitliliğe ev sahipliği yapar, besinleri geri dönüştürür, iklimi düzenler ve manzaralarımızın ve kültürel mirasımızın bir parçasıdır. Toprak, refahımız ve gezegenimizdeki ekosistemlerin dengesi için önemlidir.

⁴⁴ European Environment Agency, *Soil and Climate Change*, Copenhagen, 2009, s. 2

topraktaki bitkisel humus çoğaltılabilir. Akalın, IPCC'nin tarım için mevcut azaltım uygulamalarını açıklamıştır.⁴⁵ Tüm bu uygulamaların "Toprak erozyonunu ve fosil yakıtların kullanımını azaltırken toprak karbonu depolama kapasitesini" artırdığını ve bu uygulamaların "Topraktaki organik maddelerin birikmesine yol açarak ürün verimliliğinin de artmasını" sağladığını aktarmıştır.⁴⁶ Günümüzde karbon oranlarının büyük bir miktarı - yaklaşık 1180 gigaton- bu şekilde depolanmaktadır. Bu oranın yaklaşık yarısı ise canlı bitkilerde depolanmaktadır. Sürdürülebilir çiftlik işletmeleri ve organik pazar bahçeciliği gibi birçok alanda yeni girişimler yapılabilir.⁴⁷ Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nün "verimlilik, denge, çeşitlilik, bilginin birlikte yaratılması, geri dönüşüm, sinerjiler, insan ve sosyal değerler, dairesel ekonomiler, kültürel ve gıda gelenekleri, toprak ve doğal kaynak yönetimi" kavramları ile tanımladığı "Agroecology" tarım uygulamaları ve ekosistem arasındaki biyolojik etkileşimlere odaklanan ve 1930'lardan beri gelişen bir disiplindir. Bu disiplinin temel hedeflerinden biri olan üretici pazarları oluşturma hedefi, iklim değişikliği sorununu hafifletici bir uygulama olarak uygulanabilir.⁴⁸

Tarım alanlarındaki sorunlarda bazı müdahale seçenekleri anında etki yaratırken bazılarının ölçülebilir sonuç vermesi için on yıllar geçmesi gerekebilir. Anında etki yaratan müdahale seçeneklerine örnek olarak turbalık, sulak, otlak alanlar, ormanlar gibi yüksek karbonlu ekosistemlerin korunması verilebilir. Çoklu ekosistem hizmet ve işlevi sağlayan ancak sonuç alması daha uzun süren yöntemlere örnek olarak ise ağaçlandırma ve yeniden ormanlaştırma, yüksek karbonlu ekosistemlerin restorasyonu, tarımsal ormancılık ve bozulmuş toprakların ıslahı sayılabilir. İklim değişikliğine neden olan tarımsal uygulamaların en aza indirilebilmesi için gerçekleştirilebilecek en önemli uygulama ise, çiftçilerin bilgilendirilmesi ve iklim değişikliği sonucunda oluşacak senaryolar konusunda bilinçlendirilmesi olacaktır. Fakat bu süreçte çiftçilerin bir araya gelerek bu soruna uyum sağlaması çok gerçekçi gelmemektedir. Belirtilen adaptasyon çözümleri ve öneriler ulusal ölçekte ve resmi olarak da gerçekleştirildiğinde hedefine ulaşacaktır. Ulusal olarak, kalkınma programlarında iklim değişikliğinin ele alınmasıyla başlanarak; yeni altyapı, politikalar ve kurumlar geliştirmeye odaklanılmalıdır. Sulama altyapısına ve hassas su kullanım teknolojilerine yatırım yapılmalı ve artırılmalı, uygun taşıma ve depolama altyapısı sağlanmalı ve geliştirilmeli; arazi kullanım hakkı ve arazi sınırları düzenlemeleri gözden geçirilmeli, ürün ve girdi maliyetleri, finansal hizmetler (sigorta dahil) konusunda çiftçiler

⁴⁵ Bahsi geçen uygulamalar: Tarıma açılmış turbalık toprakların ve bozulmuş arazilerin restorasyonu, CH₄ emisyonlarını düşürmek için geliştirilmiş pirinç tarımı teknikleri, besi hayvanı ve gübre yönetimi, N₂O emisyonlarını düşürmek için geliştirilmiş azotlu gübre uygulama teknikleri, sıg toprak işlemeli tarım uygulamaları.

⁴⁶ Mehmet Akalın, "İklim Değişikliğinin Tarım Üzerindeki Etkileri: Bu Etkileri Gidermeye Yönelik Uyum ve Azaltım Stratejileri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* - Yıl 7, Sayı 2, Aralık 2014, s. 373

⁴⁷ Tim Flannery, *Ölümcül Havalarda Küresel Isınmanın Öyküsü*, Zarife Biliz (çev.), Versus Kitap, 2007, s. 215.

⁴⁸ FAO, *Agroecology Bilgi Merkezi*, <http://www.fao.org/agroecology/knowledge/science/en/> (20.12.2019).

desteklenmeli, iklim değişikliği ile uyumlu ürünlerin ekilmesi konusunda teşvik politikaları uygulanmalı, bakanlık bünyesinde iklim değişikliği ile uyum sürecinde çiftçiler ile beraber hareket edebilecek birim ve alt birimler oluşturulmalıdır.⁴⁹

Sonuç

Birçok neden sonucunda ortaya çıkan iklim değişikliği insanların doğaya egemen olmasından önce güneşin, karaların, levhaların hareketleri sonucu ortaya çıkarken insanların doğa üzerindeki egemenliğinden sonra sanayi, enerji, tarım gibi sektörlerde insan faaliyetleri kaynaklı görülmeye başlamıştır. İnsan faaliyeti sonucu ortaya çıkan bu değişiklikler birçok sektöre zarar vermiş ve küresel bir tehdit haline gelmiştir. Bu konuda ulusal ve uluslararası düzlemde birçok çalışma yapılmıştır. İklim değişikliği konusunu gündeme getiren ve Rio Zirvesi'nin bir çıktısı olan Birleşik Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, iklim değişikliği ve bu değişime neden olan sera gazı kavramlarını tanımlamış ve bu gazların azaltımı için imzalanmış bir sözleşme niteliğindedir. Bir başlangıç olan bu sözleşmenin ardından Kyoto Protokolü, Paris Anlaşması gibi birçok anlaşma, sözleşme, protokol ve konferans düzenlenmiştir. Bu çalışmalar sonucunda iklim değişikliğine neden olan olaylar ve davranışlar sektörler bazında da incelenmiştir. Ortaya çıkarılan birçok çalışmada iklim değişikliğinin de sektörleri etkileyebildiği sonucuna varılmıştır.

İklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan kuraklık, deniz seviyesinin yükselmesi gibi sorunlardan birçok sektör olumsuz olarak etkilenmektedir. Bu sektörler arasında tarım sektörünün de bulunduğu birçok çalışmada açıklanmıştır. İki arasında bir etkileşim olduğu ise yaygın görüş olarak kabul edilmektedir fakat bu çalışmada tarımsal uygulamaların iklim değişikliğini etkilediği açıklanmış ve çeşitli örneklerle aktarılmıştır. İstatistiklere göre; tarım ve arazi kullanım faaliyetleri toplam emisyonun dörtte birini temsil etmekteyken gelişmekte olan ülkeler bu payın üçte birinden fazlasını temsil etmektedir. Tarım; plansız su kullanımı, hayvanların geviş getirmesi sonucu ortaya çıkan metan gazı, arazi kullanımındaki yanlışlıklar gibi birçok yanlış veya eksik uygulamayla iklim değişikliğinin nedenleri arasında yer almaktadır. Bu uygulamaların tamamen ortadan kaldırılması mümkün değildir fakat iklim değişikliğini en aza indirebilmek için bu uygulamaların da asgari düzeye indirilmesi gerekmektedir. Tarımdan kaynaklanan emisyonların, gıda üretimi ve gıda tedarik sürücülerinin doğrudan bir sonucu olduğu da yadsınmayarak tarım sektöründe iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlamak için her açıdan bakmak ve gelişim sağlamak gerekmektedir. Gıda güvenliği, üretim ve tüketim, bitki sağlığı ve bitki üretimi, hayvancılık ve hayvan refahı, çiftçi destek ve pazar politikaları, kuraklık ve çölleşme ve araştırma ve geliştirme başlıklarının bir arada düşünülmesi ve paralel politikalar uygulanması konunun daha geniş biçimde ele alınmasını sağlamaktadır. Ülkemizde tarıma ayrılan bütçe ve pay düşünüldüğünde, gelişmiş ülkelerin bu konudaki

⁴⁹ F. N. Tubiello ve M. van der Velde, *Solaw Background Thematic Report - Tr04a, Land And Water Use Options For Climate Change Adaptation And Mitigation In Agriculture*, s.23.

çalışmalarına bakıldığında yararlı sonuçlara ulaşılmaktadır. Tarımsal uygulamalar konusunda birçok ülke, çiftçileri bilinçlendirme ile başlayarak tarımda doğal kaynakların sürdürülebilir kullanılması ve örgütlü ve güçlü bir yapının kurulması gibi iklim değişikliğini engellemeye yardımcı politikalar oluşturmakta ve uygulamaktadır. Türkiye’de de bu konuda çeşitli raporlar ve uygulamalar mevcuttur fakat çiftçilerin bilinçlendirilmesi, arazilerin kullanımı gibi en temel sorunlar henüz uygulamaya oturtulmuş ve tamamlanmış değildir.

Bu çalışmada tarım ve iklim değişikliği arasındaki ilişki açıklanmış olup tarımın iklim değişikliğine uyumu için yapılması gereken uygulamalara yer verilmiştir. İklim değişikliğine neden olan sulama, arazi değişimi, gübre, zirai ilaçlar gibi tarımsal uygulamalara ise çözüm önerileri getirilmiştir. Örneğin; en önemli sorunlardan biri olan su kullanımı sorunu, damlatma su yöntemleri, suların geri dönüştürülmesi, daha az su isteyen ürünlerin ekilmesi gibi çözümlerle asgari düzeye indirilebilmektedir. Arazi yönetimindeki sorunlar ve parçalı arazilerin bulunması gibi sorunlar su kaynaklarının israfına, daha fazla ve garanti gelir getirici olarak görülen organik tarımın uygulanamamasına neden olmaktadır. Fakat arazilerin birleştirilmesi yoluyla; su kaynaklarının kontrollü biçimde kullanılması sağlanabilmekte, organik tarım işletmelerine klasik tarım işletmelerinde kullanılan kimyasalların karışması engellenebilmektedir. Organik tarımın amaçlarını da yerine getirmek amacıyla çiftçilere eğitim programları düzenlenmelidir. Bu ve benzeri ekolojik yollar ile gıda güvenliği sağlanmalı ve tarımdan kaynaklanan emisyonların, gıda üretimi ve gıda tedarik sürecininin doğrudan bir sonucu olduğu unutulmamalıdır. Tarımın önemli bir özelliği, gıda üretiminin uzun vadeli sürdürülebilirliğini sağlamak için doğal değişkenliğe uyum sağlama yeteneğidir. Bu amaçla, gelişmiş ülkelerde iklim değişikliğine müdahale stratejilerinin geliştirilmesi için mevcut çiftlik düzeyinde, sulama ve besin uygulaması gibi çok sayıda yönetim uygulaması bulunmaktadır. Aktarılan birçok soruna karşı küresel ölçekte çözümler bulunmaktadır ve çözümler coğrafi özellikler göz önüne alınarak Türkiye’de de uygulanabilir. İklim değişikliği ile uyum sürecinde çiftçi, çeşitli ulusal politikalar ile desteklenmeli ve teşvik edilmelidir. Ancak bu biçimde, taraf olduğumuz anlaşmalara karşı yükümlülüklerimizi yerine getirebilir ve iklim değişikliği konusunda sürdürülebilir politikalar uygulayabiliriz. Bu çalışmadan çıkarılan sonuçlar ve önerilerin tarımsal uygulamaların iklim değişikliğine uyum çerçevesinde yeniden şekillenmesi konusunda bir yol oluşturacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- AKALIN, M., “İklim Değişikliğinin Tarım Üzerindeki Etkileri: Bu Etkileri Gidermeye Yönelik Uyum ve Azaltım Stratejileri”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, Sayı 2, Aralık 2014, ss. 351-377.
- AKYÜZ, Yarkın ve Ela Atış, “Türkiye’de İklim Değişikliği Tarım Etkileşiminin İki Yönüyle İncelenmesi”, *Uluslararası Katılımlı 2. İklim Değişimi Ve Tarım Etkileşimi Çalıştayı*, 08-09 Kasım 2016, Şanlıurfa, ss. 119-127.
- BAYRAM, Bahri, vd., “Türkiye’de Organik Tarım ve Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 38/2, 2007, ss. 203-206.

- ÇOLAK, A.H. ve T. Günay, “Turbalıklar”, *Batı Karadeniz Ormanlık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Araştırma Bülteni*, Çeşitli Yayınlar No: 7, Bolu, 2011.
- DELLAL, İlkay ve Kübra Polat, *Ramsar Alanlarda İyi Tarım Uygulamaları Yapan Üreticilerin İklim Değişikliği Algısı: Göksu Deltası Örneği (Doktora Tezi Projesi)*, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, Ankara, 2017.
- DİREK, Mithat, *Tarım Tarihi ve Deontoloji*, Eğitim Yayınevi, 2. Basım, Konya, 2012
- EC, (European Communities), *Service Contract: Review of Existing Information On The Interrelations Between Soil and Climate Change*, 2008.
- EEA (European Environment Agency), *Soil and Climate Change*, Copenhagen, 2009.
- FAO, *Agroecology Bilgi Merkezi*, <http://www.fao.org/agroecology/knowledge/science/en/> (20.12.2019).
- FLANNERY,T., *Ölümcül Havalar Küresel Isınmanın Öyküsü* (Çev. Zarife Biliz), Versus Kitap, 2007.
- GÜLERSOY, Ali E., “Yanlış Arazi Kullanımı”, *Elektronik Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi*, 2014, ss. 49-128.
- IPCC Basın Bülteni, *İklim Değişikliği ve Arazi*, Cenova, 2019.
- IPCC, *1,5°C Küresel Isınma Özel Raporu - Politikacılar Özeti*, <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/spm/> (12.12.2019) .
- K. YILMAZ, Fatma, “Adana Ovaları'nda Endüstriyel Tarım Bitkilerinin Üretimindeki Değişiklikler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 2019, ss. 973-986.
- KAPLUHAN, Erol, “Türkiye’de kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 27, Ocak, 2013, ss. 487-510.
- KOYUNCU Mehmet ve Hilal Akgün, “Çiftlik Hayvanları ve Küresel İklim Değişikliği Arasındaki Etkileşim”, *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 32/1, 2017, ss. 151-163.
- ÖNDOĞAN, E. Nükhet, “Hazır Giyim Sektörü ve Yeşil Pazarlama”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27/ 2, 2018, ss. 97 - 110.
- REC Türkiye, *A’dan Z’ye İklim Değişikliği Başucu Rehberi*, Almanya Federal Cumhuriyeti Büyükelçiliği Ankara, 2015.
- REEVES, H. ve F. Lenoir, *Yeryüzünün acısı* (Çev. Şule Demirkol), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı 2011-2023*, Ankara, Temmuz, 2011.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İklim Değişikliği ile Mücadele*, <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?6f41190c-6742-405a-9e5a-784.385.301.607> (27.12.2019).

- T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, *İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi Projesi Proje Nihai Raporu – EK 29*, 2016.
- TEMA ve WWF, *İklim Değişikliğinin Yerel Etkileri Raporu*, Mart, 2015.
- TUBIELLO, Francesco N., *Greenhouse Gas Emissions Due To Agriculture*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Statistics Division, Rome, Italy, 2019.
<https://www.researchgate.net/publication/328232916>
- TUBIELLO Francesco N. ve M. van der Velde, *Solaw Background Thematic Report - Tr04a, Land And Water Use Options For Climate Change Adaptation And Mitigation İn Agriculture*, 2011.
- TÜİK, “Sayı:30627, Nisan”, <http://www.tuik.gov.tr/Start.do> (15.12.2019)
- TÜRKEŞ, Murat, “Küresel İklimin Geleceği ve Kyoto Protokolü”, *Jeopolitik* 29: 99-107.
- WALKER, G. ve D. King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınma ile Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, (Çev. Özkan Akpınar), Boğaziçi Ü. Yayınları, İstanbul, 2010.
- WWF-Türkiye ve T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, *Türkiye'nin Su Ayak İzi Raporu Su, Üretim ve Uluslararası Ticaret İlişkisi*, Ofset Yapımevi, 2014.
- YALDIZ, Gülsüm, vd., “Organik Gübrelemenin Tıbbi Bitkilerin Verim ve Kalite Özelliklerine Etkileri”, *Uluslararası Anadolu Ziraat Mühendisliği Bilimleri Dergisi*, 2019, ss. 37-48.

ÖLÜLERİN TOPRAĞINDA DİRİLERİN KAVGASI:
SİVAS'TA PAYLAŞILAMAYAN MAŞATLIK (1841-1888)
THE QUARREL OF THE QUICK IN THE LAND OF THE DEAD: THE DISPUTED GRAVEYARD
IN SIVAS (1841-1888)

Öğr. Gör. Serap BOZPOLAT AYAN

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
Sivas Cumhuriyet University, Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution

serapbozpolat@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2146-6988

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 25.04.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 30.05.2020
Sayfa-Pages : 63 – 76

This article was checked by iThenticate®

Atf – Citation: BOZPOLAT AYAN, Serap, “Ölülerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas'ta Paylaşılamayan Maşatlık (1841-1888)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 63 – 76.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 63 – 76
Makale Türü: Araştırma Makalesi

**ÖLÜLERİN TOPRAĞINDA DİRİLERİN KAVGASI:
SİVAS'TA PAYLAŞILAMAYAN MAŞATLIK (1841-1888)**
*THE QUARREL OF THE QUICK IN THE LAND OF THE DEAD: THE DISPUTED GRAVEYARD
IN SIVAS (1841-1888)*

Öğr. Gör. Serap BOZPOLAT AYAN

Öz

Sivas, Gayrimüslim nüfus barındırma açısından Osmanlı kentleri arasında önemli bir yerde durmaktadır. Bu bakımdan Sivas şehri, farklı din ve mezheplerin bir arada yaşama tecrübelerinin gözlemlenebileceği ve değerlendirilebileceği güzel bir örneği teşkil eder. Bu tecrübeden bahsedildiğinde ilk akla gelen Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasındaki ilişkilerdir. Oysa bu tecrübenin layığıyla değerlendirebilmesi için, bir dinin mensuplarının kendi aralarındaki ilişkiler; etnik farklılıklar, mezhep ayrılıkları ve dünyevî kaygılardan kaynaklanan anlaşmazlıklar da araştırılmaya muhtaçtır. Bu çalışma, Sivas'taki bir maşatlık üzerinde yarım asır devam eden Ermeni – Rum kavgasının irdelenmesiyle, bir Osmanlı kentindeki toplumsal ilişkilerin değerlendirilmesine katkı sağlanacağı umuduyla kaleme alınmıştır. Çalışmanın Osmanlı toplum yapısını belirli farklılıkların ekseninde ve alışılmışın dışında yansıtılabildiği düşünülmektedir. Ayrıca toplum içerisindeki uzlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak adına devletin sergilediği yaklaşım da değerlendirmeye sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Ermeni, Rum, maşatlık.

Abstract

Sivas had a considerable non-Muslim population compared to the other Ottoman Cities. Therefore, Sivas as an Ottoman Province serves as a good example to examine and observe the experiences acquired through the coexistence of different religions and religious orders. As a general rule, the first thing that comes to mind when this experience is mentioned is the relationship between the Muslims and the non-Muslims. However, in order to duly examine the issue, the relationships amongst the fellows of the same religion and conflicts arising from ethnic and denominational differences as well as secular concerns are worth serious consideration. This study aims to contribute to exploring social relationships in an Ottoman city by investigating the semi-centennial Graeco-Armenian conflict over a graveyard. It is considered that this study reveals the Ottoman social structure focusing on peculiarities and in an unorthodox fashion as well. In addition, government's attitude to iron out the social conflicts is also submitted to consideration.

Keywords: Sivas, Armenian, Greek, graveyard.

1. Giriş

Sivas, gerek Roma, gerek Selçuklu ve Beylikler ve gerekse Osmanlı dönemlerinde Ermenilerin -bölgede hâkimiyeti ele aldıkları 1019 yılından itibaren- yoğun nüfusla yaşadıkları kentlerden birisi olmuştur. Roma döneminde Van bölgesinden Sivas'a toplu halde nakledilen Ermeniler, burada Rumların yoğun baskılarına maruz kaldılar. Bölgede Türk hâkimiyetinin sağlanmasının ardından Rumlar giderek azalırken Ermeniler büyük ölçüde varlıklarını sürdürdüler. Sayıları oldukça az olsa da, Osmanlı Devletinin sonuna kadar, Rumlar da Sivas'ta yaşamaya devam ettiler.¹ Ermeniler ve Rumlardan müteşekkil Hristiyan nüfus, Sivas'ın sosyal ve ekonomik hayatının önemli parçaları oldular. Böylece Sivas, tarihi boyunca Osmanlı'nın renkli yapısının güzide örneklerinden birisi olarak kaldı.²

Bu çok uluslu yapı içerisinde Osmanlı'nın toplumsal ilişkilerini değerlendirmeye yönelik çalışmalar, genellikle Müslümanlarla Gayrimüslimler, ya da Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilere yoğunlaşmaktadır. Bu yönelimin sebebinin, devletin son yüzyılında yaşanan isyanlara ve ayrılıklara dayanması muhtemeldir. Diğer bir açıdan bu tercih, bu iki grubun farklı dinlere mensup olmalarının doğal bir karşılığa sebep olabileceği yönündeki bir ön kabule dayanıyor da olabilir. Tabii bu ilişkinin hâkim unsur ile azınlıklar arasında olması da diğer bir önemli yönüdür. Oysa Osmanlı toplumu içinde birlikte yaşama tecrübesi bununla sınırlı değildir. Osmanlı'nın azınlıkları arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi, konuyla ilgili yeni pencereler açabilir. Örneğin, sosyal ilişkilerin en büyük azınlık gruplarını teşkil eden ve aynı dinin mensubu olan Ermeniler ve Rumlar özelinde irdelenmesi, yapının farklı dinamiklerinin ve yönlerinin değerlendirilmesi bakımından önemli sonuçlar ortaya çıkarabilir. Bu değerlendirme mevcut ön kabullerle ilgili soru işaretleri doğurabilir. Dahası genellemeler yapmamak şartıyla bu iki millet hakkında bir karakter analizine imkân verebilir. Yaşanan problemlere müdahale şekli, devletin azınlıklarla ilişkilerini, konulan kanunların ötesinde gözleme fırsatı sunabilir.

¹ Sivas nüfusunun etnik dağılımına ait ilk resmî veri 1903 Salnamesinde yer almaktadır. Bu tarihten önceki veriler, nüfusu Müslim ve Gayrimüslim olarak ayırmıştır. Bununla beraber 1882 yılında Sivas'ta çıkan Felek Mecmuasında "Şehr-i mezburda takriben 5 bin hane olup, 3 bini İslam ve 2 bini Hristiyan menzilleri hesab olunur ve mezkûr 2 bin haneden, 1900'ü Lusavorçagan ve 40 kadarı Katolik ve Protestan Ermeni, 10'u Elekçi ve 50'si Rum haneleridir" şeklinde bir bilgi yer almıştır. (Felek Mecmuası, Sahibi Ohannes Balıkcıyan, Yılı 1882, Matbaası Cancik Aramyan. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul 2002, s.44). 1890 tarihli Vital Cuinet Seyahatnamesine göre ise Sivas merkez ilçe nüfusunun 8.823'ü Gregorien, 1.529'u Ortodoks, 173'ü Katolik ve 93'ü Protestan idi. Mezhep dağılımları farklılık gösterdiğinden bu bilgiler ışığında Rum nüfusuyla ilgili net bir sonuca varmak mümkün görünmüyor. (Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001, s.133) Resmi verilere dönülecek olursa 1321 (1903) Sivas Salnamesine göre 101.151 olan toplam nüfusun 583'ünü Rumlar, 24.223'ünü de Ermeniler oluşturmaktaydı. (s.236-237) 1325 (1907) Salnamesinde ise Rumların sayısı 603, Ermenilerin sayısı 23.167 idi.

² Ömer Demirel, "Sosyo-Ekonomik Açından Sivas Ermenileri", *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri*, Sivas 2006, s.182; Ahmet Gökbel, *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, İstanbul 2004, s.70

Bu çalışma, bu yönde bir inceleme ve değerlendirme yapabilmek amacını taşımaktadır. Konu, Sivas'ta Ermeniler ve Rumlar arasında bir türlü paylaşılamayan bir maşatlığın³ tam 47 yıl süren davasına dairdir.

2. En Mühim Soru: Bu Maşatlık Kimin?

Konuya dair arşiv vesikaların hemen hepsinde Sarışeyh⁴ mahallesinde bulunan ve *bir taraftan Zaralızade Said Bey Konağı ve Nehr-i Cari ve tarafeyni Kanbur Osman ve Çatır Ali ve Tatar Hüseyin ve Sarışeyh Bostanı ve bir taraftan dahi tarik-i âm ile mahdud*⁵ maşatlığın kadimden Ermeni milletine ait olduğu ifade ediliyor. Öte yandan malum maşatlığın yanı başında Rumların Aya Yorgi Kilisesinin bulunmasından dolayı Rumlar da maşatlığın kendilerine ait olması gerektiği iddiasında bulunuyorlar. Ermeniler de Rumlar da zaman zaman aksi ifadelerde bulunsalar da bu maşatlığa senelerden beri her iki tarafın da ölümlerini gömdükleri anlaşılıyor. Fakat ne yazık ki her hangi bir belgede açıklanmayan bir sebepten, 1841 yılı itibariyle, bu iki millet arasında maşatlık üzerinden bir tartışma başlamış ve olay birbirlerinin buraya ölü defnetmesine müdahale etmek noktasında eyleme dökülmüştür.

Ermenilerin ifadelerine göre, eski zamanlardan beri Ermeni milletine ait olan, ölen kadın ve erkeklerinin gömüldüğü ve üzerlerine mezar taşı dikildiği maşatlığa, hiç kimse tarafından bir müdahale söz konusu olmamışken Rum milletinden bazı kimseler burada bulunan kiliselerinden dolayı maşatlığın da kendilerine ait olduğu iddiasıyla karışıklık çıkarmışlardı. Görülen davada Rumlar Ermenilerin ölümlerini buraya defnettiklerini kabul, fakat mezar taşı diktiklerini inkar etmişlerdi. Bunun üzerine güvenilir tanıklar tarafından, mezarlıkta bulunan mezar taşlarının davada hazır bulunan Ermenilerin babalarına ve dedelerine ait olduğu ifade edilmişti. Bunun üzerine Rumlar maşatlığa müdahaleden men edilmişlerdi.

Karşılıklı iddialar, şikayetler, itiraflar ve nihayet kararın ardından maşatlık arazisine dair bambaşka bir iddia ortaya atılmıştı. İddiaya göre bu arazi Pir Ahmed Bey nam-ı diğer Sarı Şeyh ve Hoca Arasta Zaviyesi vakfı mülklerinden ve eski zamanlardan beri Rumlara senelik 36 kuruş kira karşılığında maşatlık olarak tahsis edilmiştir. Maşatlıktan Papaz Yani veledi Yivan ve Rasput Tudori sorumludur. Rumlar ölümlerini buraya gömmekte iken Ermenilerin maşatlığı fuzuli zapt ettikleri eski Rum patriği tarafından ifade edilmiştir. Bunun üzerine Ermenilerde, arsanın kendilerine ait olduğuna dair bir senet olup olmadığının ve vakıf iddiasının doğru olup olmadığının evkaf müteffiş kanalıyla araştırılması istenmiştir.

11 Ağustos 1843 tarihinde verilen bilgide şu ifadeler yer almıştır; Rumların Sivas'ta yerleşmeleri altmış seneden ibaret olup Ermeniler üç bin haneye sahiptir ve tartışmalı olan maşatlıkta Ermeni harfli ve çeşitli tarihli üç bin kadar mezar taşı bulunmaktadır. Rum milleti de bunu kabul etmiş ve

³ Müslüman olmayanların, özellikle Yahudilerin mezarlığı, sozluk.gov.tr

⁴ Bugün Çarşıbaşı adıyla anılan mahalledir. Bahsi geçen maşatlık Ziya Bey Kütüphanesinin karşısında olup, günümüzde burada sebze hali bulunmaktadır.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), *İrade Meclis-i Vala (I.MVL)*, 253/9337, v.4

dava sonlandırılmışken, el-Hac Hüseyin adında bir kimse bahsi geçen Hoca Arasta Zaviyesi Vakfının yarı hisselik zaviyedarlığının 1780 tarihli bir beratla es-Seyyid Mehmed Fakih ile birlikte kendi üzerinde olduğu iddiasıyla üçüncü bir taraf olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu iddianın araştırılması gereği doğmuştur. Zira bu iddianın doğruluğu Ermeni ve Rum iddialarının boşa çıkması anlamına gelecektir. Çünkü *ehl-i zimmet taifesinin dar-ı İslamda makbere ihdasları meşru değildir*.⁶ Zaviye halen varlığını korumakta mıdır? Mülklerine dair vakıf defteri veya sicil kaydı mevcut mudur? Soruların cevabı olumlu olmamıştır. Yarı hisse sahibi olduğu iddia edilen Mehmed Halife hayatta değildir. Mehmed Fakih ise başka şehirdedir. Hacı Hüseyin'in elindeki berat ise kayıptır. Hacı Mirza köyünden şahit olarak gösterilen dört kişinin yaşı, durumu bilmeye müsait değildir. Yani Hacı Hüseyin iddiasını doğrulayamamıştır. Öyle anlaşılıyor ki yaşanan bu kargaşadan kendi lehine faydalanmak istemiş, fakat başaramamıştır. Böylece buranın vakıf arazisi olması iddiası ortadan kalkmış, fakat maşatlığa ilişkin çekişme sona ermemiştir.

Devam eden süreçte Ermeniler ve Rumlar iddialarında ısrar etmiş, hatta birbirlerine saldırıda dahi bulunmuşlardır. Rumlar maşatlığın duvarla çevrili olarak kilisenin haziresi olduğunu söylemişler, Ermeniler ise Rumların ölümlerini kilise bitişiğindeki dama defn edegeldiklerini iddia etmişlerdir. Bunun üzerine yeni sorular gündeme gelmiştir: Kilise ve dam ve etrafında bulunan maşatlık kaç ziradır⁷ ve Rum milleti maşatlığa daha önce ölü defnetmemiş midir ve Ermeni milletinin buradan başka maşatlıkları yok mudur?

Bu sırada taraflar, Sivas Metropolitliği Kirilyos veledi Falyos ve Papaz Tanaş veledi Nikola ile reayadan Ermeni ve Rum temsilcileri İstanbul'a gitmişlerdir. Evkaf-ı Hümayun Nazırı es-Seyyid Mehmed Hasib Paşa huzurunda kurulan mahkemede Ermenilerin maşatlık üzerindeki iddialarının doğru olduğu, durumu Sivas eski Mutasarrıfı Said Paşa ve eski Vali Aşkar Paşa'nın da tasdik ettikleri kayda alınmıştır. Rum milleti ise iddialarını ispattan aciz kalmışlardır. Sonuç olarak Rum milleti ayinlerini yaptıkları kilisenin dışında maşatlığa müdahaleden ve karara muhalefetten men edilmişlerdir. Yani 1842'de Sivas Mahkemesinde olduğu gibi İstanbul'da da kilise Rumlarda, maşatlık Ermenilerde kalmak üzere dava sonlandırılmıştır. Ayrıca Validen Rum milletinin karışıklık çıkarmamasına ve konuyla ilgili söylenti yayılmamasına dikkat etmesi istenmiştir.⁸

3. Dava Biter Kavga Bitmez

Normal şartlarda konunun bu şekilde kapanması gerekirdi. Fakat ne yazık ki öyle olmadı. Mahkeme kararının ardından bürokratik süreçte yaşanan malum gecikmeler sebebiyle Ermeniler bir arzuhal kaleme alarak mağduriyetlerini dile getirmişlerdi:

⁶ BOA, *LMVL*, 253/9337, v.1

⁷ Zira: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsü. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2002, s.1188

⁸ BOA, *LMVL*, 253/9337, v.2

... İrade çıkıncaya kadar maşatlığa ölü defnetmenin yasak olması durumu Ermeniyan reayası fukara kulları hakkında mağduriyet yaratmakta, bu süreçte ölen kimseleri şehre bir saat mesafede bulunan diğer maşatlıklarına naklederek orada defnetmekte iseler de bu durumun da usul-i milliyeye aykırı olduğu yani bir kimsenin atası ve anası öldüğünde hangi mahalde defnolunmuş ise evladının da o mahalde defnolunması milli kaidelerin ve geleneklerin gereği olup, bu süreçte ölen kimselerin başka mahalde defnolunmasından dolayı usul-i milliyenin düzeninin bozulmasına yol açıldığı ve ölümler hakkında dahi ümitsizliğe düşüldüğü... belirtilmiştir.⁹

Bunun üzerine Sadaret, Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden gereğinin yapılmasını istemişti.¹⁰

Süreç bu haliyle sonlanmış gibi görünürken 7 Haziran 1845 tarihli bir Meclis-i Vâlâ mazbatası, malum kiliseyle ilgili yeni bilgilere yer vermişti. Buna göre *Ermeni milletinin elinde bir senet olmamakla birlikte maşatlık sınırlarında olan kilisenin sekiz yüz seneden beri kendilerine ait olduğu ve 1785 tarihine değin kilisenin anahtarının da kırk altı sene öncesine gelinceye kadar ellerinde bulunduğu, Rum milleti tarafından kendilerine kilisenin ücreti olarak altışar kuruş verilip, Rum milleti bu şekilde ayınlarını yaparken, mevcut anahtar Rum milletine iade etmeleriyle, maşatlığı Ermeni milletinin ve kiliseyi ise Rum milletinin kullandığı beyan edilmiştir.*¹¹

Nihayet uzun yazışmaların ardından karara ilişkin irade, Sivas Valisi Şerif Paşa'ya hitaben 21 Haziran 1845 tarihinde yazılmıştı.¹²

4. Geçen Dört Yılda Ne Değişti?

1849 yılına gelindiğinde aradan geçen dört yılda her ne olduysa maşatlık meselesi yeniden hortlamış ve bu defa bambaşka bir şekil almıştır. Sadaret evrakına yansıyan ifadelerle göre Rumlar, Sivas'ta Sarıseyh mahallesinde bulunan ve Rum ahalisinin ölümlerini eskiden beri, Rum kilisesi avlusunda olup kendilerine mahsus olan mezarlığa defnederlermiş. Hal böyleyken Ermeni milletinden bazı kişiler bunların üzerine saldırarak ve "burada sizin mezarlığınız yoktur!" diyerek, söz konusu ölümleri meydana çıkarıp mezarlığı zapta kalkışmış ve bu durum saadetli Abbas Paşa tarafına ifade olunmuştur. Fakat bu kişiler papazlarının tahrikiyle iddialarından vazgeçmemiş olduklarından malum mezarlığa Ermeniler tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi Rum patriği tarafından yazılı olarak talep edilmiştir. Bu mezarlık eskiden beri Rumların olup, ötekilerin müdahaleleri haksız olduğu gibi defnolunan ölümleri çıkararak sokakta bırakmaları da layıksız ve Allah'ın rızasına aykırı görünmüş olmakla durum şer-i şerif ve meclis maarifetiyle dikkatle ve layığıyla tahkik olunarak mahallin Rum milletine ait olduğu ortaya çıktığı halde Ermeniler tarafından fuzuli vuku bulan müdahalenin menî ve söz

⁹ BOA, *Sadaret Divan Kalemî (A.DVN)*, 7/42, v.1

¹⁰ BOA, *I.MVL*, 253/9337, v.5

¹¹ BOA, *I.MVL*, 253/9337, v.5

¹² BOA, *I.MVL*, 258/9641, v.1; BOA, *Meclis-i Valâ (MVL)*, 230/62, v.1 – 26 Haziran 1845

konusu ölümler hakkındaki uygunsuz davranışa sebep olanların uyarılması hususlarının dikkate alınması istenmiştir.¹³

Meselenin ne şekilde bu hale evrildiği hakkında fikir yürütmek çok zor. 1845 yılında yazılmış iradeden yeni valinin haberinin olmaması ihtimalinin yanına, Rumların mevcut valiyi kendi görüşleri yönünde yönlendirmiş olmalarını eklemek mümkün. Fakat vali değişmiş olsa da aradan sadece dört yıl geçtiği göz önüne alınarak bu meselenin diğer ileri gelenler tarafından bilinmediğini veya unutulduğunu düşünmek mümkün değil. Öte yandan 1845 iradesine aykırı olarak Rumların halen bu maşatlığa ölümlerini defnedebiliyor olması da gözden kaçmamalıdır. Buna rağmen her ne sebeple olursa olsun defnedilmiş bedenlerin toprağın altından çıkarılarak ortaya atılması asla kabul edilebilir değildir. Bu hareketin nahoşluğu faileri tarafından da kabul edilmelidir.

Bu ifadelerle, senenin sonuna doğru yazılmış bir başka vesikada¹⁴ daha rastlanmakla birlikte aynı yıla ait diğer pek çok vesikanın söz konusu kilisenin Rumlara ve maşatlığın da Ermenilere ait olduğu yönündeki bilgileri tekrar ettiği görülmektedir.

1849 yılına ait yazışmalar incelendiğinde daha önce verilen kararın bozularak yeni bir uygulamaya gidilmek istendiği görülmektedir. Neden yeni bir karara ihtiyaç duyulduğu, Rum Kilisesinin Ermeni maşatlığının ortasında bulunması sebebiyle geliş gidişlerde birbirlerine sataşmaları şeklinde açıklanmıştır.

Alınan yeni kararda maşatlığın doğu tarafına açılan kapısından dülger arşınıyla üç buçuk arşın yolun Rum milletine terk edilmesi, Ermeni milleti tarafından iki taraflı duvar örülmesi uygun görülmüş ve aralarında dedikoduya meydan verecek bir hal kalmadığı beyan edilmiştir.¹⁵ Ne var ki bu meselenin çözümü bu kadar kolay olmayacaktır.

27 Aralık 1849 tarihli bir Meclis'i Vâlâ vesikasında olay tekraren derinlemesine ele alınmıştır. Şöyle ki, "söz konusu kilise Rumlar kilisesi adıyla meşhur ve bilinen bir yerdir. Dört tarafı reaya milletlerine mahsus mezarlıktır. Kilisede eskiden beri Rum papazları ayin yaptıkları gibi Rum ve Ermeni erkek ve kadınlar akşam sabah birlikte ibadet ederler ve ölen kimseleri de söz konusu mezarlığa aynı şekilde karışık olarak defnederlerdi. Bu milletlerin papazları, kocabaşları ve ahalileri arasında bazı nedenlerden dolayı ortaya çıkan uyuşmazlık neticesinde Ermeni milleti başka bir kilise inşa ettirmek vesilesiyle malum kiliseden ayak kesmişlerse de mezarlık eskisi gibi kalarak iki taraftan mevtalar defnedilmekteydi. Daha sonra inşa olunan kilise dolayısıyla Ermeniler mezarlıklarında olan taşları nakletmek istediklerinde Rumlar buna engel olmak istemişler ve böylece aralarındaki uyuşmazlık, öfke ve şiddete varmıştır. Her iki tarafın da İstanbul'a gitmesiyle görülen davalarının sonucunda kiliseye Ermenilerin, mezarlığa da Rumların müdahale etmemesi, kilisenin Rumların ve mezarlığın da Ermenilerin kullanımına

¹³ BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT)*, 226/11, v.1, 2

¹⁴ BOA, *MVL*, 230/62, v.3, 27 Aralık 1849

¹⁵ BOA, *A.DVN*, 46/37, v.2, 28 Şubat 1849; v.3, 27 Mart 1849; v.1/3, 13 Nisan 1849; BOA, *LMVL*, 253/9337, v.7, 8 Mayıs 1849; BOA, *MVL*, 230/62, v.2, 13 Mayıs 1849

verilmesi yönünde irade-i aliyye verilmiştir. Bunun üzerine mezarlığın duvarları Ermenilerce yenilenmiştir. Fakat Rumlar otuz kırk haneden ibaret olduğundan ve ölülerini defnedecek başka mezarlıkları olmadığından aralarındaki atışmalar kesilmemiş ve ölen yakınlarını Ermenilerle beraber söz konusu mezarlığa defnetmeye devam etmişlerdir. Ne var ki iki milletin papazları arasında yaşanan uygunsuzluk ve ayrılığın günden güne şiddetlenmesi ve halk arasında da dedikodunun çoğalmasıyla Ermeniler, Rumların mezarlığa bir daha ayak basmamaları gerektiği yönündeki isteklerini yeniden gündeme getirmişlerdir.

Bunun üzerine Sivas Mutasarrıfı Abbas Paşa tarafından memur gönderilip söz konusu kilise ve mezarlık incelenerek bir görüşe varılmıştır. Cevaben gelen emr-i âlide Rumların kiliseye gidecekleri yolun iki tarafına örülen duvar hakkında gönülsüzlük olduğu halde kimse tarafından müdahale olunmaması irade ve ferman buyurulmuş olduğundan derhal Ermeniler tarafından duvar örülerek mezarlığa Rumlar tarafından yapılacak müdahaleye tamamen son verilmiştir. Fakat geçen Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1849) Rum papazının eşi vefat etmiş ve başkaca mezarlıkları olmadığı için malum mezarlığa defnedilmek istenmiş, Ermeniler buna razı olmayınca mevta ortada kalmıştır. Bunun üzerine mutasarrıftan istirahat ederek aldıkları izne dayanarak yine bu mezarlığa gizlice defnetmişlerdir. Fakat durum Ermeniler tarafından anlaşılınca kabir açılıp mevta dışarıya çıkarılmıştır. Hal böyle olunca mutasarrıf kethüdası bir miktar zaptiye kuvvetiyle olaya müdahale etmiş ve tekrar defin sırasında Ermeniler çoğalıp dedikodu büyüyünce topluluk tarafından birtakım uygunsuz hareketlerde bulunulmuştur. En nihayetinde zabitanın gelmesiyle olaylar bastırılabilmiştir. Buna rağmen aralarındaki husumet devam etmiş ve iki taraf birbirine düşmüştür. Ahaliyi toplanmaya teşvik eden Ermeni zangoçları da dahil olmak üzere olayların çıkmasına sebep olanlar hapsedilmiş ve uyarılmıştır.

İki milleti barıştıırıp, uzlaştırmak üzere mezarlığın bir tarafının ölülerini gömmeleri için Rumlara tahsis edilmesi hususunda Ermeni rahip ve kocabaşlarına gereken nasihatlar yapılmış ise de cevaben buranın kendilerine ait olduğu hakkında ferman bulunduğunu ve bir arşın yer vermenin bile mümkün olmadığını söylemişlerdir. Rumların mevtalarını kiliselerinin aralığına defnetmeleri ya da istedikleri takdirde şehir merkezine sekiz on dakika mesafede bulunan Ulu Güllük köyü civarındaki Ermeni mezarlığını kendilerine terk edeceklerini beyan etmişlerdir. Ardından Rum papaz ve kocabaşları çağırılarak durum kendilerine aktarılmıştır. Rumlar cevaplarında kiliselerin etrafını senede üç kere dolanmanın Rumların ayin ve adetlerinden olduğunu ve örülen duvar münasebetiyle ayini fiilen gerçekleştiremediklerini ve kilise aralığı denilen yere mevta defnetmenin geçmişte kaldığını ayrıca oranın da kiliseye dahil ve kadınların ayinlerine mahsus yer olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Ullu Güllük mezarlığının şehre uzaklığının yanında oranın da Ermeni Mezarlığı olması dolayısıyla aynı sıkıntıların orada da yaşanacağını söylemişlerdir. Mezarlığa eskiden olduğu gibi Ermenilerle karışık defin yapılarak münakaşanın sonlandırılması veya mevtalarını dolandırmak üzere kilisenin dört tarafından bir miktar yer gösterilmesi veya mezarlığın bir kısmının kendilerine tahsis olunmasını istemişlerdir. İki tarafın sözleri birbirine hiçbir şekilde uymamıştır.

Tarafların rahip, papaz ve kocabaşları birlikte oldukları halde dört defa meclise çağırılarak yüzleştirilmiş ve beyan olunan hususlar defalarca konuşulmuş ise de bir sonuca varılamamıştır. Tarafların rahip ve papazlarının arasında husumet olduğundan, patrikleri tarafından başkalarının tayin olunması sükuneti sağlayacaktır. Ayrıca Rumların ölümlerini defnedebilmesi için ölçüleri belirlenerek mezarlıktan bir miktar yer tahsis olunması veya Ermenilerin söyledikleri Ulu Güllük mezarlığına ölümlerin defnettirilmesi ya da kilisenin dört tarafından bir miktar yer gösterilmesi hususlarına dair kesinlik içeren bir emir gönderilmesi istenmiştir.¹⁶

5. Tarafların Israrı ve Sürekli Değişen Kararlar

Mesele bu vaziyette askıda kalmak suretiyle yıl 1851'e varmıştır. Ermenilerin 29 Ekim 1851'de kaleme aldıkları bir arzuhalde dedikleri gibi malum mesele hakkında iki seneden beri Meclis-i Vâlâ'da sürünülmektedir.¹⁷ Ermeniler bir an evvel çözüme kavuşmak için iradenin tekrarını talep etmişlerdir. Bu talebe bir fetvayla yanıt verilmiştir:

Bir defa şer'le fasl ve hükm ve hüccet olunan davayı Zeyd Kadı tekrar istima ve hükm-i evvelin hilafına hükm idüb hüccet verse hükmî nafte ve hücceti mutebere olur mu.

el-cevab: Olmaz.¹⁸

Bu olayın üzerinden yaklaşık bir yıl geçmesine rağmen meselenin halen kesin çözüme kavuşturulamadığı, 31 Ağustos 1852'de Rumların yazdığı bir arzuhalde anlaşılıyor. Rumlar arzuhallerinde henüz konuya ilişkin emir gelmediği için han köşelerinde perişan kaldıklarını belirterek bir an önce kararın bildirilmesini istirham etmişlerdir.¹⁹

Yaşanan bu uzun ve sıkıntılı sürecin ardından, 21 Kasım 1852 tarihinde Meclis-i Vâlâ'da yeni bir karar alınmıştır. Buna göre, Ermenilerin şehirde dört beş kıta manastır ve maşatlıkları bulunup Rumların ise bundan başka maşatlıkları bulunmadığına ve kilisenin de Rumlara ait olmasına dayanarak mevcut anlaşmazlığın giderilmesi için bahsi geçen maşatlığın yarısı Rumların, diğer yarısı da Ermenilerin mevtalarına mahsus olmak üzere ikiye bölünmesinin mahalli meclis maarifetiyle gerçekleştirilmesi, ölçülerin düzenlendiği gerekli mazbataların gönderilmesi hususunun Sivas valisine bildirilmesiyle taraflara ferman-ı ali verilmesi Meclis-i Vâlâ'da karara bağlanmıştır.²⁰

Ancak alınan bu yeni karar da süreci sonlandırmamıştır. Bilhassa Ermeniler, bu karardan hiç memnun olmamışlardır. İstanbul'da bulunan Sivaslı Ermeni reayası tarafından 12 Aralık 1852'de Padişaha yazılan bir

¹⁶ BOA, *MVL*, 230/62, v.3

¹⁷ BOA, *LMVL*, 253/9337, v.8

¹⁸ BOA, *LMVL*, 253/9337, v.9 (Bir defa kanunla çözülen ve hüküm verilen ve yazılan davayı filan Kadı tekrar dinleyip, önceki kararın aksine hüküm verip yazsa hüküm ve belge geçerli olur mu? Cevap: Olmaz.)

¹⁹ BOA, *LMVL*, 253/9337, v.10

²⁰ BOA, *LMVL*, 253/9337, v.11

arzuhalde, Ermenilerin mağduriyetinin giderilmesi için *hazret-i padişahileri sadakası olarak usul-ı pür-melal-ı acizanelerimize merhameten* Rumların müdahalelerinin tamamen men edilmesi talep edilmiştir.²¹

Bu arzuhale binaen Dahiliye Nezareti, mezarlığın Ermenilere terk edilerek, Rumlara yeni bir yer gösterilmesi yönünde konunun yeniden müzakere edilmesi hakkında görüş bildirmiştir.²²

Bunun üzerine konu Meclis-i Vâlâ'da bir kez daha görüşülmüş ve karar her ne şekilde düzeltilirse düzeltilsin, taraflardan birinin sızlanmaktan geri durmayacağı belirtilerek, mevcut kararın her iki tarafın da milli hukuku gereğince düzenin sağlanması anlamına geldiğinden yine bu kararın üzerine gidilmesi uygun görülmüştür.²³

Bundan 10 gün sonra yazılmış yeni bir vesikada ise mezarlığın ikiye ayrılması kararının münasip olduğu ve fakat karışıklığa son vermeyeceği bildirilerek, bu karardan vazgeçilerek Rumlara *boz ve hali münasip* bir yer gösterilmesinin uygun olabileceği belirtilmiştir.²⁴ 12 Ocak 1853 tarihinde Sivas Valisine hitaben yazılan diğer bir belgede de aynı görüş tekrar edilmiş ve iki millet arasında eşitlik hukukunun korunması ve meselenin hakkaniyetle değerlendirilmesi gereğine dikkat çekilmiştir.²⁵

6. Kesin Çözüm İçin Üçüncü Bir Göz: Bilirkişi Heyeti

Sivas Valisi Mehmed Hamdi Bey de, 3 Şubat 1853 tarihi itibarıyla maşatlık tartışmasının iki millet arasında on üç seneden beri süregeldiğine ve dolayısıyla artık bu konunun hakkaniyetle çözülmesi gereğine işaret etmiştir. Çözüme ilişkin kararın sağlıklı bir şekilde verilebilmesi için maşatlığın yerinde görülmesi uygun bulunmuş ve meclis azası ile gerekli görülen kimseler maşatlığa giderek tetkiklerde bulunmuşlardır. Bahsi geçen maşatlık üçgen şeklinde bir yerdir ve her yerinde Ermenilerin mevtaları gömülüdür. Bu halde maşatlık içerisinde bulunan kilisenin Rumlara, maşatlığınsa Ermenilere mahsus olmasının nerden icap ettiği sorulduğunda Ermeniler aslında kilisenin de eskiden kendilerine ait olduğunu fakat sonradan her nasılsa Rumlara geçtiğini ifade etmişlerdir. Bunun bir rivayet olabileceği göz önünde bulundurulmuşsa da kilisenin dört tarafının Ermeni maşatlığı olması ve binanın yedi sekiz yüz yıllık tarihe dayanması doğru olduğu kanaatini kuvvetlendirmiştir. Yapılan müzakereler neticesinde Rumlar, yalnızca kiliseye gidip gelmek için Ermeniler tarafından dört arşın toprak ve elli yedi zira uzunluğunda bir yol verilmesiyle münakaşaya son vereceklerini beyan etmişlerdir. Bunun yanında mevtalarını defnetmek üzere söz konusu maşatlıktan uygun bir yerin Rumlara terkedilmesi gerektiği bildirilmiştir.

²¹ BOA, *I.MVL*, 258/9641, v.2

²² BOA, *İrade Dahiliye Nezareti (I.DH)*, 264/16441, v.1, 18 Aralık 1852

²³ BOA, *I.MVL*, 258/9641, v.3, 23 Aralık 1852

²⁴ BOA, *I.MVL*, 258/9641, v.4, 3 Ocak 1853

²⁵ BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Yazışmaları (A.MKT.MVL)*, 59/86, v.1

Sivas'ta Rum milleti yirmi dokuz hanedir.²⁶ Ermeniler çoğunluk oldukları için başka maşatlıkları da bulunmaktadır. Fakat bunlar şehrin dışında olduğundan kış günlerinde mevtalarını götürmekte sıkıntı çekmektedirler. Bu sebeple söz konusu maşatlık taraflarınca pek muteber görüldüğünden Rumlara bir adımlık yer geçmesine dahi razı olmamaktadırlar. Rumlar ise mahrum kalmamak ve ölümlerini gömmeye yetecek ölçüde, bahsi geçen yolun sağından ve solundan kilisenin duvarına kadar olan bölgenin Rumlara verilmesinin uygun olacağını söylemişlerdir. Durum iki tarafın önderlerine ifade edilmiş, fakat talep edilen kısımda Ermenilerin büyükleri yatmakta olduğundan rıza göstermemişler ve oradan bir kısmının kendilerinde bırakılmasını istihram etmişlerdir. Ayrıca Rumlara bundan daha fazla yer verilmesi halinde Ermenilerin sakin kalmayacakları anlaşıldığından artık tarafların ısrarına bakılmaksızın ayrılma işlemine gidilmesi uygun bulunmuştur. Rumların daha fazla yer talep etmesi halinde ise şehir dışında uygun bir yer gösterilmesine karar verilmiştir.²⁷

Konu her zamanki gibi çözülmüş görünse de taraflar yine bulunan çarelerden memnun olmamışlardır. *Sivas Kazasında bil-cümle Ermeni reayası kulları*, 24 Şubat 1853'te yeni bir arzuhalle padişaha dert yanmışlardır:

... Sarı Şeyh Mahallesiindeki maşatlığın kendilerine ait olduğunun kanıtlandığı halde Rum milletinin haklarına razı olmayarak maşatlık civarında kendilerine uygun arsa var iken kin ve benlik duygularıyla bunu kabul etmeyerek, söz konusu maşatlığın yarı ve yahut üçte bir miktarını zorbalıkla gasp etmek arzusuyla her türlü müdahaleye kalkıştıkları ve milletimizin mülkü olan ve bunca seneden beri mevtalarımızın defnedilmiş olduğu böyle bir yerin bölünerek yarısının veya üçte birinin başkasına verdirilmesi ise inanışımıza aykırı olduğundan buna kesinlikle razı olunamayacağı, bu sebeple verilen ilk iradenin tekrarlanması dileğimizdir.²⁸

Elbette talepler Ermenilerle sınırlı kalmamış, Rumlar adına Sivaslı Papa Anton da daha önce maşatlığın ikiye ayrılmasına ilişkin Meclis-i Vâlâ kararına dair yazılması istenen fermanı iki aydır beklediğini bildiren bir arzuhalle derdini anlatmıştır.²⁹

7. Değişen Sadece Zaman: 1859

Mesele yine muallakta kalmak ve aradan geçen zamanda neler yaşandığı bilinmemek üzere tarih 1859 sonuna varmıştır. 12 Aralık 1859'da Sivas Mutasarrıflığına hitaben yazılan bir vesika 1841 yılından itibaren yaşanan süreci aktarmıştır. Devamında tarafların halen kendi görüşlerinde ısrarcı oldukları oysa her iki tarafta da bu ısrara zemin oluşturacak bir senet bulunmadığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine konu yeniden gözden geçirilmiştir. Bu kilise kasabanın ortasında ve kabristan da kilisenin dört

²⁶ Bu çalışmanın 1 numaralı dipnotunda döneme ait nüfus verileri ayrıntısıyla aktarılmıştır. Bütün bu veriler göz önüne alındığında yukarıdaki vesikada geçen 29 hane ifadesi doğru kabul edilemez.

²⁷ BOA, MVL, 255/2, v.1

²⁸ BOA, MVL, 135/71, v.1

²⁹ BOA, MVL, 359/16, v.1, 18 Ağustos 1853

tarafında ve avlusu konumunda olup, bir müddet taraflarca sorunsuz olarak ortak kullanılmıştır. Ermenilerin şehir civarında başka kilise ve maşatlıkları olması dikkate alındığında bu konudaki ısrarlarının bir nevi haksızlık olduğu ve sırf inatlaşmaktan ibaret olduğu ve bunun meselenin çözümünü zorlaştırdığı ifade edilmiştir. Konunun çözülememesi taraflar arasındaki karşıtlığı şiddetlendirmektedir. Bu sebeple tarafların hoşnut olacağı şekilde davranmak yerinde olacaktır. Bu arada Rumların maşatlığa müdahalelerinin men edildiği fermanın ilamının ardından kiliseye ulaşmak için açılan yolun etrafına örülen duvarın sonradan Rumlar tarafından yıkıldığı ve hatta kabir taşlarının şuraya buraya kaldırıldığı söylenmektedir. Anlaşılan o ki bu iki tarafı uzlaştırmak mümkün olamayacaktır. Maşatlığın ortak kullanılması veya bir tarafa tahsisıyla diğerine başka yer gösterilmesi seçenekleri sıkıntıyı ortadan kaldırmayacağından söz konusu makbereye bu milletlerin hiçbirisi tarafından mevta defnedilmemesi, bu suretle iki tarafında alakasının kesilmesi ve gerek Ermenilere gerekse Rumlara seçecekleri uygun bir mevkiden gerekli ölçüde yeniden mezarlık yeri tahsis edilmesi Meclis-i Vâlâca kararlaştırılmıştır.³⁰

Alınan bu karar da elbette sükunetle karşılanmamış ve bilhassa Ermenileri memnun etmemiştir. 3 Ekim 1860 tarihi itibarıyla 32 kişinin mührüyle kaleme alınan bir vesikada Ermeniler, görüşlerinde ısrar ederek, Rumların *medfun bulunan meyyitlerinin kemiklerini gece gündüz demeyip suya atacakları* şeklinde yeni bir iddiayla ortaya çıkmışlardır. Ermeniler belgelerini şu sözlerle noktalamışlardır:

Kilise ve maşatlığın durumları ve şimdiye değin bu konudan dolayı Rum milletinden gördüğümüz zulüm ve hasarın tarifi mümkün olmadığı gibi bundan böyle dahi milletçe tahammülümüz kalmayıp ve dayanamayacağımızdan ve elimizde bulunan fermanlar gereğince zabt ve taaruz etmemiz adaletin gereği olduğu gibi hükmün feshi dahi herkesçe bilinen merhametinizden ümit kesmeyeceğimizden şu hallerimizin ve sonradan maşatlıktan mecburen tamamen el çekemeyeceğimizin karara eklenmesi istirhamımızdır.³¹

Velhasıl Ermenilerin bu mezarlığın kapatılarak kendilerine yeni yer tahsis edilmesini kabul etmek istemedikleri, buna karşın Rumlar karara razı oldukları 5 Ekim 1860'ta Vilayet Meclisinden Sadarete bildirilmiştir.³²

Her ne kadar Rumlar razı görünseler de durum onlar için de memnuniyet verici değildir. Millet-i Rumiyan kulları başlığında başta Aya Yorgi Kilisesi Rahibi olmak üzere dokuz kişinin mührüyle Sivas Mutasarrıflığına ilettikleri yazıda halet-i ruhiyeleri açıkça görülmektedir. Rumlar yine yaşanan süreçle ilgili bilgiler vermenin yanında, Ermenilerin mezar taşlarını kırmalarına yönelik suçlamalarına da cevap vermişlerdir. Kiliselerin tamir ruhsatına binaen ve maşatlığın yarı yarıya bölünmesi kararının alınmasının ardından kilisenin yanındaki temele denk gelen taşları kenara yuvarladıkları sırada Ermenilerin fesat çıkarması üzerine Metropolitin emriyle taşların tekrar yerine konduğunu ifade etmişlerdir. Yani Ermenilerin iddia ettiği gibi bir durum söz

³⁰ BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT.UM)*, 413/6, v.1

³¹ BOA, *MVL*, 635/22, v.17

³² BOA, *MVL*, 635/22, v.18

konusu değildir. Bu durum karşısında kilise tamiri için borçla edindikleri kereste ve diğer malzemelerin açıkta kalması sebebiyle telef olduğunu da belirterek mağduriyetlerini dile getirmişlerdir. Şimdiye kadar alınan her karara itaat gösterdiklerini, Ermenilerin ise bu kararlara itimatlarının olmadığını, hatta Rumların itaatini dahi “hakları olmadığı için her şeye razı oluyorlar” şeklinde yorumladıklarını ifade etmişlerdir. Rumlar Ermenilerin bu konuda haksızlığından ve kırk elli hane Rum fukaralarına ettikleri azap ve rencidenin haddini aşmış olduğundan bahisle “millet-i Ermeniyan ile uğraşmaya takatimiz kalmamıştır” diyerek sözlerini noktalamışlardır.³³

6 Haziran 1861’e gelindiğinde bir kez daha mevcut karar değişmiştir. Yeni karara göre, söz konusu maşatlık ve buraya ölü defnetmek hakkı Ermenilerde kalmış, Rumlara başka bir yer tahsis edilmesi uygun bulunmuştur. Rumların kiliselerine gitmeleri için daha önce açılmış yola müdahale edilmemesi, yıkılan duvarın Ermeniler tarafından yenilenmesi istenmiştir. Bunun yanında Rumların kabir ziyaretine mani olunmaması ve bunun için duvarın kilise tarafına küçük bir kapı açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca her iki tarafa birbirlerinin mevtalarına insanlık dışı muamele yapmamaları tembih edilmiştir. Rumların kiliselerini tarihi yapısını bozmamak ve yer ilavesiyle büyütmemek şartıyla her zaman tamir edebilecekleri ve Ermenilerin de maşatlık içine yeni kilise yapmayıp istedikleri başka bir yere inşa edebilecekleri belirtilmiştir.³⁴

Bu karar derhal uygulamaya konmuş, Rumlara Sivas civarında bin iki yüz kuruş karşılığında mezarlık alanı tahsis edilmiş, bu Ermenilere de teklif edilmişse de karşılık bulmamıştır.³⁵

8. Nihai Karar

Maşatlık mevzu bu şekilde nihayetlenmiş gibi görünse de uzlaşmaz tutumlar nedeniyle çekişmenin -ne şekilde olduğu bilinmemekle beraber- yaklaşık 27 yıl daha sürdüğü anlaşılıyor. Nitekim maşatlık arazisi içine bir Ermeni mektebi inşasına ilişkin 1891 yılı Ağustosuna ait yazışmalarda maşatlık meselesinden de bahsediliyor. Maşatlık arazisine bir Ermeni kilisesi ve mektebi yapılmasına ilişkin talep ve ruhsat 1858 yılına ait olmakla birlikte, araziyle ilgili Ermeni-Rum çatışması inşanın ertelenmesine neden olmuştur. Belgede ifade edildiğine göre, Sivas'a gelen Rum metropoliti Kontantiyos ve Sivas Ermeni murahhası Bedros efendilerin başkanlığında her iki taraftan seçilen ve üçer üyeden oluşan komisyonda barış sağlanmış ve tarafların karşılıklı rızasıyla hisseleri ayrılmış ve 25 Şubat 1888 tarihinde senetlerin verilmesiyle çekişme sonlandırılmıştır.³⁶

³³ BOA, MVL, 635/22, v.19

³⁴ BOA, MVL, 635/22, v.23

³⁵ BOA, MVL, 635/22, v.24, Sivas Mutasarrıfı Ahmed Hamdi'den Sadaret Makamına, 16 Temmuz 1861

³⁶ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 54/12, v.2-3, 28 Ağustos 1891

9. Sonuç

Sivas'ta yaşayan Ermeni ve Rum nüfus tam olarak bilinmeyen bir nedenden ötürü Sarışeyh Mahallesi'nde bulunan ve o tarihe kadar birlikte kullandıkları mezarlık için kavga etmeye başladılar. Bu çekişme kısa sürede sadece yerel yönetimin müdahalesiyle sonlandırılabilir boyutları aştı. Birbirlerinin mezar taşlarına dahası toprağın altındaki ölümlere bile el uzatacak noktalara ulaştı. Mesele, Vilayet Meclisinde ve Meclis-i Vâlâ'da defalarca görüşülmüş ve akla gelebilecek her türlü çözüm önerisi sunulmuştur. Mezarlığın Ermenilere verilip Rumların men edilmesi, mezarlığın bir kısmının Rumlara, geri kalanının Ermenilere tahsisi, mezarlığın yarı yarıya taksimi ve nihayet her iki tarafın da mezarlıktan el çektilerik ölü defninin yasaklanması başvuru olan çarelerdi. Ne var ki devletin attığı hiçbir adım tarafları aynı anda memnun etmemişti.

Bu sıkıntılı süreçte Ermeniler ve Rumların tavırları kabul edilebilir sınırların çok üstündedir. Bu mezarlığın ezelden beri Ermenilere ait olduğunun bilinmesi zaman zaman Ermenilere haksızlık yapıldığı şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan Rumların ölümlerini gömecekleri başka bir mezarlıklarının olmaması onları da mağdur duruma düşürmektedir. Yetkililer tüm bunların farkında olmakla beraber iki tarafı da memnun edecek bir yol bulmak için çabalayıp durmuştur. Ve sorun en nihayetinde başlangıcından tam 47 yıl sonra tarafların kendi aralarında çözüme kavuşturulmuştur.

Bir bakıma herkesin aynı anda mağdur ve aynı anda haklı olduğu bu davada olayları bu raddeye getirecek öfkenin altında yatan gerçek sebep şimdilik merak konusu olarak kalacaktır. Ermeniler ve Rumlar arasındaki ilişkilerin farklı yönleriyle incelenmesi belki bu konunun karanlıkta kalan yanlarına da ışık tutabilir.

1891 yılı itibariyle Maşatlık ve yapılması planlanan Ermeni kilisesi ve mektebi:

Kaynakça**I. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri**

(Belgelerin tam künyeleri metin içerisinde verilmiştir.)

Sadaret Mektubi Kalemî (A.MKT), 226/11

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT.UM), 413/6, 366/16, 427/63

Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Yazışmaları (A.MKT.MVL), 59/86

Sadaret Divan Kalemî (A.DVN), 7/42, 46/37

İrade Meclis-i Vala (I.MVL), 253/9337, 258/9641

Meclis-i Vala (MVL), 230/62, 635/22, 135/71, 255/2, 359/16, 586/103

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), 1951/42, 1961/31

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT), 32/5

İrade Dahiliye Nezareti (I.DH), 264/16441

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 54/12

76

İBD

1 (1)

II. Salnameler

Salname-i Vilayet-i Sivas 1321

Salname-i Vilayet-i Sivas 1325

III. Araştırma-İncelemeler

DEMİREL, Ömer, “Sosyo-Ekonomik Açından Sivas Ermenileri”, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri*, Sivas 2006.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2002.

Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2018.

GÖKBEL, Ahmet, *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, İstanbul 2004.

KUZUCU, Kemalettin, “Rumların Ermeni Kıyımları ve Sivas Faciası”, www.turksandarmenians.marmara.edu.tr

KÜLEKÇİ, Cahit, “Dini Münasebetler Çerçevesinde Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Çatışma: Rum-Ermeni Toplumu Örneği (XIX. Yüzyıl)”, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, Sayı 23 (2013-2), s.65-90.

MAHİROĞULLARI, Adnan, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001.

PAMUKCİYAN, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul 2002.

www.sozluk.gov.tr

SİVAS KIZ (İNAS) RÜŞDİYESİ
SİVAS RUSHDIA FOR GIRLS (INAS)

Canan YILDIRIM

Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
Ph.D. Candidate, Sivas Cumhuriyet University, Institute of Social Sciences, Department of History

canany07@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8327-5581

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 27.04.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 31.05.2020
Sayfa-Pages : 77 – 102

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Citation: YILDIRIM, Canan, “Sivas Kız (İnas) Rüşdiyesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 77 – 102.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 77 – 102

Makale Türü: Araştırma Makalesi

SİVAS KIZ (İNAS) RÜŞDİYESİ *SİVAS RUSHDIA FOR GIRLS (INAS)*

Canan YILDIRIM

Öz

Bu makalenin amacı eğitimin modernleşme sürecinde açılan kız rüşdiyelerinden biri olan Sivas Kız Rüşdiyesi'nin kızların eğitim- öğretim ve meslek hayatlarındaki yerini belirlemektir. Rüşdiyelerin açılma süreci II. Mahmud Döneminde başlamıştır. Bu mektepler önceleri sadece erkek çocukların eğitim alabileceği kurumlar olmuştur. Kız çocuklarının sıbyan mektepleri dışında modern anlamda eğitim hayatına katılmalarını sağlayan ilk adım olan Cevri Kalfa Kız Rüşdiyesi 1859 yılında İstanbul'da açılmıştır. Bundan sonra taşra merkezlerinde de kız rüşdiyeleri açılmaya başlamıştır. Bu okullardan biri olan Sivas Kız Rüşdiyesi 1893 yılında eğitim hayatına başlamıştır. Okul, Sivas Askeri Rüşdiyesinin eski binasında açılmıştır. Eğitim hayatı içerisinde birçok muallime bu okulda görev yapmıştır.

Taşra kız rüşdiyelerine güzel bir örnek teşkil eden Sivas Kız Rüşdiyesi, muallimeleriyle dikkat çekmiştir. Başarılı muallimeler dışında halı ustaları da okulun eğitim hayatına katkıda bulunmuşlardır. Sivas Kız Rüşdiyesi'nde

Abstract

The aim of this article is to determine the role of Sivas Rushdia for Girls, one of the Rushdias which was opened during the modernization process of education, in the educational and professional lives of girls. The process of opening the rushdias started during the reign of Mahmud II. Rushdias were previously institutions where only boys could receive education. Cevri Kalfa Rushdia for Girls, which was the first step that allowed girls to participate in modern education outside of "sıbyan" schools, was opened in Istanbul in 1859. After that, Rushdia for Girls began to be opened in the provincial centers. One of these schools, Sivas Rushdia for Girls started its education life in 1893. The school was opened in the old building of Sivas military Rushdia. Many teachers served in this school during their educational life.

Sivas Rushdia for Girls, which was a good example of the provincial rushdia for girls, attracted attention with its female teachers called 'Muallime'. Apart from successful teachers, carpet Masters also contributed to the educational life of the school. In Sivas Rushdia for Girls, as in other rushdias for girls, girls had the chance to receive both

diğer kız rüşdiyelerinde olduğu gibi kız çocukları hem dinî hem meslekî hem de bilimsel eğitim alabilme şansına kavuşmuştur. Bu okul özelde Sivas'ın genelde de Osmanlı'nın eğitim hayatına mümkün olduğunca katkı sağlamıştır.

religious, professional and scientific education. This school has contributed as much as possible to the educational life in Sivas in particular and to the one in Ottoman Empire in general.

Anahtar Kelimeler: Rüşdiye, Sivas, muallime, **Keywords:** Rushdia, Sivas, female teacher, girl, inas.

1. Giriş

XIX. Yüzyılda rüşdiyelerin açılma süreci 1838 yılında kurulan Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan layihada eğitim alanında ıslah çalışmalarının zaruri bir durum olduğunun vurgulanmasıyla başlamıştır. Bu doğrultuda sıbyan mekteplerinin devamı ve ikinci kademesi olarak “Sınıf-ı Sâni” adı verilen yeni tarz bir mektebin açılması önerilmiştir. Fakat II. Mahmud bu ismi beğenmemiş ve yeni açılacak olan mu mekteplere “Mekâtib-Rüşdiye” adını vermiştir.¹ Meclis-i Umur-ı Nafia'nın hazırladığı layihada belirtilen yeniliklerin yapılması için 5 Şubat 1839'da Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Bu nezaret sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin idaresinden sorumlu olmuştur. Ancak bu düzenlemelere rağmen rüşdiyeler açılmamıştır.² Buna karşılık rüşdiye olarak kabul edilebilecek bu seviyedeki ilk mektep memur yetiştirmek amacıyla 1838'de açılan “Mekteb-i Maârif-i Adli” dir. Bu okul eğitimciler tarafından ilk rüşdiye olarak kabul edilmiştir.³ Sonrasında Sultan Abdülmecid Dönemi'nde 1845'te Avrupa standartlarında yeni eğitim sisteminin kurulmasına yönelik bir ferman yayınlanmıştır. Bu amaçla çalışmalara başlayan Muvakkat-ı Meclis-i Maârif 1846 yılında yeni sistemin tasarlandığı bir teklif sunmuştur. Yeni eğitim sistemi Avrupa'daki gibi 3 aşamalı olarak planlanmıştır. Bu sistem sıbyan, rüşdiye ve darülfunûn olmak üzere şekillendirilmiştir. Yeni düzenlemeler sonrasında okul sayısı da artmıştır. Yaygın hale gelmeye başlayan rüşdiyelerin kızlar için de açılması fikri gündeme gelmiştir.⁴ Bu fikir neticesinde alınan karardan sonra 1859'da Cevri Kalfa adındaki ilk kız rüşdiyesi açılmıştır. Bu okul açılana kadar kızların sıbyan mektebinden sonra eğitim alabileceği başka bir okul mevcut değildi.⁵ Kız rüşdiyesi açıldıktan sonra halkı teşvik etmek amacıyla gazetelere ilanlar verilmiştir. Bu ilanlarda kız çocuklarının okumalarının erkek çocukları kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.⁶ Ayrıca kızların erkekler gibi okumasında dinen de bir sakınca olmadığı anlatılmaya çalışılmıştır. Böylece bu mekteplere ilgi az

¹ Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64.

² Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, TTK, Ankara 2018, s. 26.

³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1991, s. 8.

⁴ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s.142.

⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2008, s. 164.

⁶ Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 457.

da olsa artmaya başlamıştır.⁷ Kız rüşdiyeleri ilk açıldığı dönemlerde ders verecek kadın öğretmen bulunamamış bu nedenle nakış dışındaki derslere erkek öğretmenler girmiştir.⁸

1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi bütün eğitim müesseseleri için birtakım düzenlemeler getirmiş, haliyle kız rüşdiyeleri de o gelişmeden hissesine düşeni almıştır. Şöyle ki⁹:

1- Halkı Hristiyan Müslüman karışık olan şehirlerde hane sayısı beş yüzü geçen yerlerde rüşdiyeler açılabilir. (Madde 27)

2- Rüşdiyeye alınacak öğrencilerin nitelikleri belirlenmiştir. Okula sıbyan mektebi diploması olan direkt, diploması olmayanlar ise sınavla alınabilir. (Madde 31)

3- Kız rüşdiyelerinin 2 ila 4 arasında öğretmeni olabilecek. Hizmetli sayısı ise iki kişi olacaktır. (Madde 30)

4- Okulların öğretmenleri kadın olacaktır. İstenilen nitelikte kadın öğretmen yetişene kadar yaşlı erkek öğretmenler kız rüşdiyelerinde derslere girecektir. (Madde 28)

5- Tatil günleri; Rüşdiye mekteplerinin genel tatil zamanı ağustos başından üçüncü haftasının sonuna kadar yirmi iki gündür. Temmuz başında dersler tatil edilip on beş gün sınav hazırlığına, temmuzun on beşinden sonuna kadar ise sınavlara ayrılmıştır. Son sınavda mektep kapanacaktır. Ramazanın üçüncü haftası sonundan şevvalin birinci haftası sonuna kadar on beş gün, Kurban Bayramı'nda bir hafta boyunca, Cuma ve kandil günleriyle cülus ve Osmanlı'nın kuruluş gününe tesadüf eden özel günlerde okullar tatildir. Bunların dışındaki günlerde tatil kesinlikle yasaktır.¹⁰

İlk kız rüşdiyesinin 1859 yılında açılmasından sonra bu okullar yaygınlaştırılmak istenmiştir. Böylelikle 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi'yle mevcut bazı okulların kız rüşdiyelerine dönüştürülmesi için bir düzenleme yapılmıştır. Düzenlemenin ardından ilk etapta İstanbul'da yedi okul kız rüşdiyesine çevrilmiştir. Bundan sonra İstanbul'daki kız rüşdiyesi sayısı 1894'de 9'a, 1910'da da 12'ye yükselmiştir.¹¹

Kız rüşdiyelerinin taşrada yaygınlaşmaya başlaması 1870'lerden sonra mümkün olmuştur. Fakat yaygınlaşma kadın öğretmen yokluğundan dolayı yavaştır.¹² 1874 yılında taşrada vilayet merkezlerinde birer kız rüşdiyesi açılması için valilere yazı gönderilmiştir. Bu yazı gereği il merkezlerinde kız rüşdiyelerinin açılması için girişimler başlatılmıştır. 1894-95 yıllarına gelindiğinde vilayet merkezlerinde bulunan kız rüşdiyelerinin sayısı 22'ye

⁷ Öztürk, "Rüşdiye", s.301.

⁸ Ergin, Türk Maârif Tarihi, s.458.

⁹ Düstur, Tertib I., C.II, s.189-190

¹⁰ Reşat Özalp- Aydoğan Ataunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, s.554.

¹¹ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, TTK, Ankara 2013, s. 168-173.

¹² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 164.

ulaşmıştır. 1907-1908 yıllarında kız rüşdiyesi sayısı 62 ve 1911-1912'de ise en son tespit edilen kız rüşdiye sayısı 72'dir.¹³

2. Sivas Kız Rüşdiyesi

2. 1. Mektebin Yeri

Sivas'taki Kız Rüşdiyesinin 1900/1901 (H. 1318) yılı Maârif Salnamesi'nde açılış tarihi Rumi 1309 (1893-1894) olarak yer almaktadır.¹⁴ Arşiv belgelerinde ise kız rüşdiyesinin açılışıyla ilgili yazışmaların yer aldığı belgelerin en erken tarihlisi 24 Mart 1893'tür.¹⁵ Kız rüşdiyesinin II. Abdülhamid'in 1880 yılında hazırlattığı raporda Sivas Rüşdiye'sine bitişik olarak inşa edildiği ve inşasının bitmek üzere olduğuna dair bir bilgi yer almaktadır.¹⁶ Fakat mektep bu tarihten on üç yıl sonra açılmıştır. Ayrıca belgelere göre kız rüşdiyesi Sivas Rüşdiye binası bünyesinde yer almaktadır. Bu binanın boşaltılmasıyla birlikte önce askeri rüşdiye tarafından kullanılması planlanmıştır. Fakat daha sonra burası kız rüşdiyesine tahsis edilmiştir. Böylelikle Sivas idadisinin yeni binasına taşınmasıyla birlikte boşalan Sivas Rüşdiye binası kız rüşdiyesi tarafından kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷

Binanın yeri hakkında kesin olarak bir bilgi mevcut değildir. Talip Mert, mektebin Çay Mahallesi'nde yer aldığını ve Osmanlı döneminde bu isimde bir mahallenin bulunmadığını söylemiştir. Fakat Cumhuriyet Dönemi'nde Çayyurt olarak adlandırılan mahallenin Çay Mahallesi olduğunu tahmin etmektedir.¹⁸ Çayyurt Mahallesi ise Cumhuriyet'ten önce Kösedere-i Zimmi ve Kösedere-i Müslim olarak anılan mahallelerin olduğu bölgedir.¹⁹ Mektebin yeriyle ilgili belgelerdeki tek bilgi ise Hristiyan mahallesinde yer aldığıdır.²⁰ Bu verilerden yola çıkıldığında okulun Çayyurt'u oluşturan mahallelerden biri olan Kösedere-i Zimmi Mahallesi'nde yer aldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

¹³ Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, s. 174.

¹⁴ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1318), s. 1399.

¹⁵ BOA. MF.MKT., 228/14, 12 Mart 1309 (24 Mart 1893).

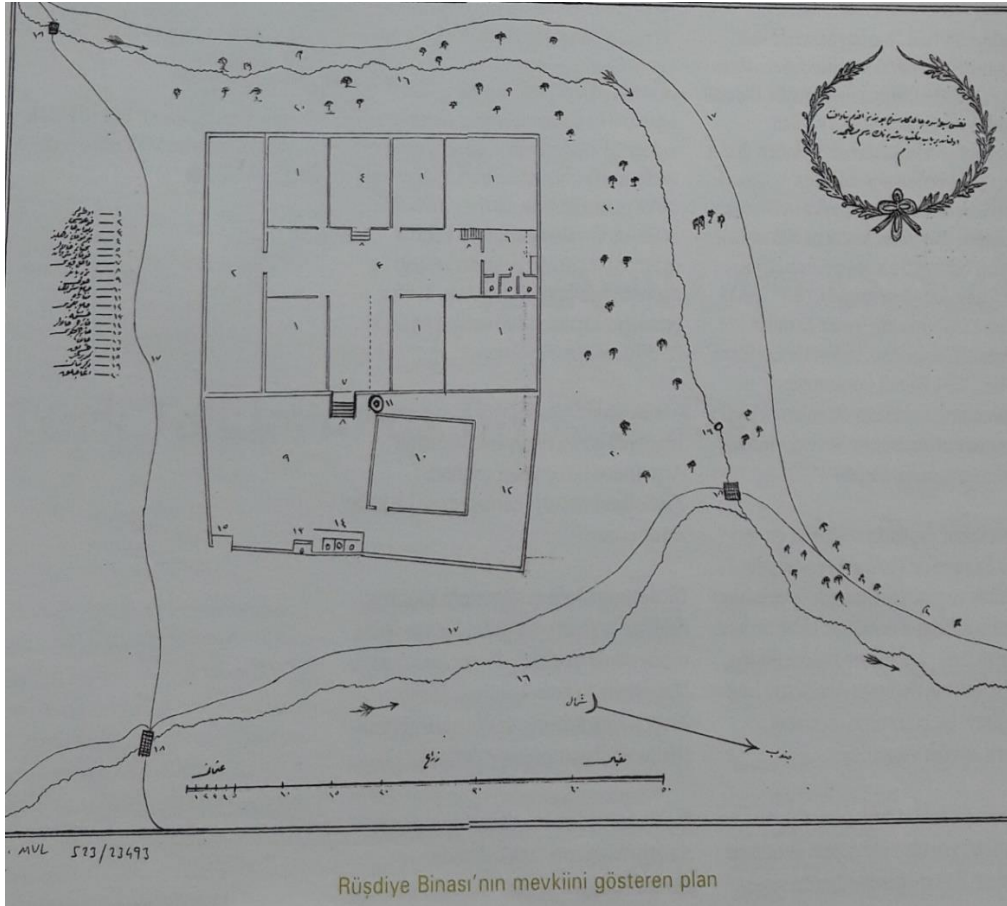
¹⁶ Salih Şahin, "Sultan II. Abdülhamit'in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu", *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu 21/25 Mayıs*, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, C. 1, s. 293.

¹⁷ BOA. MF. MKT., 228/14, 6 Eylül 1310 (18 Ekim 1894).

¹⁸ Talip Mert, "Sivas'ta Çağdaş Eğitime İlk Adım Sivas Rüşdiyesi", *Hayat Ağacı Dergisi*, S. 13., 2009, s. 5.

¹⁹ Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK, Ankara 2000, s. 43.

²⁰ BOA. MF.MKT., 228/14, 19 Mart 1310 (31 Mart 1894).

Resim 1: Sivas Kız Rüşdiyesinin Yerini Gösteren Kroki²¹

2. 2. Yardımcı Personel

Kız rüşdiyelerinin bulundurması gereken yardımcı personel 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ile iki olarak belirlenmiştir. Ayrıca hademe maaşları üstleneceği işe göre mubassırların 250 kuruş ve bevabların 150 kuruş alması kararlaştırılmıştır.²² Bu düzenleme gereği Sivas Kız Rüşdiyesinin açılmasıyla birlikte mektebin çeşitli hizmetlerini görmek için Mustafa Efendi ve Hatice Kadın işe alınmıştır. Hademeler işe 13 Ocak 1894 tarihinde başlamışlardır.²³ Mustafa Efendi'nin görevi Hristiyan mahallesinde bulunun okul uzak olduğu için öğrencileri okula getirip evlerine götürmek ve maârif müdüriyetiyle olan yazışmaları iletmektir. Hatice Kadın da mektebin iç hizmetlerini görecekti. Hatice kadının maaşı 50 kuruş ve Mustafa Efendi'nin maaşı da 40 kuruştur.²⁴ Maaşların Nizamname'de ön görüldüğü şekilde ödenemediği anlaşılmaktadır. Benzer bir uygulamaya Milas Erkek Rüşdiyesinde de rastlanmaktadır. Bu okula hademe olarak alınan Mehmet Efendi'ye sadece 80 kuruş maaş tahsil

²¹ Mert, "Sivas'ta Çağdaş Eğitime İlk Adım Sivas Rüşdiyesi", s. 4.

²² Düstur, Tertip I, Cilt 2, s. 190.

²³ BOA. MF. MKT., 228/14, 10 Mayıs 1310 (22 Mayıs 1894).

²⁴ BOA. MF. MKT., 228/14, 2 Temmuz 1310 (14 Temmuz 1894).

edilebilmiştir.²⁵ Bu dönemde devletin içinde bulunduğu mali sıkıntıların buna sebep olduğu söylenebilir.

Okulun hizmetliler için ayırdığı aylık gider 80 kuruştur. Fakat bu miktar hademelerin maaşlarını ödemeye yetmemiştir.²⁶ Bu eksikin giderilmesi için Maârif Nezaretine bir yazı yazılmıştır.²⁷ Nezaret mektep için ayrıca bir ödeme yapamamıştır.²⁸ Fakat maaşların ödenebilmesi için birinci muallimenin 600 kuruş olan maaşından 100 kuruşunun hademeler için kesilerek paranın karşılanması uygun bulmuştur.²⁹ Buna karşılık Sivas Maârif Müdüriyeti kalan paranın iyi bir müdirenin maaşını karşılamayacağını bu yüzden nakış ustası için ayrılan miktardan 100 kuruş kesilerek hademelerin maaşının tahsis edilmesini istemiştir.³⁰ Böylelikle hademelere 50'şer kuruş maaş ödenmesine karar verilmiştir. Bu karardan sonra Ekim ayına gelmiş olmasına rağmen hizmetliler maaşlarının ödenmemesinden dolayı şikâyete devam etmişlerdir.³¹ Mustafa Efendi ödenen miktarı da az bulduğu için zam yapılmasını talep etmiştir. Zam konusunda ısrarcı olması yüzünden Maârif Nezareti Mustafa Efendi'yi sürekli zam istememesi konusunda uyarmıştır.³² Bu hizmetlilerin dışında Mustafa Efendi'nin bir dönem Hacca gitmesiyle birlikte okulun işlerini görmesi için yerine 13 Mart 1894'te Mehmet Ağa işe alınmıştır. Mustafa Ağa'nın ne zaman döndüğü ve Mehmet Ağa'nın ne kadar süre onun yerine baktığıyla ilgili bir bilgi yoktur.³³

82

2. 3. Okulda Yaşanan Sıkıntılar

İBD
1 (1)

Daha önce bahsedildiği gibi Sivas Kız Rüşdiyesi, Sivas Rüşdiyesinin eski binasında kurulmuştur. Bina eski olduğu için okul açıldıktan sonra çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Sıralar eskimiş ve okulun bazı yerleri tamire muhtaç hale gelmiştir. Bu durum özellikle kış şartlarında eğitimi etkileyecek sorunların yaşanmasına sebep olmuştur. Tahtaların yenilenmesi, muallimelerin odaları için gereken birkaç adet keçe ve tamir masrafları için gereken para Maârif Nezaretinden talep edilmiştir.³⁴ Nezaret gelen bu talebi değerlendirmiş ve ihtiyaçların giderilmesini okulun düzgün bir şekilde idare edilmesi için gerekli bulmuştur. Fakat bu sorunların çözülmesi için lazım olan 1500 kuruş karşılanamamıştır. Nezaret bu miktarın sadece 1000 kuruşunu karşılayabilmiştir. Bu para ile idare edilmesi istenmiştir.³⁵

1900 yılına gelindiğinde Maârif Müdürlüğü okulun eksiklerinin belirlenmesi için vilayet meclisine başvurmuştur. Bu başvuru neticesinde vilayet meclisinin yaptığı inceleme sonrasında belirlenen ihtiyaç listesi şöyledir;

²⁵ Biray Çakmak, Buket Gökçeoğlu, Milas Kazası Erkek Rüşdiyesi, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Ankara 2016, s. 48.

²⁶ BOA. MF. MKT., 228/14, 10 Mayıs 1310 (22 Mayıs 1894).

²⁷ BOA. MF. MKT., 228/14, 2 Haziran 1310 (14 Haziran 1894).

²⁸ BOA. MF. MKT., 228/14, 19 Temmuz 1310 (31 Temmuz 1894).

²⁹ BOA. MF. MKT., 228/14, 17 Temmuz 1310 (9 Temmuz 1894).

³⁰ BOA. MF. MKT., 228/14, 3 Ağustos 1310 (15 Ağustos 1894).

³¹ BOA. MF. MKT., 228/14, 4 Teşrinievvel 1310 (16 Ekim 1894).

³² BOA. MF. MKT., 336/21, 16 Ağustos 1312 (24 Ağustos 1894).

³³ BOA. MF. MKT., 310/51, 8 Mayıs 1312 (20 Mayıs 1896).

³⁴ BOA. MF. MKT., 340/46, 14 Ağustos 1312 (26 Ağustos 1896).

³⁵ BOA. MF. MKT., 340/46, 9 Eylül 1312 (21 Eylül 1896).

50 tane üçer kişilik rahle:750 kuruş

2 tane yemek masası oturacak mahalleriyle beraber: 50 kuruş

Yedişer boru ile 3 soba: 108 kuruş

Mektebin akmakta olan çatısının aktarılması: 50 kuruş

8 tane cam çerçevesi:49 kuruş

8 tane cam: 12 kuruş

Toplam masraf 1019 kuruştur. Bu listenin ekli olduğu evrakla beraber Maârif Nezaretine yazılan dilekçeyle masrafların karşılanması için para istenmiştir.³⁶ Bu talep Nezaret tarafından değerlendirilmiş ve 1000 kuruş ödenmesine karar verilmiş ve bu kara vilayet meclisine bildirmiştir.³⁷

Rüşdiye binası çeşitli tadilatlar geçirmesine rağmen ilerleyen yıllarda yeniden tamire muhtaç hale gelmiştir. Bina çok eski olduğu için yapılan ufak tefek tadilatlar idare etmemiştir. 1901 yılında küçük çaplı bir onarım geçirmesine rağmen bundan yaklaşık sekiz yıl sonra binanın hasar gören yerleri olmuştur. Artık Sivas'ın kış şartlarında eski olan bina idare etmez haldedir. Yağmur ve karın etkisiyle rüşdiyenin üst katındaki cam ve çerçeveleri artık kullanılamaz duruma gelmiştir. Binanın bu kısımlarının tamiri için gereken para 3530 kuruş olarak yine Sivas Vilayet Meclisi tarafından yapılan keşifle belirlenmiştir. Masrafların karşılanması için Maârif Nezaretine bilgi verilmiştir.³⁸ Maârif Nezareti tarafından Sivas Kız Rüşdiyesinin tamirâtı için belirlenen 3530 kuruşluk masrafı makul bulmuş ve tamirat için gerekli olan paranın ödenmesine izin verildiği bildirilmiştir.³⁹

3. Kız Rüşdiyesinde Öğrenci Olmak

Rüşdiye mekteplerine öğrenciler bazı şartlar dahilinde kabul edilirdi. Bunlar; aşı yapıldığına dair belge, Osmanlı tezkiresi, 15 yaşını geçmemiş olmak ve eğitim dönemi başlamadan okula başvuru yapmış olmaktır. Öğrencilerin ilkokul (ibtidiyye) diploması varsa doğrudan rüşdiyeye kayıt yaptırabilmekteydiler. Diploması olmayanlar ise yeterli olup olmadıklarına dair bir sınav yapıldıktan sonra okula kabul edilirdi.⁴⁰

Rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla birlikte okula olan talebin artması için halk devlet tarafından teşvik edilmiştir. Özellikle II. Abdülhamid'in çabalarıyla kızların eğitiminde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde kız rüşdiyelerindeki öğrenci sayısı 200-300 civarında kalmıştır. II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde zaman içerisinde okul mevcutlarında artış yaşanmıştır. Öğrenci sayısı 1895-1896 yılları eğitim döneminde 1934'e kadar çıkmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra ise bu sayı giderek artmıştır.⁴¹

³⁶ BOA. MF. MKT., 549/3, 2 Kanunievvel 1316 (15 Aralık 1900).

³⁷ BOA. MF. MKT., 549/3, 14 Mart 1317 (27 Mart 1901).

³⁸ BOA. MF. MKT., 1095/63, 18 Teşrinievvel 1324 (31 Ekim 1908).

³⁹ BOA. MF. MKT., 1095/63, 13 Kanunisani 1324 (26 Ocak 1909).

⁴⁰ Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, TTK, Ankara 2015, s.9

⁴¹ Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, s.186-187.

3. 1. Sivas Kız Rüşdiyesinin Öğrencileri

Tarih	1897-1898 ⁴²	1898-1899 ⁴³	1899-1900 ⁴⁴	1900-1901 ⁴⁵	1902-1903 ⁴⁶
Öğrenci Sayısı	147	136	23	119	200

Tablo 7: Sivas Kız Rüşdiyesinin Salnamelerdeki Genel Mevcudu

Tarih	1895-1896	1896-1897	1901	1902-1903	1905-1906	1908-1909	1911-1912	1912-1913
Öğrenci Sayısı	8	8	12	12	8	14	19	25

Tablo 8: Yıllara Göre Sivas Kız Rüşdiyesinin Rüşdiye Kısımının Mevcudu⁴⁷

Sivas'taki Kız Rüşdiyesinin açıldığı 1893 yılında 102 öğrenci okula kayıt yaptırmıştır.⁴⁸ Fakat okulun devamsızlık cetvellerinden bu öğrencilerin ilkokul (ibtidaiyye) kısmına kayıt yaptırdığı anlaşılmaktadır. Okulun rüşdiye kısmına ilk zamanlar öğrenci kayıt yaptırmamıştır. Bu kısmın 4. sınıfına ilk defa 1895 yılında yeni eğitim-öğretim döneminde 8 öğrenci kayıt yaptırmıştır.⁴⁹ Daha sonraki yıllarda 5 ve 6. sınıflara da öğrenciler kayıt yaptırmıştır. Yıllar içinde rüşdiyeye talep çok fazla olmamıştır. 4, 5 ve 6 sınıflardaki toplam öğrenci sayısı bir sene içinde en fazla 25'e çıkmıştır.⁵⁰

Okulun iptidai kısmına talep oldukça yoğun bir seviyede olmuştur. 1894-1895 yıllarında öğrenci sayısı 135'e ulaşmıştır.⁵¹ Daha sonraki yıllarda öğrenci sayısında artış olmuştur. 1900-1901 yılında salnamede kayıtlı öğrenci sayısı 23⁵² olarak görünse de arşiv belgelerinde bu yıllardaki rüşdiyeye devam eden öğrenci sayısı 12, okulun toplam mevcudu ise 187'dir.⁵³

⁴² Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1316), s. 1099.

⁴³ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1317), s. 1252.

⁴⁴ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1318), s. 1399.

⁴⁵ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1319), s. 664.

⁴⁶ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1321), 549.

⁴⁷ BOA. MF. İBT., 48/100 23 Kanunievvel 1311 (5 Aralık 1895), BOA. MF. İBT., 55/71, 25 Haziran 1312 (7 Temmuz 1896), BOA. MF. İBT., 1 Eylül 1317 (14 Eylül 1901), BOA. MF. İBT., 122/15, 1 Haziran 1318 (14 Haziran 1902), BOA. MF. İBT., 126/100, 8 Teşrinievvel 1318 (21 Eylül 1902), BOA. MF. İBT., 184/70, 28 Teşrinisani 1322 (11 Aralık 1906), BOA. MF. İBT., 266/95, 11 Mart 1326 (24 Mart 1910), BOA. MF. İBT., 402/19, 26 Haziran 1328 (9 Temmuz 1912), BOA. MF. İBT., 456/1, 18 Eylül 1329 (1 Ekim 1913).

⁴⁸ BOA. MF. MKT., 228/14, 25 Kanunievvel 1309 (6 Ocak 1894).

⁴⁹ BOA. MF. İBT., 44/34, 10 Mart 1312 (22 Mart 1896).

⁵⁰ BOA. MF. İBT., 456/1, 18 Eylül 1329 (1 Ekim 1913).

⁵¹ BOA. MF. İBT., 44/15, 8 Mart 1311, (20 Mart 1895).

⁵² Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1318), s. 1399.

⁵³ BOA. MF. İBT., 122/15, 1 Haziran 1318 (14 Haziran 1902), BOA. MF. İBT., 126/100, 8 Teşrinievvel 1318 (21 Eylül 1902).

Dikkati çeken diğer bir durum ise rüşdiyenin üçüncü sınıf öğrencilerinin 1899 yılı Ekim ayının başından (1315 yılının teşrinievvel ibtidasından) itibaren devamsızlık yapmış olmalarıdır. Bunun sebebinin araştırılması istenmiştir. Fakat bu araştırmanın sonucuyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁵⁴

3. 2. Sivas Kız Rüşdiyesinin Ders Programı ve Öğrencilerin Başarı Durumları

1869 Maârif Nizamnamesine göre rüşdiyelerin öğrenim süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir.⁵⁵ Bu dört yılın içinde okutulacak dersler ise Dini İlimlere Giriş, El-Lisani Osmani, Farsça, İmla ve İnşa, Seçme Edebi Yazı ve Şiirler, İdare-i Beytiyye, Tarih ve Coğrafya, Hesap ve Defter Tutma Usulü, Biçki-Dikiş, Nakışa medar olacak derecede Resim, Müzik olarak belirlenmiştir. 1895 yılın da ise taşrada yer alan kız rüşdiyelerine iptidailer de dahil edilmiştir.⁵⁶ Son düzenlemeyle 1-2-3. sınıflar iptidai ve 4-5-6. sınıflar rüşdiye olarak belirlenmiştir. Böylece kız rüşdiyelerinin toplam eğitim süresi 6 yıla çıkarılmışken rüşdiye kısmının eğitim süresi ise 3 yıla indirilmiştir.⁵⁷

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf
Elifba ve Şifahi (Sözlü) Malumat	1	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim mâ Tecvid (Tecvid ile Kuran Okuma)	4	6	5	3	2	1
Ulum-i Diniyye (Dini Bilgiler)		2	2	2	2	2
Kiraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	1	1
Kavaid-i Lisan-i Osmani (Osmanlı Lisanı Kuralları)	-	-	2	2	1	2
Arabi (Arapça)	-	-	-	-	2	2
Farsi (Farsça)	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hatt	-	2	2	1	1	1
Dürus-u Eşya ve Malumat-ı Nafia (Eşya Dersleri ve Nifa	2	2	2	1	1	1

⁵⁴ BOA. MF. MKT., 490/32, 3 Şubat 1315 (15 Ocak 1900).

⁵⁵ Reşat Özalp- Aydoğan Ataunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, s. 553.

⁵⁶ Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, s. 188-189.

⁵⁷ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s.241.

Bilgisi)								
İdare-i Beytiyye (Ev İdaresi)	-	-	-	2	2	2		
Ahlak	-	-	-	1	1	2		
Hıfzıssiha	-	-	-	-	1	1		
Hesap	2	2	2	2	1	1		
Coğrafya	-	-	-	2	2	2		
Tarih	-	-	-	2	2	1		
El Hünelerleri	2	2	2	2	2	2		
Toplam	8	1	4	2	4	2	4	2

Tablo 2: 1898-1899 (H. 1316) Yılı Kız Rüşdiyeleri Ders Programı⁵⁸

1902 senesinde yukarıda gösterilen program da bazı değişiklikler yapılmıştır. Eşya Dersleri ve Nafia Bilgileri dersi sadece Eşya Dersleri olarak değiştirilmiştir. Derslerin saatleriyle ilgili olarak da tarih dersi 4. ve 5. sınıflarda haftada bir saat gösterilirken yeni düzenlemeyle haftada iki saate çıkarılmıştır.⁵⁹

Dersin İsmi	Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene	Beşinci Sene	Altıncı Sene	Açıklama
	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	Haftada	
El-Lisan-i Osmani	2						Yeni yöntemlerle öğretim yapılır.
Ecza-ı Şerife (Kuran Cüzleri)	2						Yeni yöntemlerle öğretim yapılır.
Kıraat Terkibi (Kuran							Uygun bir kitaptan okutulur.

⁵⁸ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1316), s.393.

⁵⁹ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 245.

Hesab (Matematik)						Ondalık sayıların sonuna kadar konular işlenir.
Kur'an-ı Kerim						Üst sınıflarda tecvide tatbikat da edilir.
Ulum-i Diniyye (Dini Bilgiler)						İlmihal ile kadınlara dair şer'î meseleler öğretilir.
Hatt-ı Sülüs						Nüshasız sülüs yazı öğretilir.
Tecvid						Tecvid kuralları uygulamalı bir şekilde öğretilir.
El Hüneleri						Çeşitli örgüler üzerine uygulamalı ders yapılır.
Arabi						Arapça cümle yapıları ve kısaca kullanımı öğretilir.
Farsi						Farsça ile ilgili kısaca bilgi verilir.
Türkçe						Türkçe kuralları ve yazımı öğretilir.
Coğrafya						Beş kıta hakkında özet bilgiler öğretilir.
Hüsn-i Hat						Rika yazı uygulaması öğretilir.
Tarih						İslam peygamberleri ve Osmanlı tarihleri
Resm-i Taklid						Resme özel kurullarla uygulama yapılır.

Tablo 3: Sivas Kız Rüşdiyesinin Ders Programı⁶⁰

Tablodan anlaşıldığı gibi, kızlara sadece dini değil çeşitli alanlarla ilgili de eğitim verilmektedir. Kızlar erkeklerden farklı olarak el hüneleri ve resim dersi görmüşlerdir. Derslerin saat ve çeşitleriyle ilgili değişiklikler yapılmıştır. Örneğin 1898/1899 (H. 1316) yıllarına ait Maârif Salnamesi'nde yukarıdaki programdan farklı olarak ahlak, ev idaresi (idare-i beytiyye), eşya ve faydalı bilgiler dersi (dürus-u eşya ve malumat-ı nefia) gibi çeşitli dersler vardır.⁶¹ Yukarıda gösterilen derslerin içerikleri de düzenlenmiştir. Tarih dersinde Hz. Adem'den başlayarak peygamberler tarihi, İslam devletleri tarihi ve Osmanlı tarihi müfredatta yer alması buna örnektir. El becerileri dersi ise örgü, makine

⁶⁰ BOA. Y. EE. 131/24, 16 Haziran 1312 (28 Haziran 1896).

⁶¹ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1316), s. 393.

dikişi, kanaviçe, nakış, dantel ve oya çeşitlerini kapsamaktadır.⁶² İlmî derslerin ağırlık kazanmasıyla, rüşdiye seviyesine gelen kızlar iptidailerden farklı olarak din ağırlıklı bir eğitim almamışlardır. İptidai kısmında din dersleri toplam ders saatinin yaklaşık %57'sini oluştururken, rüşdiye kısmında yaklaşık %31'ini meydana getirmektedir.

El hünerleri derslerinde özellikle halı dokuma konusunda başarılı bir eğitim verilmiştir. Fakat haftanın her günü bu dersin işlenmesi diğer derslerin aksamasına sebep olmuştur. Bu yüzden halı derslerinde haftalık ders saatinin okul tarafından azaltılması talep edilmiştir. Böylelikle haftada iki gün halı dersi verilmesinin yeterli geleceğine karar verilmiştir. 1906 yılının mart ayından itibaren bu şekilde uygulanmaya başlanmıştır.⁶³

Bu ders programında yer alan dersler dışında ilerleyen yıllarda müfredata farklı dersler eklenmiştir. Bunlar arasında kitabet, ilmihal, ahlak, ev idaresi, hıfzıssıhha, eşya dersi, ev idaresi, nafia bilgisi, imla gibi dersler sayılabilir.⁶⁴ Yeni eklenen dersler dışında var olan dersler de detaylandırılmıştır. Örneğin; Tarih Dersi, Osmanlı Tarihi ve İslam Tarihi şeklinde ayrı birer ders olarak okutulmuştur.⁶⁵ El hünerleri dersi dikiş, nakış ve halı dokuması şeklinde çeşitlendirilmiştir.⁶⁶

Rüşdiye mekteplerinde yılda iki sefer olmak üzere üç ay arayla öğretmenler ve okul müdürü tarafından gerçekleştirilen özel imtihanlar yapılırdı. Bunun dışında öğrenciler her ders döneminin bitmesiyle birlikte sene sonu genel sınava tabi tutulurdu. Bu sınavlarda öğretmenler dışında Rüşdiye ya da İdadi mekteplerinin idarecileri tarafından belirlenen sınav gözetmenleri de bulunurdu. Bu gözetmenler genel olarak farklı okulların öğretmenlerinden seçilmekteydi. Sınav günü öğrencilere on gün öncesinden bildirilirdi. Öğretmenler öğrencilerin bu sınavlara hazırlanmasına yardımcı olurlardı. Sınav sonunda verilen notlar zarflara konulup idarecilere teslim edilirdi. Bu şekilde belirlenen notlar sınav cetveline kaydedilirdi.⁶⁷

Öğrencinin sene sonu sınavında bir üst sınıfa geçmek için her dersten en az ortaya yakın (4) not alması gerekir. Tüm derslerin ortalaması ise en düşük 5 olmalıdır. Eğer öğrencinin not ortalaması 5 ve üzerinde ise 4'ün altında olan derslerden 2 tanesinden ikmal sınavlarına girmesi gerekirdi. Öğrenci ikmal sınavından birini veremezse sınıfta kalırdı. Okuldan mezun olabilmek içinse not ortalamasının 6 ve üzerinde olması gerekirdi.⁶⁸

Sivas İnas Rüşdiyesinde öğrencilerin sene sonu genel imtihan tablolarından öğrencilerin genel olarak başarılı oldukları görülmektedir. Sınavlar 10 üzerinden değerlendirilmiştir. Rüşdiyede derslerinin tamamı 10 olan öğrenciler vardır. Derslerden başarısız olan öğrenciler ikmal sınavlarına kalmışlardır.⁶⁹ Öğrenciler başarı durumlarına göre birinci, ikinci, üçüncü

⁶² Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1316), s. 430- 434.

⁶³ BOA. MF. MKT., 952/66, 12 Haziran 1322 (25 Haziran 1906).

⁶⁴ BOA. MF. İBT., 122/48, 7 Temmuz 1318 (20 Temmuz 1902).

⁶⁵ BOA. MF. İBT., 184/70, 28 Teşrinisani 1322 (11 Aralık 1906).

⁶⁶ BOA. MF. İBT., 456/1, 18 Eylül 1329 (6 Ekim 1913).

⁶⁷ Ünal, II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907), s. 13.

⁶⁸ Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s. 236.

⁶⁹ BOA. MF. İBT., 122/48, 7 Temmuz 1318 (20 Temmuz 1902).

şeklinde sıralanmışlardır. Örneğin; 1912-1913 eğitim-öğretim döneminde rüşdiyenin beşinci sınıfında toplam 8 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilerden Remziye birinci, Behire ikinci ve Sadiye de üçüncü olmuşlardır. Bu sene toplamda on dört ders bulunmaktadır. Remziye bütün bu derslerden 10 tam puan alarak birinci olmuştur. İkinci olan Behire'nin 138 ve üçüncü olan Sadiye'nin 131 puanı vardır. Sınıf genel olarak başarılıdır. Sınıfta toplamda en düşük notu alan öğrenci Hatun'dur. Hatun Kur'an-ı Kerim, hesap ve coğrafya derslerinden ikmale kalmıştır. İkmal sınavlarını da veremeyince bir üst sınıfa geçememiştir.⁷⁰

4. Maullimeler:

Yukarıda da bahsedildiği gibi kız rüşdiyelerinin açılması kadın öğretmen ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi'yle kız rüşdiyelerinde kadın öğretmen bulundurma zorunluluğu getirilmiştir. Bu zorunluluk ortaya çıkınca Darümuallimât kurulmuştur.⁷¹ Darümuallimât sıbyan ve rüşdiye olmak üzere iki kısımdan meydana getirilmiştir.⁷² Okulun rüşdiye kısmında üç yıl eğitim verilmektedir. Bu kurum önce İstanbul'da, II. Meşrutiyet'ten sonra da taşradaki bazı vilayetlerde açılmıştır.⁷³ 1870 yılında açılan Darümuallimâtta ilk yıllarda düzenli ve iyi bir eğitim verilememiştir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın yaşandığı dönem birkaç yıl okul mezun verememiştir. Sonraki yıllarda ise verdiği mezun sayısı 1898 yılına kadar 30'u bulmamıştır.⁷⁴

Darümuallimâtta eğitim alıp mezun olan muallimeler 5 yıl zorunlu hizmet yapmakla yükümlüydüler. Bu hizmeti yerine getirmeyen muallime öğrenimi sırasında aldığı bursları geri ödemek zorundadır. Ayrıca tekrar muallime olma hakları da ellerinden alınırdı.⁷⁵

Sivas Kız Rüşdiyesine bu okuldan birincilikle mezun olan iki muallime atanmıştır. Nitekim okulun ilk müdiresi olan Makbule Hanım 1894 yılında mezun olabilen on bir öğrenci arasında yer almıştır.

1869 Maâri-i Umumiye Nizamnamesin'e göre kız rüşdiyelerinin öğretmen sayısı ihtiyaca göre bir veya dört arasında değişebilmektedir.⁷⁶ Muallimeler derecelerine göre birinci muallime (*muallime-i evvel*), ikinci muallime (*muallime-i saniye*), üçüncü muallime (*muallime-i salise*) şeklinde sıralanmıştır.⁷⁷

⁷⁰ BOA. MF. İBT., 402/19, 26 Haziran 1328 (9 Temmuz 1912).

⁷¹ Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Darümuallimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi*, S. 26, Ankara 2009. s. 225.

⁷² İbrahim Caner Türk, Mine Çağrı, "1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4/11, 2017, s. 69.

⁷³ Cemil Öztürk, "Darümuallimât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.549.

⁷⁴ Şanal, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Darümuallimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", s. 226

⁷⁵ Hamza Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Darümuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", *Akademik Matbuat*, 1/1, s. 23.

⁷⁶ Düstur, Tertip I, Cilt 2, s. 190.

⁷⁷ BOA. MF. MKT., 693/2, 3 Şubat 1318 (16 Şubat 1912).

“*Taşra Mekatib-i Rüşdiye İdare-i Dahiliyyesine Mahsus Talimat*” da okulun bütün işlerinden birinci derece sorumlu olan kişiler birinci muallimelerdir. Kız rüşdiyelerinde bu görevi birinci muallimeler yürütürlerdi. Birinci muallimeler öğrencilerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinin en iyi şekilde yapılmasını, okullarda kurallara uyulmasını sağladılar ve okulun her türlü işini yürütürlerdi. Bunun dışında okul çalışanlarını ve öğretmenleri denetlemek, birinin kusurunu gördüğünde onu uyarmak, uyarıya rağmen davranışlarını sürdüren kişileri maârif müdürlüklerine bildirmek de onların görevleri arasındadır.⁷⁸

4. 1. Sivas Kız Rüşdiyesinin Muallimleri

Sivas Kız Rüşdiyesinin ilk öğretmenleri ikinci muallime Feride Hanım ve üçüncü muallime Züleyha Hanımdır. Feride ve Züleyha Hanım’ın memuriyet onayları 1 Ocak 1894 tarihindeki telgrafnâme ile rüşdiyeye bildirilmiştir. İşe başlama tarihleri ise 13 Ocak 1894’tür. Rüşdiyenin açılışıyla birlikte halkın ilgi gösterdiği ve bu yüzden muallime sayısının yetersiz olduğu Maârif Nezaretine bildirilmiştir. Bunun üzerine Nezaret tarafından birinci muallime gönderileceği bildirilmiştir. Belgelerden anlaşıldığına göre bu muallime hemen gönderilememiştir.⁷⁹ Dönemin ekonomik şartları bu talebin yerine getirilmesini zorlaştırmıştır. Zira okul için tahsis edilen ödenek yeni müdirenin maaşını karşılamak için bile yetersiz durumdadır. Hatta okula fazla ödenek verilemeyeceği için hademelerin maaşı bile nakış ustası maaşından kesilerek karşılanabilmiştir. Nakış ustası maaşının geriye kalan 150 kuruşu müdire için yetersiz olan 600 kuruşa eklenmiştir. Böylelikle yeni muallime hem müdirelik hem de nakış ustalığı vazifesiyle 750 kuruş maaşla Sivas Kız Rüşdiyesine tayin edilebilmiştir.⁸⁰

Makbule Hanım okulun ilk müdiresidir. Okulun talebinden sonra müdirenin atanabilmesi 6 ay kadar sürmüş ve müdire işe 24 Ekim 1894’te başlayabilmiştir.⁸¹ Makbule Hanım Darülmualimâtın 19 Ağustos 1894 tarihinde birincilikle mezun olan 17 yaşında genç bir muallimedir. Kendisinin görevi kabul ettiği ve Sivas’ta anneannesiyle birlikte yaşayacağı Makbule Hanım’ın validesi tarafından kaleme alınan bir dilekçe ile Darülmualimâta bildirilmiştir.⁸² Bundan sonra Makbule Hanım yeni vazife yeri Sivas’a gelmiştir. İlk maaşını 750 kuruş olarak almıştır. Fakat daha sonraki yıllarda maaşıyla ilgili yeni bir düzenleme yapılmıştır. Müdirelik maaşı 540 liraya düşürülmüştür. Nakış ustalığından alınan maaş ise 135 kuruşa inmiş ve Makbule Hanım toplamda 675 kuruş maaşla görevine devam etmiştir.⁸³ Bu azalmanın sebebi öncelikle hazineden Maârif Nezareti bütçesine ayrılan payın yıllar içinde düşmesi olarak görülebilir. Maârif-i Umumiye Nizamnamesi’nde birinci muallimelik maaşı 800 kuruş olarak düzenlenmiştir.⁸⁴ Fakat uygulamada devletin o dönemde içinde bulunduğu mali sıkıntılar dolayısıyla bu miktarın ödenemediği anlaşılmaktadır. Makbule Hanım genç yaşı ve

⁷⁸ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1316), s.311-312

⁷⁹ BOA. MF. MKT., 228/14, 2 Nisan 1310 (14 Nisan 1894).

⁸⁰ BOA. MF. MKT., 228/14, 3 Ağustos 1310 (15 Ağustos 1894).

⁸¹ BOA. MF. MKT., 228/14, 26 Teşrinievvel 1310 (7 Kasım 1894).

⁸² BOA. MF. MKT., 228/14, 9 Ağustos 1310 (21 Ağustos 1894).

⁸³ BOA. MF. MKT., 401/61, 21 Temmuz 1314 (2 Ağustos 1898).

⁸⁴ Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s. 162.

meslek hayatındaki tecrübesizliğine rağmen görevinde gösterdiği üstün başarıdan dolayı ödül almıştır.⁸⁵

Makbule Hanım'ın Sivas Kız Rüşdiyesindeki bu başarılı ve kıvanç dolu yılları çok uzun sürmemiştir. Yaşadığı çeşitli sıkıntılardan dolayı Sivas'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrılma sebebini, vazifesini büyük bir gayretle yürüttüğünden ve aldığı halı dersleri sayesinde birkaç halı dokumuş olduğundan dem vurarak başladığı dilekçesinde ifade etmiştir: Sivas'ın havası kendisine iyi gelmediğinden sürekli hastalanmakta ve iyileşmemektedir. Bu nedenle başka bir yere tayinini istemiştir.⁸⁶ Bunun üzerine Beyrut Kız Rüşdiyesi Müdiresi Kevser Hanım ile becayiş edilmelerine karar verilmiştir.

Makbule Hanım'ın yerine tayin edilen Kevser Hanım Beyrut Kız Rüşdiyesindeki görevini iyi bir şekilde yürütememiştir. Burada bulunduğu sürece öğrencilerin ahlakını bozacak derece de münasebetsiz hareketlerde bulunduğu ve idareyi yürütemediğinden şikâyet edilmiştir. Bu muallime yüzünden okuldaki öğrenci sayısında bile azalma olduğu iddia edilmektedir.⁸⁷ Bu sebeple buradaki görevinden azledildikten sonra Sivas'a tayin edilmesine karar verilmiştir.⁸⁸ Fakat Kevser Hanım tayin kararına uymamıştır. Maârif Nezaretinin uyarısına rağmen Sivas'taki görevine başlamamıştır.⁸⁹ Bu sebeple Sivas Kız Rüşdiyesi müdireliği münasip bir muallime bulunup gönderilene kadar boş kalmıştır.⁹⁰

1898-1899 yıllarında Kevser Hanım'ın sorumsuzluğu yüzünden boş kalan Sivas Kız Rüşdiyesi müdüriyetine İzmir Kız Rüşdiyesi müdiresi Fatma Zekiye Hanım atanmıştır. Fakat Fatma Zekiye Hanım Sivas'ın uzak olması ve felçli olan annesine başka bakacak kimse olmamasından dolayı buraya gidemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Bursa Kız Rüşdiyesinde hakkında şikâyet olan Remziye Hanım'ın Sivas'a tayinine karar verilmiştir. Remziye Hanım 540 lira maaşıyla birlikte Sivas'a nakledilmiştir. Bu muallime Sivas'taki rüşdiye müdireliği görevine 19 Ağustos 1899 tarihinde başlamıştır.⁹¹ Birinci muallimelik vazifesine ek olarak 120 kuruş ödeneği olan nakış ustalığı görevi de kendisine verilmiştir. Nakış ustalığına başlama tarihi ise 30 Ekim 1899'dur.⁹² Böylelikle bu iki vazife karşılığında alacağı toplam maaş 660 kuruş olmuştur. Her ders için ayrı öğretmen bulunmadığından benzer uygulamalar diğer rüşdiyelerde de görülmektedir. Keza İstanbul'daki Şehzade İnas Rüşdiye Mektebi ikinci muallimesi Cemile Hanım hem riyaziye dersine hem de yazı dersine girmesi karşılığında 300 kuruş maaş almaktaydı.⁹³

Remziye Hanım da Sivas Kız Rüşdiyesinin genç muallimelerinden biridir. Darümuallimâtta 1896 yılında mezun olduktan sonra Bursa'da görev

⁸⁵ BOA. İ. TAL., 115/52, 1 Temmuz 1313 (13 Temmuz 1897).

⁸⁶ BOA. MF. MKT., 401/61, 11 Mayıs 1314 (23 Mayıs 1898)

⁸⁷ BOA. MF. MKT., 401/61, 14 Mayıs 1314 (26 Mayıs 1898).

⁸⁸ BOA. MF. MKT., 401/61, 21 Temmuz 1314 (2 Ağustos 1898).

⁸⁹ BOA. MF. MKT., 401/61, 5 Teşrinisani 1314 (17 Kasım 1898).

⁹⁰ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1317), s. 1252.

⁹¹ BOA. MF. MKT., 462/22, 4 Teşrinisani 1315 (16 Kasım 1899).

⁹² BOA. MF. MKT., 462/22, 27 Teşrinievvel 1315 (8 Kasım 1899).

⁹³ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 148.

yapmış sonrasında Sivas'a atanmıştır.⁹⁴ Remziye Hanım Sivas'ta yaklaşık iki yıl görev yaptıktan sonra vefat etmiştir. Bu sebeple boş kalan birinci muallimeliğe okulun ikinci muallimesi Feride Hanım'ın atanması istenmişse de bu istek Nezaretçe kabul edilmemiştir. ⁹⁵ O'nun yerine 1901' de yeni eğitim yılı başlarında bu göreve Süheyla Hanım atanmıştır. Bu muallime Darümuallimâttan 1898 senesinde birincilikle mezun olmuştur. Muallimenin atanmasıyla ilgili ilk belge Süheyla Hanım'ın bu görevi kabul ettiğine dair yazdığı dilekçedir. Bu dilekçenin altında annesinin de mührü bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu görev kendisine teklif edilmiştir. O da bu görevi kabul ettiğine ve bu vazifeye gitmediği takdirde bir daha memuriyet hakkı istemeyeceğine dair dilekçesini Darümuallimâta sunmuştur.⁹⁶ Süheyla Hanım görevi kabul edince Darümuallimâttan mektebe birinci muallimelik için Süheyla Hanım'ın seçildiği bildirilmiştir.⁹⁷ Bu muallimenin maaşı ilk başta 675 kuruş olarak düşünülmüşse de daha sonra 15 kuruşu hademelerin maaşlarına zam yapılmak için kesilmiştir ve toplam maaş 660 kuruş olarak düzenlenmiştir.⁹⁸ Bu kesintiyle birlikte daha önce de belirtildiği gibi eğitim için ayrılan payın düşürülmesine ek olarak müdirelik maaşının azalmasının diğer bir sebebi de ortaya çıkmaktadır.

Süheyla Hanım'ın işe başlama tarihiyle ilgisi kesin bir bilgi olmamakla birlikte 1901 yılının Eylül ayında görevinin başında olduğu belgelerden anlaşılmaktadır⁹⁹ Süheyla Hanım kendi eğitiminde gösterdiği başarıyı vazifesinde de göstermiştir ve ödüllendirilmiştir.¹⁰⁰

Süheyla Hanım bu başarılı günlerinden sonra 24 Ekim 1903 tarihinde okuldan ayrılmıştır. Okulun yeni muallimesi Onun ayrılışından 6 ay kadar sonra yeni muallime gelebilmiştir. Yerine Adana Kız Rüşdiyesi müdireliğinden ayrılan Naciye Hanım atanmıştır. Naciye Hanım 540 kuruş maaşla atandığı müdirelik görevine 28 Nisan 1904'te başlamıştır.¹⁰¹ Naciye Hanım'ın tayin edilip işe başlamasına kadar geçen sürede Sivas Kız Rüşdiyesinde işler yolunda gitmemiş olmalı ki Maârif Nezaretine bir telgraf gönderilmiş ve muallimenin bir an evvel gönderilmesi istenmiştir. Telgrafta birinci muallimenin henüz gelmemiş olmasının tedrisatın iyi yürütülememesine sebep olduğu anlatılmış ve yeni muallimenin süratle mektebe gönderilmesi arz olunmuştur.¹⁰² Bu telgrafın gönderilmesinden bir hafta sonra Naciye Hanım işe başlamıştır. Naciye Hanım'ın Samsun Kız Rüşdiyesi Müdiresi Gülnar Hanım ile 1908 yılında becayişi yapılmıştır. ¹⁰³ Fakat Gülnar Hanım sağlık sorunlarını öne sürerek Sivas'ın havasıyla uyuşamayacağını belirtmiş ve

⁹⁴ Seyit Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetim ve Denetimi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 221.*

⁹⁵ BOA. MF. İBT., 104/101, 18 Eylül 1317 (1 Ekim 1901)

⁹⁶ BOA. MF. MKT., 584/18, 6 Ağustos 1317 (19 Ağustos 1901).

⁹⁷ BOA. MF. MKT., 584/18, 16 Ağustos 1317 (29 Ağustos 1901).

⁹⁸ BOA. MF. MKT., 584/18, 17 Ağustos 1317 (30 Ağustos 1901).

⁹⁹ BOA. MF. MKT., 584/18, 6 Eylül 1317 (21 Ağustos 1901).

¹⁰⁰ BOA. MF. MKT., 693/2, 10 Mart 1319 (23 Mart 1903).

¹⁰¹ BOA. MF. MKT., 771/77, 17 Nisan 1320 (1 Mayıs 1904).

¹⁰² BOA. MF. MKT., 771/77, 8 Nisan 1320 (21 Nisan 1904).

¹⁰³ BOA. MF. MKT., 1080/21, 14 Kanunievvel 1324 (27 Aralık 1908).

tayinin durdurulmasını istemiştir.¹⁰⁴ Bunun üzerine Naciye Hanım Sivas'taki görevine 25 Nisan 1910 tarihindeki istifasına kadar devam etmiştir.¹⁰⁵

Naciye Hanım şimdiye kadar müdireliğe atanarlardan farklı olarak nakış muallimeliği yapmamıştır.¹⁰⁶ Bu muallime de nakış muallimeliği görevini diğler müdireler gibi üstlenmek istemiştir. Fakat bu istek öğrenci sayısının fazlalığı dolayısıyla müdirelik görevinin aksamasına sebep olabileceğinden kabul edilmemiştir.¹⁰⁷

Naciye Hanım'ın istifasının ardından müdirelik görevini vekaleten Saniye Hanım yürütmüştür.¹⁰⁸ Bu göreve okulun kendi mezunlarından olan ikinci muallimesi Feride Hanım'ın terfien atanması talep edilmişse de okul müdürlükleri için Darülmualimâtтан mezun olma şartı arandığı belirtilerek istek reddedilmiştir.¹⁰⁹ Yeni dönemde okula Denizli Kız Rüşdiyesi müdiresi Lütfiye Hanım atanmıştır. Lütfiye Hanım Darülmualimâtтан 1906 yılında iyi derecede mezun olmuştur. Denizli'de görev yaparken istifa etmesinin ardından Sivas'taki göreve talip olarak eğitim hayatına geri dönmek istemiştir.¹¹⁰ Bu talebi kabul edilen Lütfiye Hanım'ın 17 Eylül 1910 tarihinde Sivas'a ataması yapılmıştır.¹¹¹ Muallime bundan yaklaşık bir buçuk ay sonra 30 Ekim'de görevine başlamıştır.¹¹²

Kız rüşdiyelerine Darülmualimât mezunlarının atanmasıyla ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Fakat düzenleme, yeterli mezun verilemediği için uygulanamamıştır. Öğretmen ihtiyacın karşılanabilmesi için farklı uygulamalar devreye sokulmuştur. Keza öğretmen olmadığı halde İstanbul'dan gelen rüşdiye eğitilmiş hanımlar veya taşradaki rüşdiyelerden mezun öğretmenlik yapabilecek vasıflara sahip kızlar rüşdiyelere tayin edilmişlerdir.¹¹³ Sivas Kız Rüşdiyesinde de böyle bir uygulama yapılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Naciye Hanım'a verilmeyen nakış dersleri için yeni bir muallimenin atanması daha uygun bulunmuştur. Sivas Kız Rüşdiyesinden mezun olan bir öğrenci olan Hatice Hanım'ın bu işe uygun bulunup göreve başlatıldığı merkeze bildirilmiştir.¹¹⁴ Bunun üzerine Hatice Hanım'ın işe başlatılma konusu Nezaretçe değerlendirilmiştir. Bu muallimenin memuriyetinin tasdikinde okulundan birincilikle mezun olmasının etkisi vardır. Çünkü Nezaret Hatice Hanım'ın bu özelliğine vurgu yaparak memuriyetini onaylamıştır. Hatice Hanım mektebin ilk öğrencilerinden olup rüşdiyeden 1900 yılında mezun olmuştur. Rüşdiyenin eğitim süresi göz önüne alındığında bu muallimenin yaşı çok genç olmalıdır. Genç yaşında bu hizmete Nezaretçe layık görülmüştür. Hatice Hanım 13 Eylül 1904 tarihinde nakış muallimeliği görevine başlamış¹¹⁵ memuriyeti ise kesin olarak 4 Nisan 1905

¹⁰⁴ BOA. MF. İBT., 222/37, 29 Kanunisanı 1324 (11 Şubat 1909).

¹⁰⁵ BOA. MF. İBT., 278/8, 20 Mayıs 1326 (2 Haziran 1910).

¹⁰⁶ BOA. MF. MKT., 771/77, 17 Nisan 1320 (1 Mayıs 1904).

¹⁰⁷ BOA. MF. İBT., 146/115, 2 Mayıs 1320 (15 Mayıs 1904).

¹⁰⁸ BOA. MF. İBT., 285/70, 16 Eylül 1326 (29 Eylül 1910).

¹⁰⁹ BOA. MF. İBT., 278/8, 2 Mayıs 1326 (15 Mayıs 1910).

¹¹⁰ BOA. MF. İBT., 308/24, 26 Ağustos 1326 (8 Eylül 1910).

¹¹¹ BOA. MF. İBT., 308/24, 22 Kanunievvel 1326 (8 Ocak 1911).

¹¹² BOA. MF. İBT., 308/24, 23 Teşrinievvel 1326 (5 Kasım 1910).

¹¹³ Erdem, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi, s. 184.

¹¹⁴ BOA. MF. MKT., 854/59, 31 Ağustos 1320 (13 Eylül 1904).

¹¹⁵ BOA. MF. MKT., 854/59, 13 Kanunievvel 1320 (26 Aralık 1904).

tarhinde onaylanmıştır. Bu vazifeden aldığı maaş ise 120 kuruştur. Yalnız maaşı memuriyeti onaylandıktan sonra 100 kuruş olarak dzenlenmiştir.¹¹⁶ Hatice Hanım 1909 yılına kadar gdevini başarıyla sdrdurmüştür. Fakat bu yıl maârif müdürü tarafından baskıya uğramıştır. Maârif müdürü kendi hanımını bu mektepte nakış muallimesi yapmak istediği için Hatice Hanım'ın işini yapmasına engel olmaya çalışmıştır. Gencecik yaşında yetim kalmış bu vazifesinden aldığı az maaşla üç kız kardeşi ve annesine bakan Hatice Hanım çektiği sıkıntılarını ve maruz kaldığı baskıyı anlatan bir şikâyet dilekçesini Maârif Nezaretine göndermiştir.

Bu dilekçede Hatice Hanım dilekçesine rüşdiyenin nakış muallimesi olduğunu, yetim ve kimsesiz bir kız olduğunu belirterek başlamıştır. Muallimenin 100 kuruş maaşıyla annesi ve üç kız kardeşinin geçimini sağladığını anlatmıştır. Fakat bu başarılarına rağmen maârif müdürünün diğer muallimeler gibi onun ev işlerine yardım etmediği için kendisine gönül koyduğunu belirtmiştir. Maârif müdürü kendi hanımını okulda nakış muallimesi yapmak istediği için kendisine türlü iftiralar attıklarını ve müdürün hanımının okuldaki öğrencileri de muallimeye karşı doldurduklarını ifade etmiştir. Böylelikle maârif müdürü işi bırakması için muallimeyi zorlamıştır.¹¹⁷

Bu olayların ardından Hatice Hanım Sivas Hacı Zahid İnas İbtidaiyesine birinci muallime olarak tayin edilmiştir. Bu okulda 1 yıl çalıştıktan sonra Hatice Hanım Sivas Kız Rüşdiyesindeki nakış ustalığı gdevine geri dönmek istemiştir. Bu isteğinin kabul edilip edilmediğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.¹¹⁸

Okulun açılışından beri üçüncü muallimelik gdevini yürüten Züleyha Hanım'ın tahminen 1906 yılında vefat etmesinin ardından boş kalmıştır. Bu durumun Nezarete bildirilmesi üzerine yeni bir muallimenin imtihanla belirlenmesi için Sivas Maârif Müdürlüğü'ne bir yazı gönderilmiştir.¹¹⁹ Bunun üzerine yeni bir üçüncü muallimenin okula tayin edilmesi için sınav yapılmıştır. Yapılan bu sınavda muallime adayını Feride Hanım'a tarih, coğrafya, hesap gibi derslerden çeşitli sorular sorulmuştur. Muallime adayının verdiği cevaplar yeterli bulunmuş ve açık olan üçüncü muallimeliğe tayin edilmesi için Maârif Nezaretine başvurulmuştur.¹²⁰ Memuriyetinin nezaret tarafından da onaylanması üzerine muallimenin tayini yapılmıştır. İşe başlama tarihi kesin olarak bilinmeyen Feride Hanım Mart 1907- Temmuz 1908 tarihleri arasında yapılan yazışmalar sonucunda bu göreve atanmıştır. Bu görevden alacağı maaş muhasebe tarafından 120 kuruř¹²¹ olarak belirlenmişe de daha sonra maaşı 150 kuruşa çıkarılmıştır.¹²²

Sivas Kız Rüşdiyesinin nakış öğretmenliğini de genel olarak müdireler yapmıştır. Sadece nakış muallimeliği gdevini yürüten Hatice Hanım

¹¹⁶ BOA. MF. MKT., 867/61, 2 Nisan 1321 (15 Nisan 1905).

¹¹⁷ BOA. MF. MKT., 1102/59, 27 Kanunievvel 1324 (9 Ocak 1909).

¹¹⁸ BOA. MF. İBT., 285/70, 16 Ağustos 1326 (29 Ağustos 1910).

¹¹⁹ BOA. MF. İBT., 177/20, 20 Mayıs 1322 (2 Haziran 1906).

¹²⁰ BOA. MF. MKT., 1063/71, 28 Kanunisani 1323 (10 Şubat 1908).

¹²¹ BOA. MF. MKT., 1063/71, 20 Mart 1323 (2 Nisan 1907). (Muhasebeci tasdiki)

¹²² BOA. MF. MKT., 1065/53, 30 Haziran 1324 (13 Temmuz 1908).

olmuştur.¹²³ El hüneleri dersinde bunlardan başka halı dokuma dersi verildiği görülmektedir. Okulda bir halı şubesi açılmış ve bu şubelerde çeşitli halı muallimleri görev yapmıştır. Bunlar arasında, Öski Kadın, İsguhi Hanım ve Elbiz bulunmaktadır. Öski Kadın iyi bir halı ustası olmasına rağmen okulu aksatmış ve vazifesini iyi bir şekilde yerine getirmemiştir. Öğrencilere karşı olan tutumunda da sıkıntılar yaşanınca uyarılmış ve hatta bu hareketlerinden vaz geçmesi için maaşından kesinti yapılmıştır. Bunlara rağmen hal ve hareketlerinde ısrarcı olduğu için 2 Ekim 1903'te azledilmiştir.¹²⁴ Öski Kadın'ın yerine halı dokuma da mahareti meşhur olan Elbiz Kadın getirilmiştir. Elbiz 3 Ekim'de hemen halı ustalığı görevine başlamıştır.¹²⁵ Bu işte 7 yıla yakın rüşdiyede görev yaptıktan sonra halı dokumaya kabiliyeti olmadığı ileri sürülerek 26 Aralık 1909'da azledilmiştir. Yerine okulun eski halı ustası Öski kadın tekrar getirilmiştir. ¹²⁶ Bunun üzerine Elbiz Kadın kendisine haksızlık yapıldığını anlatmak için bir dilekçe yazmış ve göreve iade edilmesini talep etmiştir. Dilekçesinde halı dokumayı iyi bildiğinden bahsetmiş ve Hereke Fabrikası'nda¹²⁷ bile usta eğiticilik yaptığını anlatmıştır. Okul müdürü Naciye Hanım'ın kendisine iftira attığını, haksız yere suçladığını ifade ederek göreve iade edilmesini istemiştir.¹²⁸ Bu talebinin karşılık bulmadığı Öski Kadın'ın sonraki yıllarda okul belgelerinde yer alan mühründen anlaşılmaktadır.¹²⁹

Okulda yukarıda bahsedilen muallimleri dışında imtihan cetvellerindeki mühürlerden tespit edilen muallimleri de vardır. Bunlar üçüncü muallime Fatma Hanım, Dikiş Muallimesi Sanduht, Nakış Muallimesi Hidayet Hanım'dır.¹³⁰ Fatma Hanım'ın mührüne ilk olarak rastlanılan yıl 1910'dur.¹³¹ Bu muallimenin en az 3 yıldır bu okulda görev yaptığını söylemek mümkündür. Fakat hakkında herhangi bir tayin belgesi bulunmamaktadır. Son olarak da hülasa cetvellerinde Muavine Hidayet Hanım'ın personel arasında yer aldığı tespit edilmiştir.¹³²

Sivas Kız Rüşdiyesinin muallimler dışında okulda bir de hatt muallimi bulunmaktadır. Abdi Efendi'nin Kasım 1903 tarihinden sonra okulda göreve başladığı anlaşılmaktadır. Hatt muallimi hakkında bir güvenlik soruşturması yapıldıktan sonra bu göreve tayin edilmiştir. 80 kuruş maaşla 1908 yılında okulda görev yapmaktadır. Okulun tek erkek eğitimcisidir.¹³³

¹²³ Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas, 1907, s. 62.

¹²⁴ BOA. MF. İBT., 146/16, 29 Kanunievvel 1319 (11 Ocak 1904).

¹²⁵ BOA. MF. İBT., 142/103, 27 Kanunievvel 1319 (9 Ocak 1904).

¹²⁶ BOA. MF. İBT., 267/17, 4 Mart 1326 (17 Mart 1910).

¹²⁷ 1843' de Hereke'de açılan halı fabrikası zaman içerisinde halı dokuma sektörü için bir eğitim merkezi hâline gelmiştir. Bu sayede taşrada birçok halıcılık merkezi açıldı. Bunun yanı sıra Kız Sanayi Mektepleri ile Kız Rüşdiyelerinde yapılan halıcılık eğitimi de desteklendi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Ata Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-ı Hümayunu Modeli", *Arş Dergisi*, S. 5, 2011, s. 136.

¹²⁸ BOA. MF. İBT., 267/17, 1 Şubat 1325 (14 Şubat 1910).

¹²⁹ BOA. MF. İBT., 266/95, 11 Mart 1326 (24 Mart 1910).

¹³⁰ BOA. MF. İBT., 456/1, 18 Eylül 1329 (1 Ekim 1913).

¹³¹ BOA. MF. İBT., 266/95, 16 Mart 1326 (29 Mart 1910).

¹³² BOA. MF. İBT., 126/100, 8 Teşrinievvel 1318 (21 Ekim 1902).

¹³³ BOA. MF. İBT., 201/115, 26 Kanunievvel 1323 (8 Ocak 1908).

	Muallimenin İsmi	Göreve Başlama Tarihi	Görevden Ayrılma Tarihi	Okuldaki Derecesi ve Görevi	Maaş	Ödül
	Makbule Hanım	24 Ekim 1894		Birinci Muallimelik ve Nakış Ustalığı	750 kuruş ¹³⁴	3. Dereceden Bir Şefkat Nişanı
	Remziye Hanım	19 Ağustos 1899		Birinci Muallimelik ve Nakış Ustalığı	660 kuruş ¹³⁵	
	Süheyla Hanım	Ağustos 1902 ¹³⁶	24 Ekim 1903	Birinci Muallimelik	660 kuruş ¹³⁷	3. Dereceden Bir Şefkat Nişanı
	Naciye Hanım	28 Nisan 1904	25 Nisan 1910	Birinci Muallimelik	540 kuruş	
	Lütfiye Hanım	4 Eylül 1326 ¹³⁸		Birinci Muallimelik	540 kuruş	
	Feride Hanım	13 Ocak 1894		İkinci Muallimelik	180 kuruş	Sanayi Madalyası
	Züleyha Hanım	24 Ocak 1894	1906 ¹³⁹	Üçüncü Muallimelik	120 kuruş	Sanayi Madalyası
	Feride Hanım	Temmuz 1908 ¹⁴⁰		Üçüncü Muallimelik	120 kuruş	
	Fatma Hanım	-		Üçüncü Muallimelik	-	
0	Hatice Hanım	13 Eylül 1904		Nakış Muallimeliğı	100 kuruş	
1	Öski Hanım	-	2 Ekim 1903	Halı Ustası	-	
2	İsguhi Hanım	-		Halı Muallimesi	-	

¹³⁴ 750 kuruşun 600 kuruşu birinci muallimelik, 150 kuruşu nakış muallimeliğı için tahsis edilmiştir.

¹³⁵ 540 müdürlük+ 120 nakış ustalığı maaşı

¹³⁶ İşe kesin olarak başlama tarihi yoktur.

¹³⁷ Birinci muallimelik ve nakış ustalığı toplam maaşıdır.

¹³⁸ Tayininin yapıldığı tarih.

¹³⁹ Züleyha Hanım bu yıl içerisinde vefat etmiştir.

¹⁴⁰ Bu tarihte göreve başladığı tahmin edilmektedir.

3	Elbiz Hanım	3 Ekim 1903	26 Aralık 1909	Halı Muallimesi	-	
4	Santuht Hanım	-		Dikiş Muallimesi	-	
5	Hidayet Hanım	-		Nakış Muallimesi	-	
6	Abdi Efendi	-		Hat Muallimi	80 kuruş	

Tablo 6: Sivas Kız Rüşdiyesinin Muallimleri

4. 2. Sivas Kız Rüşdiyesinin Başarılı Öğretmenleri ve Ödül

Eğitim ve çalışma hayatına katılmaya başlamalarıyla birlikte kadınlar sosyal ve ekonomik hayatta kendilerini göstermeye başlamışlardır. Bu gelişmelerle birlikte onlar da erkekler gibi ödüllendirilmişlerdir.¹⁴¹ Kadınların ödüllendirilmesine yönelik olarak ilk nişan II. Abdülhamid Dönemi'nde verilmiştir. Bu nişana “Şefkat Nişanı” adı verilmişti ve görevlerinde üstün başarı göstermiş kadınlar için tasarlanmıştır.¹⁴² “Şefkat Nişanı Nizamnamesi” 27.09.1878 yılında düzenlenmiştir. Bu nişan üç rütbeye ayrılmıştır. Nişan, güneş resmi üzerine kırmızı mineli ve beş köşeli bir yıldız olup yıldızın dış tarafında yeşil bir defne dalı vardır. Birinci ve ikinci rütbelerin defneleri üzeri zümrütle süslenmiş ve ortasının etrafındaki kırmızı mineli dairenin üzerinde “insaniyet-i muavenet hamiyet” kelimeleri yazılıdır. Bunun ortasında “tuğra-ı şevket-i nâme-i hümayûn” konulmuştur. Birinci rütbenin güneşi tamamı mücevherle bezenmiş ve ikinci rütbenin güneşi pırlanta ve altın ile süslenmiştir. Üçüncü rütbenin etrafı yine “insaniyet-i muavenet-i hâmiyet” kelimeleriyle çevrilmiş ve ortası gösterişli bir tuğra ile süslü, mineli ve beş köşeli bir yıldızdan ibarettir. Nizamnamede bu nişana layık görülecek kadınlar şöyle ifade edilmiştir: “Şefkat nişanı muharebe zamanlarında olağanüstü dönemlerde özellikle övülmeye değer hizmetlerde bulunan vatan, devlet ve milletin menfaati ve selameti için muhtaç kişilere her ne suretle olursa olsun yardım eden ve bu gibi hallerde insanlığın ihtisası için varlığını ortaya koyup vatanının haysiyeti için çalışan kadınlara verildi”¹⁴³

Sivas Kız Rüşdiyesinin bazı muallimleri de bu ödüle layık görülmüşlerdir. 13 Temmuz 1897'de görevinde gösterdiği üstün başarıdan dolayı Maârif Müdüriyeti tarafından Mabeyn-i Hümayûn Baş Kitabetine rüşdiyenin ilk müdiresi olan Makbule Hanım'a dördüncü dereceden bir şefkat nişanı verilmesi için başvurulmuştur. Bu nişanın Makbule Hanım'a verilmesi için Baş Kitabete gönderilen yazıda muallimeden büyük övgüyle söz edilmiştir. Darümuallimâtın yetiştirdiği en başarılı ve güçlü öğrencileri arasında yer aldığından bahisle öğrencilerin eğitiminde üstün başarı gösterdiği ahlakları

¹⁴¹ Namık Sinan Turan, “II. Abdülhamid Döneminde Diplomaside Sembolik Dil İnşasında Nişanın Yeri: Toplumsal Anlamda Ötekini Taltif Etmek ‘Şefkat Nişanı’”, (Ed. Ahmet Özcan), *Halil İnalçık Armağanı III*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2017, s. 222.

¹⁴² İbrahim Artuk, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 155.

¹⁴³ Düstur, Tertip I, Cilt 4, s. 61-62.

üzerinde olumlu etkiler bıraktığı anlatılmıştır.¹⁴⁴ Makbule Hanım'ın genç yaşında üstün başarıyla mezun olup dönemin şartları düşünüldüğünde türlü sıkıntılarla başa çıkarak bir taşra mektebinde gösterdiği başarı karşılıksız bırakılmamış ve Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi tarafından üçüncü dereceden bir şefkat nişanı kendisine ihsan edilmiştir.¹⁴⁵

Şefkat Nişanı alan diğer bir muallime de Süheyla Hanım'dır. Bu muallime hakkında hiç şikâyet olmamış ve ayrıca görevde bulunduğu süre içerisinde okulu iyi idare etmişti. Özellikle okulun halı ustası Öski Hanım ve diğer muallimeleriyle birlikte halı eğitiminde başarılı işler yapılmıştır. Halı derslerine başlanmasının üzerinden daha bir yıl bile geçmeden öğrenciler seccade dokumayı öğrenebilmişlerdir. Sivas Maârif Müdüriyeti bu başarının ödüllendirilmesini istemiştir.¹⁴⁶ Bunun sonucunda Süheyla Hanım'a üçüncü dereceden bir şefkat nişanına layık görülmüştür. İkinci Muallime Züleyha Hanım ve İkinci Muallime Feride Hanım'a ise halıcılık sanatında başarılı ve üstün hizmette bulunan kişilere verilen sanayi madalyası¹⁴⁷ layık görülmüştür.¹⁴⁸

Sonuç

XIX. yy'da II. Mahmud'un modern eğitim kurumları açılması için başlattığı süreç sonrasında erkek rüşdiyelerinin ardından 1859'da kız rüşdiyeleri de açılmıştır. Bu zamana kadar kızlar sıbyan mektebinden sonra okula devam etmemişlerdir. Önceleri İstanbul'da yaygın hale gelmeye başlayan kız rüşdiyeleri 1870'lerden sonra taşrada da yaygınlaşmaya başlanmıştır.

Sivas Kız Rüşdiyesinde görev alan birçok muallime olmuştur. Bu muallimler zor şartlar altında oldukça başarılı olmuşlardır. İstanbul'dan bir taşra mektebine genç yaşlarında gelmişlerdir. İlk zamanlar birtakım problemleri öne sürerek görevden ayrıldıkları da görülmüştür. Kısa süre okulda görev yapmalarına rağmen öz veriyle çalıştıkları görülmüştür.

Darülmualimât mezunları arasından atanan birinci muallimleri dışında Sivas Kız Rüşdiyesinin kendi bünyesinden mezun olan muallimleri de olmuştur. Gerek okulun fiziki şartları gerekse dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik şartları karşısında yılmadan mesleklerini severek yürütmüşlerdir. Bu gayretleri karşılıksız bırakılmamıştır ve taltiflere layık görülmüşlerdir.

Okulun öğrencileri genel olarak başarılı bir öğrenim hayatı geçirmişlerdir. Muallimelerin ve yerel halktan seçilen halı dokuma ustalarının gayretleriyle el sanatları konusunda başarılı işler yürütülmüştür. Özellikle halı dokuma konusunda ön plana çıkmışlardır. Bir taşra merkezinde zamanın zor şartları arasında açılan Sivas Kız Rüşdiyesi kızların eğitim ve toplum hayatına kazandırılmasının tipik bir örneğidir.

¹⁴⁴ BOA. Y. MTV., 161/51, 24 Haziran 1313 (24 Haziran 1897).

¹⁴⁵ BOA. İ. TAL., 115/52, 1 Temmuz 1313, (13 Temmuz 1897).

¹⁴⁶ BOA. MF. MKT., 693/2, 3 Şubat 1318 (16 Şubat 1903).

¹⁴⁷ Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-ı Hümayunu Modeli", s.136.

¹⁴⁸ BOA. MF. MKT., 693/2, 10 Mart 1319 (23 Mart 1903).

Kaynakça**Arşiv Vesikaları****Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı****Maârif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT)**

228/14, 1063/ 71, 310/51, 952/66, 401-61, 462/22, 584/18, 693/2, 771/77, 1080/21, 854/59, 867/61, 1102/59, 549/3, 1095/63, 340/46, 336/21, 490/32.

Maârif Nezareti İbtidaiye Kalemi (MF. İBT)

44/34, 48/100, 55/71, 556/1, 44/15, 122/15, 104/101, 222/37, 278/8, 146/115, 308/24, 177/20, 146/16, 142/130, 267/97, 266/95, 201/115, 122/48, 184/70, 456/1, 402/19, 285/70, 126/100.

İrade- Taltifat (İ.TAL)

115/52.

Yıldız- Mütenevvi Maruzat Evrak (Y.MTV)

161- 51.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)

131/24.

Salnameler ve Düstur

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1316/1898). Mataa-i Amire.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1317/1899). Mataa-i Amire.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1318/1900). Mataa-i Amire.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye (1321/1903). Mataa-i Amire.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas (1903).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas (1907).

DÜSTUR, Tertib I, C. 2.

DÜSTUR, Tertib I, C. 4.

Araştırma ve İnceleme Eserler

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2008.

ALTIN, Hamza, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Darümuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", *Akademik Matbuat*, 1/1, ss. 20- 37.

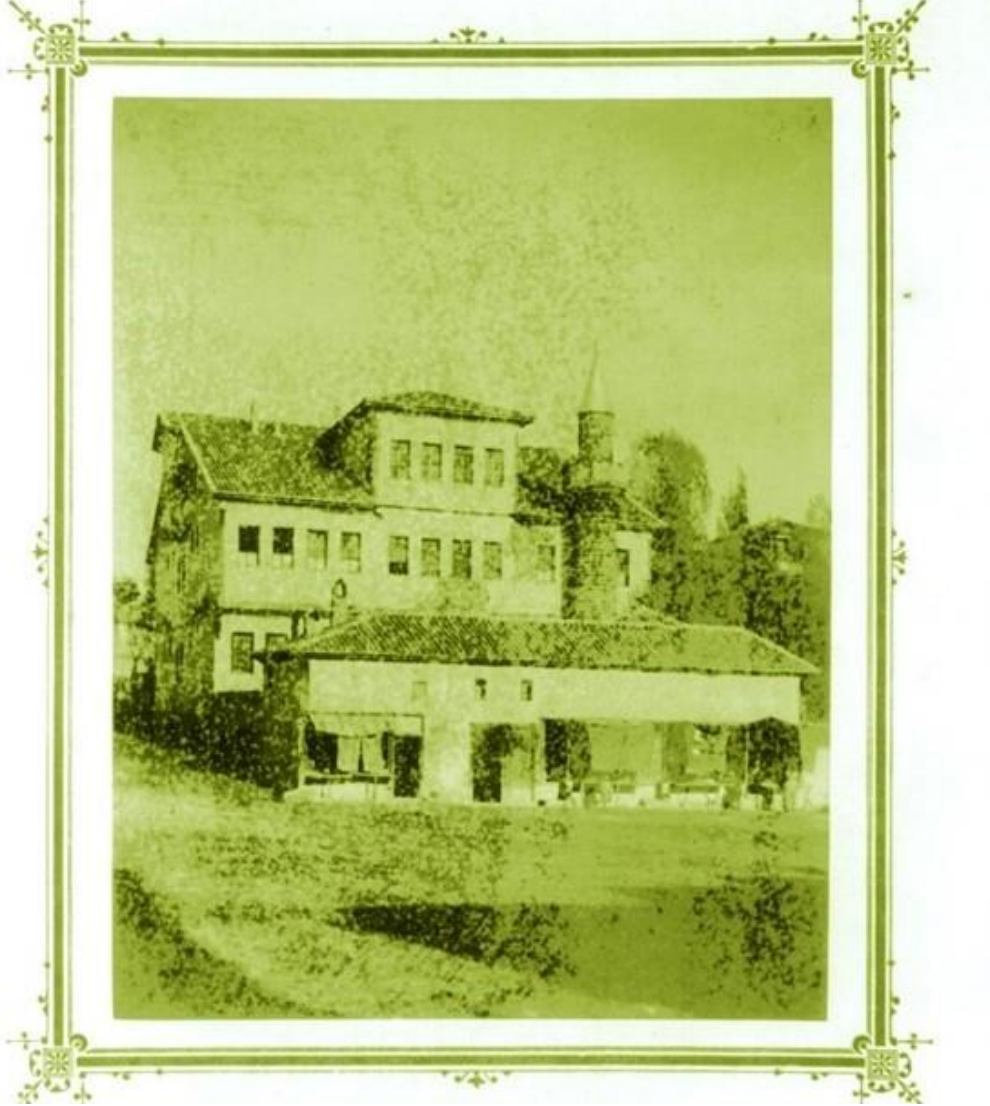
ARTUK, İbrahim, "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, S. 154-156.

ÇAKMAK Biray- Buket Gökçeoğlu, Milas Kazası Erkek Rüşdiyesi, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Ankara 2016, ss. 41-64.

- DEMİREL Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64-93.
- ERDEM, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*, TTK, Ankara 2013.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- DEMİREL, Ömer, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK, Ankara 2000.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1991.
- MERT, Talip, Sivas’ta Çağdaş Eğitime İlk Adım Sivas Rüşdiyesi, *Hayat Ağacı Dergisi*, S. 13, Sivas 2009.
- ÖZALP Reşat-Aydoğan Ataünal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, MEB Basımevi, İstanbul 1977.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Darülmualimât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 459-550.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 300-303.
- ŞAHİN, Ayşegül Altınova, Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri, TTK, Ankara 2018.
- ŞAHİN, Salih, “II. Abdülhamit’in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, C. 1, Sivas 2007.
- ŞANAL, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Darülmualimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi*, S. 26, Ankara 2009, ss. 221-244.
- TAŞER, Seyit, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetim ve Denetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- TURAN, Namık Sinan, “II. Abdülhamid Döneminde Diplomaside Sembolik Dil İnşasında Nişanın Yeri: Toplumsal Anlamda Ötekini Taltif Etmek ‘Şefkat Nişanı’”, (Ed. Ahmet Özcan), *Halil İnalçık Armağanı III*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2017. ss. 216- 245.
- TÜRK, İbrahim Caner- Mine Çağrı, “1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*”, 4/11, 2017, ss. 62-75.
- ÜNAL, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, TTK, Ankara 2015.
- YİĞİT, Ali Ata, 19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-ı Hümayunu Modeli, *Arış Dergisi*, S. 5, 2011, 136-143.

Ekler

Ek 1: Sivas Kız (İnas) Rüşdiyesinin Fotoğrafi¹⁴⁹

Ek 2: Sivas İnas Rüşdiyesi Öğrencilerin Sene Sonu Genel Sınav Notlarını Gösteren Cetvel¹⁵⁰ (Öğrencilerin İsimleri: Hatice, Gonca, Sariye, Remziye, Behire, Sadiye, Hatice, Kevser, Ayşe, Zehra, Hatun, Şaziye, Mevlüde, Hatice, Saniye, Makbule, Şükriye, Gülbeyaz, Zehra, Fatma)

¹⁴⁹ Mert, "Sivas'ta Çağdaş Eğitime İlk Adım Sivas Rüşdiyesi", s. 4.

¹⁵⁰ BOA. M F. İBT., 402/19, 26 Haziran 1328 (9 Temmuz 1912).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

سیدلی انان کتبه رشیدیہ ۱۲۷۰ھ ۱۸۵۴م سنہ میں عثمانی عہد میں جاری ہے۔

رشیدہ الرشیدیہ

نمبر	مکتبہ	زبان	علم	کتاب	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ
۱	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲	فارسی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۳	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۴	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۵	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۶	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۷	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۸	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۹	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۰	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۱	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰

رشیدہ الرشیدیہ

نمبر	مکتبہ	زبان	علم	کتاب	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ
۱۲	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۳	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۴	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۵	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۶	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۷	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۸	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰

اکلا امتحان شدی

نمبر	مکتبہ	زبان	علم	کتاب	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ	مکتبہ	تاریخ
۱۹	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۰	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۱	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۲	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۳	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۴	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۵	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۶	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۷	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۲۸	عربی	۸	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰

MF.İBT 402/19

MF.İBT.00402

KUR'AN VE MANTIK: KUR'AN'DA KANITLI DÜŞÜNMENİN ÖNEMİ VE
ÖRNEKLERİ
*THE QUR'AN AND THE LOGIC: THE IMPORTANCE AND EXAMPLES OF ARGUMENTATIVE
THINKING IN THE QUR'AN*

Prof. Dr. Cafer Sadık YÂRAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Sciences

cafer.yaran@omu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0201-2289

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 17.04.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 05.06.2020
Sayfa-Pages : 103 – 118

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Citation: YÂRAN, Cafer Sadık, “Kur'an ve Mantık: Kur'an'da Kanıtlı Düşünmenin Önemi ve Örnekleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 103 – 118.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 103 – 118

Makale Türü: Araştırma Makalesi

**KUR'AN VE MANTIK: KUR'AN'DA KANITLI DÜŞÜNMENİN ÖNEMİ VE
ÖRNEKLERİ**
*THE QUR'AN AND THE LOGIC: THE IMPORTANCE AND EXAMPLES OF ARGUMENTATIVE
THINKING IN THE QUR'AN*

Prof. Dr. Cafer Sadık YÂRAN

Öz

Mantık ilmi, doğru, tutarlı ve kanıtlı düşünmenin kurallarını inceler ve öğretir. Bu kurallar Aristoteles'ten beri bilinmektedir ve büyük ölçüde evrenseldir. Bununla birlikte, aklını iyi kullanma ve mantıklı bir biçimde düşünmenin yeterince teşvik edilip edilmemesi kültürel bir şeydir. Bu konular ele alınırken kendi geleneğinin içinden örnekler verilip verilmemesi de yazarların tercihine kalmış öznel bir karardır.

Medreselerde okutulan klasikleşmiş Mantık kitaplarımızdan İlahiyat Fakültelerinde okutulan daha yeni ders kitaplarına kadar, (metinde belirtilen birkaç istisna hariç) genellikle Mantık kitaplarında Kur'an'dan örneklere fazla rastlanmamaktadır. Bu konuda yapılmış fazla bir araştırma da bulunmamaktadır. Oysa Kur'an'ın teşvikleri ve örnekleriyle bezenmiş bir Mantık çalışması, Müslüman öğrencinin veya yetişkinin daha fazla ilgisini çekecektir.

Bu çalışmada, Kur'an'ın aklını iyi kullanmaya, tutarlı ve mantıklı bir biçimde düşünme, konuşma ve tartışmaya yönelik teşvikleri üzerinde durulduktan sonra, kıyas ve benzeri çeşitli mantıksal kanıtlama biçimlerine Kur'an'dan örnekler gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Mantık, kanıtlama, kıyas.

Abstract

Logic examines and teaches the rules of true, coherent and argumentative thinking. These rules have been known since Aristotle and are universals to a great extent. However, the sufficient use of reason and encouragement of logical thought are cultural issues. Moreover, whether to give examples from their own traditions or not is a personal decision of authors.

Unfortunately, logical examples taken from the Holy Qur'an have not been included enough in the classical Logic books widely read in the historical madrasahs or contemporary faculties of Islamic theology – apart from a few exceptions mentioned in the text. There is also a scarcity of research regarding the issue. In fact, a Logic study embellished with the incentives and examples of the Qur'an would attract more attention of the students of theology and other Muslims.

For this reason, this article deals firstly with the Quranic encouragements on the use of reason logically; and then gives several examples for various logical argument types taken from the Qur'an.

Keywords: The Holy Qur'an, Logic, argumentation, syllogism

Kur'an ve Mantık konulu bir çalışmada Mantık terimi iki şekilde anlaşılabilir ve dolayısıyla iki tür çalışma yapılabilir. Birincisi, “mantık” terimini, ‘akla uygunluk, tutarlılık’ gibi geniş ve gündelik dildeki anlamıyla dikkate almak ve Kur'an'a onun bu geniş ve gündelik anlamı açısından bakmaktır. Kur'an'a bu açıdan bakılarak yapılmış çalışmalar içinde genel olarak akıl değil de daha spesifik olarak Mantık tabirini çok sıklıkla kullanan bir örnek, “Dinde Mantıklılık” başlıklı çalışmadır (bkz. Atay, 1993). İkincisi ise, mantık terimini, gündelik dildeki geniş anlamında değil, dar ve özel terminolojik anlamıyla, binlerce yıllık bir tarihi olan ilmi bir disiplinin adı olarak dikkate almak ve böylece Kur'an'a mantık açısından bakış denilince Mantık ilminin ana konularını esas almaktır. Mantığın bu dar anlamıyla Kur'an'a bakan çalışmalar söz konusu olduğunda akla gelen az sayıda örneklerin başında İmam Gazali, özellikle de *El-Kıstasü'l-Müstakim* adlı eseri gelir (bkz. Gazali, 2016). Onun Kur'an ve Klasik Mantık ilişkisi üzerine farklı eserlerinde yaptığı çalışmaların derli toplu özeti, “Gazali'ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması” adlı çalışmada görülmektedir (bkz. Çapak, 2006; ayrıca bkz. Çapak, 2005). Gazali ile kıyaslanabilecek derecede olmasa da, Mantık ile ilgili eserinde Kur'an ayetlerine sık atıfta bulunan alimlerden biri de İbn Hazm'dır (bkz. Bkz. İbn Hazm, 2018: 336-440).

Bizi bu çalışmada ilgilendiren daha ziyade ikinci tür çalışma, yani Mantık kitaplarında ve özellikle de kıyas ve benzeri kanıtlar konusunda Kur'an'dan yararlanıp yararlanmama, ondan örnekler verip vermeme meselesidir. Her ne kadar Gazali gibi bazı istisnai örnekler varsa da, gerek yüzlerce yıllık medrese geleneği içinde gerekse yaklaşık yüz yıllık İlahiyat fakülteleri müfredatı içinde okutulan Mantık ders kitaplarında Mantık konuları işlenirken Kur'an'a yeterince atıfta bulunulmamakta, Kur'an'dan örneklere pek yer verilmemektedir (örn. bkz. el-Ebheri, 2017; el-Kazvini, 2018; Öner, 1986; Köz ve Çetin, 2016). Bu cümlelerin istisnalarından biri İbrahim Emiroğlu'nun *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık* (1999) adlı kitabının “Kur'an Mantığı” başlıklı Ek bölümüdür. Bu bölümde bir ayetten hareketle Klasik Mantıkta anlaşıldığı şekliyle iki öncül bir sonuç biçimindeki mantıksal kıyasa bir tane örnek verilmektedir. Meryem suresi 7, 8, 9. Ayetler verildikten sonra “Bu ayetten kıyas formunda şöyle bir delil çıkar” denilmektedir:

“Zor şeyin yapılması düşünülmez;

Allah için yapılamaz şey düşünülemez;

Allah için zor şey düşünülemez.” (Emiroğlu, 1999: 357; Emiroğlu, 2016: 137).

Bizim aşağıda yapmaya çalıştığımız şeyin önemli bir kısmı, ayetlerden çıkarılan bu tür öncüllü sonuçlu formel kıyas örneklerinin elden geldiğince titizlikle yapılmaya çalışılmış sayısını çoğaltmaktır. Kur'an ve Mantık arasındaki ilişkiye dair çok detaylı bilgiler içeren bazı çağdaş kitaplar dahi - İbn Teymiye gibi çok daha önceki alimler bir yana (bkz. Hasırcı, 2014) - ayetlerden hareketle öncüllü sonuçlu formel kurallara uygun kıyaslar oluşturulmasına itiraz edebilmektedir. Örneğin el-Elmai bu konuda şöyle demektedir: “Kur'an'da mantık diye bir şey vardır dememiz şayet mümkün ise, kuşkusuz ki bununla kasd ettiğimiz, akıl ve vicdan mantığıdır... Delil ve belge mantığıdır... Hitabet ve belagat mantığıdır... Yoksa bazı felsefecilerin zannettiği gibi, iki önerme ve bir neticeli kıyasa dayanan Aristo mantığı değildir” (el-

Elmai, 1984: 100). Bizim ise bu yazının ilerleyen bölümlerinde yapmaya çalıştığımız, yukarda da belirttiğimiz üzere, tam da budur; yani İlahiyat Fakültesi Mantık derslerinde okuttuğumuz Klasik/Aristo mantığındaki kıyas formlarına Kur'an'dan örnek verebilmektir. Zira biz bu konuda, bütün terminolojiyi de Kur'ani terimlerle değiştirecek şekilde değilse de, ayetlerden belli başlı kıyas ve kanıt biçimlerine örnekler verme konusunda Gazali gibi düşünüyor (Gazalinin Mantığı meşrulaştırması konusunda bkz. Özpilavcı: 2012); bunun meşru, mümkün ve makbul olduğu kanaatini taşıyoruz.

Kıyas ve benzeri kanıtlara Kur'an'dan örnek vermektan kaçınmanın nedeni belki Mantık ilminin konularının evrensel olduğunun düşünülmesi; dolayısıyla doğru düşünmenin kurallarının dine ve kültüre göre değişmiyor olduğu kanaati olabilir. Bu düşünce büyük ölçüde doğrudur da. Ancak, Mantığın temel düşünme ilkelerinin ve kanıtlama kurallarının kültürden bağımsız sayılması meselesi, bunların daha iyi anlaşılabilmesi ve daha yürekte benimsenebilmesi için verilebilecek örneklerin de kültürden bağımsız olmasını gerektirmemektedir. Medreselerde veya İlahiyat Fakültelerinde okutulan Mantık kitaplarındaki örneklerin en azından bir kısmının Kur'an'dan ve hadisten alınması, öğrencinin Mantığa ilgi duyması, onu sevmesi ve daha iyi öğrenip hayatında daha fazla kullanmasını sağlar gibi görünmektedir. Aşağıdaki çalışma, bu amaca yönelik kısa bir hazırlık olması niyetiyle (bir Ramazan ayında) Kur'an-ı Kerim'i salt Mantık ile ilişkisi açısından baştan sona okuyarak, onda bu açıdan göze çarptığı tespit edilenlerin sadece bir kısmının yazıya dökülmesiyle oluşturulmuştur.

Kur'an'da Kelime Olarak Mantık: Türkçede kullandığımız Mantık terimi, Kur'an'da, gerek Türkçedeki şekliyle mastar olarak gerekse aynı kökten gelen fiiller olarak bulunmaktadır. Mastar olarak geçtiği şu ayette o, konuşma veya dil anlamında kullanılmaktadır: “Süleyman Davud'a varis oldu ve dedi ki: Ey insanlar! Bize kuşdili [mantık-et-tayr] öğretildi ve bize her şeyden (nasip) verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur” (Neml/27: 16).

Mastar halindeki “mantık” kavramının kökü olan “n-t-k” fiilinin türevleri de Kur'an'da benzer şekilde “konuşmak” anlamındadır. Örneğin o, Enbiya suresinde şöyle geçer: “İbrahim getirilince, ‘Bunu ilahlarımıza sen mi yaptın?’ diye sordular. İbrahim: ‘Hayır’ dedi, ‘Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa [yentüküne] onlara sorun!’ ... Biraz sonra yine dönüş yaptılar. ‘Sen bunların konuşmadığını pekâlâ biliyorsun!’ dediler” (Enbiya/21: 62-65). Necm suresinde de Hz. Peygamber'le ilgili olarak yine aynı anlamda kullanılır: “O, keyif ve arzusuna göre konuşmaz” (Necm/53: 3).

Kur'an'da İstilahi İçerik Olarak Mantık: Günlük dildeki anlamı konuşma manasına gelen Mantık, bir ilim dalının adı olarak ise, öncelikle, konuşmanın da temelini oluşturan düşünme ile ilgilidir. Mantık, doğru, tutarlı ve kanıtlı düşünmenin kurallarını öğreten bir ilimdir. Mantığın amacı, öncelikle doğru düşüncelerden oluşan sağlam kanıtlarla (burhan) gerçek bilgiye veya hakikate erişmek ve sonra da bu hakikati öteki insanlara ispat yahut ikna edebilecek şekilde anlatmaktır (diyalektik ve retorik). Doğrulukla ilgili bu pozitif amacın, belki daha öncelikli olan negatif tarafı da, elbette insanı doğru gibi gözüken yanlış düşüncelerden (safsata) ve böylece kandırılmaktan/aldatılmaktan korumaktır. Özetle belirtmek istendiğinde, Mantığın istilahi tanımı, doğru, tutarlı ve kanıtlı düşünme kurallarını

öğretmek insanı hatadan koruyup hakikate yaklaştırma amacındaki bir bilim dalı olmasıdır.

Bu içeriği ve işlevi açısından bakıldığında, Mantık ilminin ıstılahi tanımında belirtilen konuları ve amaçları, Kur'an'ın fazlasıyla önemseyip ziyadesiyle vurguladığı hususlardır. Aşağıda göreceğimiz üzere bunlar, aklını iyi kullanmak, doğru ve tutarlı düşünmek, kanıtlı ve ikna edici konuşmak, düşünme hataları veya hileleri içeren safsata türlerine düşmemek veya tenezzül etmemek ve benzeri hassasiyetlerdir. Kur'an'da bu yönde pek çok uyarı ve teşvik vardır. Bunlardan bazısına aşağıda özetle değinilmektedir.

Aklını İyi Kullanmaya ve Düşünmeye Teşvik: Birinci olarak, Mantığın ana konusu olan doğru düşünme veya aklını iyi kullanma, Kur'an'da, farklı farklı kavramlarla, çok sayıda ayette, sık sık, ısrarla vurgulanmakta ve teşvik edilmektedir. Kur'an'da düşünmekle ilgili kavramlardan bazıları ve onlarla ilgili birkaç örnek ayet şunlardır:

Nazar: Düşünme ve aklını kullanmaya yönelik kavramlardan biri, bakmak, görmek, gözlemlemek ve gördükleri üzerine düşünmek olan “nazar” kavramıdır. Bu kavramın çağrıştırdığı düşünme, daha ziyade, gözlemsel, nedensel, deneysel, bilimsel türden düşünmeye benzer. Bu kavramın geçtiği ayetlerden birinde insanlar gözleme dayalı düşünceye şöyle davet edilir: “*Peki insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yaratıldığına bakmazlar mı [bakıp, gördükleri üzerine düşünmezler mi?]*” (Gâşiye/88: 17-20; krş. Tarık/86: 5, Abese/80: 24, Araf/7: 185).

Tefekkür: Düşünmek ve düşündükleri üzerine akıl yürüterek, fiziksel aleminden metafiziksel aleme, yaratılmış dünyadan Yaraticısına doğru ilerlemek anlamında kullanılan kavramlardan bir diğeri “tefekkür” kavramıdır. Tefekkür, daha derinlikli, daha uzak erimli, daha geniş ufuklu, daha metafiziksel, daha teleolojik bir düşünme biçimi şeklindedir. Onun kullanıldığı ayetlerden biri şöyledir: “*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: 'Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!' derler*” (Al-i İmran/3: 190-191; krş. Ra'd/13: 3, Nahl/16: 11, 69, Csiye/45: 13).

Tedebbür: Düşünmek, düşünürken olayların sadece görünen yüzünü ve o anını değil, geçmişini ve arka planını da derinlemesine hesaba katmak, düşündüğünü anlamaya çalışmak, anladığına göre bir tedbir almak, gerekiyorsa önlemini almak gibi anlamlarda kullanılan düşünmeyle ilgili bir başka kavram “tedebbür” kavramıdır. Tedebbür, aynı zamanda eleştirel ve mantıksal düşünme biçimini de çağrıştırmaktadır. Bu kavramın geçtiği ayetlerden biri şudur: “*Hala Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı*” (Nisa/4: 82).

Tefakkuh: Düşünmek, düşündüğünü iyice kavramak, ayrıntılarıyla idrak etmek, derinlemesine anlamak gibi anlamlarda kullanılan bir başka kavram “tefakkuh” kavramıdır. Tefakkuh, doğabilimsel gözlemler üzerine düşünmekten ziyade, hayatın içinde karşılaşılan sosyal olayların ve girift meselelerin içyüzünü ve ayrıntılarını anlayıp çözümleyebilmek ve çözüm

üretebilmek gibi pratik sonuçlu düşünme anlamlarını çağrıştırmaktadır. Bu kavramın geçtiği ayetlerden birinde şöyle buyrulur: “... Gerçekten biz, anlamaya açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık” (En'am/6: 98).

Tezekkür: Düşünmek ve düşündüğünden dersler çıkarıp öğüt almak, ahlaki ve vicdani anlamda kararlar alıp gereğini yapmak anlamındaki bir başka düşünme kavramı “tezekkür”dür. Onun geçtiği örneklerden biri şudur: “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor” (Nahl/16: 90; krş. En'am/6: 152, Nur/24: 27).

Taakkul: Bu bağlamdaki bir başka kavram da, düşünmek, aklını kullanmak, düşünceler arasında akıl yürütmek, kanıtlar oluşturmak, düşünce malzemeleri arasında akli bir çelişki veya tutarsızlık olup olmadığını fark edebilmek, düşünme yetisi ve akıl kabiliyetini mantıksal ilkeler ve kurallar çerçevesinde daha sistematik ve incelikli bir biçimde kullanmak anlamında kullanılan “taakkul” kavramıdır. Taakkul kavramının geçtiği şu ayet, örneğin, sözler ve davranışlar arasında mantıksal çelişki olmaması gerektiğine dikkat çekiyor ve bunu anlayacak eleştirel düşünme kapasitesinde olmayanları kınıyor: “Siz Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? (Yaptığınızın çirkinliğini) anlamıyor musunuz?” (Bakara/2: 44, 77; Al-i İmran/3: 65, 118; Enam/6: 32; Araf/7: 169).

Aynı kavramın geçtiği şu ayet de, analogik bir tarzda iki tikelin benzerliğinden hareketle biri hakkında verilen hükmü öbürü hakkında da vermektedir: “İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar” (Bakara/2: 171; Ankebut/29: 41-43).

Kur'an'da düşünme ve aklını iyi kullanma ile ilgili kavramlar ve ayetler elbette bunlarla sınırlı değildir ve çok daha fazladır. (Bunlara benzer anlam taşıyan *lubb*, *hilim*, *nuha*, *hicr*, *kalb* kavramlarının mantıksal yorumu için bkz. Emiroğlu, 1998: 76-77) Bununla birlikte, bu örnekler dahi Kur'an'da düşünmeye, tefekkür etmeye, aklını ve mantığını iyi kullanmaya ne kadar önem verildiğini göstermek için yeterlidir.

Delilli ve Kanıtlı Düşünmeye Teşvik: İkinci olarak, Mantığın tanımını yaparken, onun amaç olarak “doğru düşünme,” yöntem olarak da “delilli/kanıtlı düşünme” olduğu yukarıda belirtilmişti. Doğruya ya da hakikate ulaşmanın teminatlarının başında düşüncenin delilli olması, sağlam bir kanıt dayanması gelir. Mantığın merkezi konusu olan kanıt veya delil konusu da Kur'an'da vurgulu bir biçimde önemsenmekte ve delilli kararlar vermek ve her alanda delilli yaşamak şu gibi ayetlerde teşvik edilmektedir: “... Allah ile birlikte başka ilah mı var!? De ki, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz kesin delilinizi getirin’ (Neml/27: 64). “... ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın...” (Enfal/8: 42).

Çelişkisizliğe ve Tutarlılığa Teşvik: Üçüncü olarak, Mantıkta, akıl ilkeleri denilen en temel ilkelerin en önemlilerinden biri, çelişmezlik ilkesidir. Önergeler arası ilişkiler konusunda incelenen hususların en önemlilerinden ikisi de, karşıtlık ve çelişki ilişkileridir. Birbirine karşıt ve birbiriyle çelişik önergelerin aynı anda, aynı koşullarda, ikisinin birden doğru olamayacağı,

dolayısıyla çelişik iddialarda bulunmanın akıl ve mantığa ters olduğu Mantık kitaplarında ısrarla ve ayrıntılı şekilde irdelenir.

Kur'an'da da, çelişkinin bir yanlışlık göstergesi olarak görüldüğü; buna karşın, gerek düşüncede, gerek sözde, gerekse davranışta tutarlılığın vurgulandığı görülmektedir. Çelişkisizlikle ilgili şu ayet özellikle dikkat çekmektedir: *“Hala Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı”* (Nisa/4: 82). Tutarlılıkla ilgili örnek ayetlerden biri de şudur: *“Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”* (Bakara/2: 44).

İspat, İkna ve Fikir Mücadelesine Teşvik: Dördüncü olarak, Mantığın teorideki ilmi amacı, eşyanın hakikatine ulaştırıcı kanıtlı bilgiye ulaşmak iken, pratikteki amacı insanların doğru bilgi ve doğru inanç konusunda birbirlerini ikna etme becerilerine sahip olmalarıdır. Uygulamaya dönük bu amaçlara, Mantık literatüründe “Beş Sanat” denir.

Kur'an-ı Kerim'in hakka davet yöntemi olarak öğütlediği üç usul de, Mantıkta beş sanat denilen beş uygulama alanı ile yakından ilişkilidir. Kur'an'ın öğütlediği üç davet usulü şu ayette gözükmektedir: *“Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et, onlarla en güzel şekilde mücadele et. Çünkü Rabbin, işte O, yolundan sapanı daha iyi bilir, doğru gidenleri de en iyi bilen O'dur”* (Nahl/16: 125). Mantıkta beş sanat denilen beceriler, “burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata”dır. Ayette geçen “hikmet”, Mantıktaki burhan ile; ayetteki “güzel öğüt”, Mantıktaki hitabet ve şiir ile; ve ayetteki “en güzel şekilde mücadele,” Mantıktaki cedel ve safsata konuları ile yakından irtibatlıdır; zira fikir mücadelesinin, argümantatif kurallara ve tartışma adabına uygun olanı, cedel; uygun olmayanı ise safsatadır.

Ayrıca, Kur'an, sadece doğru düşünme, delilli konuşma ve adabına uygun şekilde tartışma yönünde teşvikle kalmaz, düşünmemeyi, aklı kullanmamayı, aldanma ve aldatmayı da şiddetle kınar.

Düşünmemeye, Aklını Kullanmamaya ve Taklitçiliğe Tenkit: Beşinci olarak, Kur'an, mantığın konusu olan düşünmeyi ve aklını iyi kullanmayı teşvik ettiği gibi, bunun tersi olan aklını kullanmama ve düşünmemeyi de şiddetle kınamakta ve yermektedir. Kur'an'da, düşünmeyen, araştırmayan, anlamayan, aklını ve mantığını kullanmayan insanlar ağır ifadelerle kınanırlar. Bu tarz ayetlere verilebilecek örneklerden birinde şöyle buyrulur: *“Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan sağırlar, dilsizlerdir”* (Enfal/8: 22). Aklını kullanmayanlar bir başka ayette de şöyle yerilir: *“... Allah, azabı akıllarını kullanmayanlara verir”* (Yunus/10: 100).

Kendi aklını kullanmamanın çeşitli sebeplerinden biri olan atalarının değerlerine körü körüne bağlılık ve onları olduğu gibi taklit de Kur'an'da kınanan özelliklerdendir. Bir ayette bu tavır şöyle kınanır: *“Onlara, ‘Allah'ın indirdiğine uyun!’ denildiği zaman ‘Yok’ dediler, ‘Atalarımızı neyin üzerinde bulduksa, ona uyarız.’ Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemezlerse de mi?”* (Bakara/2: 170).

Aldatmaya ve Aldanmaya Karşı Uyarı: Altıncı olarak Mantık, safsata veya mugalata denilen mantık yanlışları veya yanıltmacalarına geniş yer

vererek, insanların birbirlerini nasıl aldattıkları ve böylece bazıları aldatırken bazılarının nasıl aldandıklarını da uyarı konusu yapar. Beş sanatın sonuncusu olan safsata kısmının Mantık içinde ele alınmasının amacı, insanların mantıksal ve sağlam gibi gözükken sahte kanıtlarla aldatılmasının önüne geçmektir (Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Emiroğlu: 1993). Kur'an'da da insanların birbirlerini aldatmaları ve kandırmalarına karşı çıkılır ve aldanmama konusunda insanlar uyarılır. İnsanların kötü niyetle birbirlerini aldattıkları gibi, farkında olmadan kendi kendilerini dahi aldattıkları şu şekilde haber verilir: *“(Münafıklar) Akıllarınca Allah'ı ve iman edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; halbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar”* (Bakara/2: 9). Kendi kendini dahi aldatabilen insanlardan bazıları elbette başkalarını da aldatabilmektedir ve Kur'an bu konuda insanları uyarmaktadır: *“... Bunlar (insan ve cin şeytanları) birbirini aldatmak için süslü sözlerle vesvese verirler”* (En'am/6: 112). *“... Sakın bu dünya hayatı sizi aldatmasın, sakın o aldatici şeytan sizi, Allah hakkında da aldatmasın”* (Fatır/35: 5).

Bu beş-altı husus ve bunlara ilave edilebilecek benzer konular, Mantık ilminin konularının, yöntemlerinin ve amacının (doğru düşünceyi/hakikati ispat ve ikna), Kur'an açısından fazlasıyla önemsenen ve ziyadesiyle öğütlenen hususlar olduğunu göstermektedir. Mantığın konusu, yöntemi ve amacıyla ilgili bu genel teşviklerin ve uyarıların yanında, Kur'an'da, Mantığın daha özel düşünme ve kanıtlama örneklerini görmek de mümkündür. Bunların başında kıyas gibi çeşitli kanıtlama ve ikna türleri gelmektedir. Bunlara da aşağıdaki türden örnekler gösterilebilir.

Yüklemli Kıyas Örnekleri: Mantığın en önemli ve en merkezi konusu, tümdengelimsel/dedüktif akıl yürütmeye dayalı bir kanıtlama türü olan kıyastır. Kıyas, ayrıntılı tasnifler bir yana bırakılırsa genel olarak, yüklemli ve şartlı diye ikiye ayrılır. Kıyasın en sağlam, en kusursuz biçimine de burhan denir. Burhan, hem öncüllerinin her ikisi de kesinlikle doğru olan, hem de öncüller ile sonuç arasındaki ilişkiler mantıksal geçerlilik kurallarına tam olarak uygun düşen kıyaslara verilen addır. Özel olarak burhanda ya da daha genel olarak kıyasta, iki temel şart aranır: doğruluk ve geçerlilik. Doğruluk, öncüllerdeki iddianın, ilgili olduğu gerçekliğe uygun düşmesidir. Geçerlilik ise, Mantıkçılar tarafından belirlenmiş olan sekiz temel kural ve kıyasın şekline göre birkaç ilave kurala uygun olmak demektir. Hem geçerlilik hem de doğruluk şartlarını karşılayan kusursuz kıyaslara sağlam kıyas/kanıt da denir.

Geçerliliğe ait bu kurallar, çok kısaca belirtildiğinde, (1) her kıyasta, büyük, küçük ve orta terim olmak üzere üç terimin olması, (2) orta terimin sonuçta bulunmaması, (3) orta terimin öncüllerin en az birinde tümel olması, (4) sonuçtaki terimlerin kaplamının öncüllerdeki kaplamalarını geçmemesi, (5) sonuç önermesinin öncüllerin zayıf (olumsuz veya tikel) olanına bağlı olması, (6) iki olumsuz öncülden sonuç çıkmayacağı, (7) iki tikelden sonuç çıkmayacağı ve (8) olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkmayacağıdır. Kıyasın dört şekli vardır ve bunlar arasında en önemli görülen ve en yaygın kullanılanı birinci şekildir. Orta terimin büyük öncülde konu, küçük öncülde yüklem olduğu birinci şekilden kıyasın, yukarıdaki sekiz kurala ilaveten iki kuralı daha vardır: (1) Büyük öncül tümel olmalı ve (2) küçük öncül olumlu olmalıdır. Birinci şekilden bir kıyasın, ikisi olumlu ikisi olumsuz sonuçları

ispatlamaya yarayan dört farklı modu/kalıbı (AAA, AII, EAE, EIO) vardır (Yaran, 2018: 84-85).

Kur'an'da, kıyas tarzında kanıtların olduğu söylenebilir; ama bunlar, basitçe görülebilecek tarzda, iki öncül bir sonucun art arda ve üçü bir arada söylenmiş olduğu şekillerde değildir. Bunlar Mantık tabiriyle söylemek gerekirse entimem şeklindedir; yani bazı öncülleri veya sonucu – düşünen insan aklı onu zaten çıkarsayabileceği için –eksik veya örtük bırakılmış, açıkça söylenmemiş haldedir. Burada, kıyasın her şekli ve her moduna örnek vermeye çalışmaktan ziyade, şimdilik sadece bütün kıyas türlerinin en sağlam ve en gözde biçimi sayılan birinci şeklin dört moduna örnek vermekle yetinilecektir. Bu örneklerle geçmeden önce şu iki hususu belirtmekte yarar vardır. Birincisi, dini, edebi, felsefi vb. metinlerde geçen serbest ifadeleri mantıksal forma dönüştürürken, belli bazı kısaltmalar veya eklemeler yapmak kaçınılmazdır (ayrıntılı bilgi için bkz. *Bowell, Kemp, 2018: 151 vd.*). İkincisi, ayetler sadece belirli kıyas türlerine örnek olmaları için (Kur'an'ın bütünü dikkate almaksızın) tek başlarına ele alındıklarından, buradaki sonuçlardan itikadi bir hüküm çıkarma yoluna gidilmemelidir.

Birinci şeklin birinci modundan (AAA, yani tümel olumlu, tümel olumlu, tümel olumlu önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(A) Bütün A'lar B'dir.

(A) C (veya, Bütün C'ler) A'dır.

(A) O Halde, C (veya, Bütün C'ler) B'dir.

Bu kıyas Kur'an ayetleri içinde verilebilecek örneklerden biri şudur: *“Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisingeriye (eski dininize) mi döneceksiniz. ...”* (Ali İmran/3: 144). Bu ayetteki düşüncenin mantıksal formu, birinci şeklin birinci modundan bir kıyas türüne uygundur:

(A) Bütün peygamberler, ölümlüdür (gelip geçmiştir).

(A) Muhammed de, bir peygamberdir.

(A) O halde, Muhammed de ölümlüdür.

Birinci şeklin ikinci modundan (AII, yani tümel olumlu, tikel olumlu, tikel olumlu önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(A) Bütün A'lar B'dir.

(I) Bazı C'ler A'dır.

(I) O halde, bazı C'ler B'dir.

Bu kıyas türünün Kur'an'da görülebildiği örnek ayetlerden biri şudur: *“Onların (Kitap ehlinin) hepsi bir değildir. Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyan bir topluluk da vardır. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışır. İşte onlar salihlerdendir”* (Ali İmran/3: 113-114). Bu ayetteki ifadelerin, birinci şeklin ikinci modundan şöyle bir kıyas formuna tekabül ettiği söylenebilir:

(A) Gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyan, Allah'a ve ahiret gününe inanan, iyiliği emredip kötülükten men eden, hayır işlerinde birbiriyle yarışan herkes, salihlerdendir.

(I) Kitap ehlinden bazıları da, bu sayılan özelliklere sahiptir.

(I) O halde, Kitap ehlinden bazıları da salihlerdendir.

Birinci şeklin üçüncü modundan (EAE, yani tümel olumsuz, tümel olumlu, tümel olumsuz önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(E) Hiçbir A, B değildir.

(A) C (veya, Bütün C'ler), A'dır.

(E) O halde, hiçbir C, B değildir.

Bu kıyas türüne de Kur'an'da farklı ayetleri örnek olarak göstermek mümkündür. Örneğin, Bakara suresi 28. ayette, Allah'ın varlığını inkâr etmenin yanlışlığına dair şu soru sorulmaktadır: “Cansız nesnelere iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na döndürüleceksiniz.” Buradaki soru açıldığında, şöyle bir kıyasa ulaşılmaktadır:

(E) Cansız nesneye hayat veren hiçbir varlığın, var olduğu inkar edilemez.

(A) Allah, siz (insanlar) cansız iken size hayat veren varlıktır.

(E) O halde, Allah'ın var olduğu inkâr edilemez.

En'am suresi 100 ve 101. ayetlerde de, müşriklerin Allah'a çocuk isnat ettikleri belirtilip, bunun yanlışlığı, mantıksal bir biçimde şu şekilde gösterilmektedir: “... Bilgisizce O'na oğullar ve kızlar yakıştırdılar. Allah, onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir. O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur.” Bu ayetteki “Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir?” sorusu, şu tür bir kıyas şeklinde düşünmeyi çağrıştırmaktadır:

(E) Eşi olmayan hiçbir kimsenin, çocuğu olmaz.

(A) Allah, eşi olmayan bir varlıktır.

(E) O halde, Allah'ın çocuğu olmaz (yoktur, olduğunu düşünmek yanlıştır.).

Aynı kıyas türüne Kur'an'da görülen bir başka örnek, A'raf suresi 148. ayette, Hz. Musa'nın kavminin onun yokluğunda buzağıya tanrı diye tapmalarındaki mantıksızlığı göstermekte kullanılır. Bu da esas itibarıyla insanı düşünmeye sevk eden soru şeklindedir ve soru üzerine düşünüldüğünde kıyasın unsurları ortaya çıkmaktadır. Ayetin mealinin aslı şöyledir: “(Tur'a giden) Musa'nın arkasından kavmi, ziyet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykelini (tanrı) edindiler. Görmediler mi ki o, onlarla ne konuşuyor ne de onlara yol gösteriyor! Onu (tanrı olarak) benimsediler ve zulümde karar kıldılar.” Bu ayetteki “Görmediler mi ki o, onlarla ne konuşuyor ne de onlara yol gösteriyor?” sorusu, akıllı ve mantıklı insanların şöyle bir kıyas şeklinde düşünceleri gerektiğini ve böyle düşünceleri halinde yaptıklarının ne kadar mantıksızca olduğunu anlayacaklarını varsayıyor. Bu sorunun çağrıştırdığı kıyas şudur:

(E) İnsanlarla konuşmayan ve onlara yol göstermeyen hiçbir varlık, Tanrı olamaz.

(A) Bu buzağı heykeli, insanlarla konuşmayan ve onlara yol göstermeyen bir varlıktır.

(E) Öyleyse, bu buzağı heykeli, Tanrı olamaz (değildir).

Soru şeklinde olan, ancak düşünüldüğünde bu türden bir kıyasa dönüşen bir başka örnek ayet şudur: “Onlar, kendileri de yaratılmış olup hiçbir şeyi yaratamayan varlıkları Allah’a ortak mı koşuyorlar?” (Araf/7: 191). Bu soru ve cevabı, şu şekilde bir kıyası çağrıştırmaktadır:

(E) Kendileri de yaratılmış olup hiçbir şey yaratamayan hiçbir varlık, Allah’a ortak koşulamaz.

(A) Müşriklerin Allah’a ortak koştuğu putların hepsi de, hiçbir şey yaratamayan varlıklardır.

(E) O halde, onların Allah’a ortak koştuğu putların hiçbiri, Allah’a ortak koşulamaz.

Birinci şeklin dördüncü modundan (EIO, yani tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(E) Hiçbir A, B değildir.

(I) Bazı C’ler, A’dır.

(O) O halde, bazı C’ler B değildir.

Bu kıyas türüne örnek görülebilecek ayetlerden biri şudur: “Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Sabiilerden de Allah’a ve ahiret gününe inanıp Salih amel işleyenler için Rableri katında mükafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler” (Bakara/2: 62). Bu ayetin birinci şeklin dördüncü moduna örnek olacak biçimi aşağıdaki gibidir:

(E) Allah’a ve ahiret gününe inanıp Salih amel işleyenler için ... bir korku yoktur.

(I) Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiilerden bazıları da Allah’a ve ahiret gününe inanıp Salih amel işlemektedir.

(O) O halde, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiilerden bazılarına da bir korku yoktur.

Şartlı Kıyas Örnekleri: Kıyas türlerinden biri de şartlı kıyaslardır. Şartlı kıyasların da kendi içlerinde çeşitli alt türleri vardır. Bunlardan, bitişik şartlı kıyasların iki geçerli türü vardır: Önbileşeni onaylama (modus ponens) ve artbileşeni onaylamama (modus tollens). Önbileşeni onaylamanın mantıksal formülü şudur: *A ise B’dir. A’dır. Öyleyse, B’dir.* Bununla ilgili verilebilecek örnek ayetlerden biri şudur: “Kim Allah’a ve peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıdıklar, şehitler ve salih kişilerle beraberdirler...” (Nisa/4: 69). Bu ayetin kısa kıyas formu örneği şöyle olabilir:

Allah'a ve peygambere itaat eden herkes, cennette salih kimselerle beraber olacaktır.

Müminler Allah'a ve peygambere itaat etmektedir.

Öyleyse, müminler cennette salih kimselerle beraber olacaktır.

Şartlı kıyasın Artbileşeni Onaylamama (*modus tollens*) türünün mantıksal formülü ise şudur: *A ise, B'dir. B değildir. Öyleyse, A da değildir.* Artbileşeni onaylamamaya Kur'an'dan verilebilecek çok sayıda örnek vardır. Ancak unutulmaması gerekir ki, yukarıda incelediğimiz yüklemli kıyas örneklerinde olduğu gibi, burada da öncüller ve sonucun tamamı söylenmemiş, bazen sonuç, bazen hem küçük öncül hem sonuç, düşünen insanın araştırınca göreceği gerçeklere ve mantıksal bir tarzda akıl yürütünce ulaşacağı aşikar hakikatlere bırakılmıştır. Başka bir deyişle bu ayetlerde, düşünmenin asıl mekanizması tetiklenmiş, hedefe varması yahut nihai sonucun ortaya çıkarılması ise azıcık düşünme yetisine sahip olan insanın kendi merakı ve mantıksal çabasına havale edilmiştir.

Bu tür ayetler arasında, hem büyük öncülün hem de küçük öncülün söylendiği örneklerden biri, Bakara suresi 23 ve 24. ayetlerdir: "Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sure de siz getirin, Allahtan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz. Bunu yapamazsanız – ki asla yapamayacaksınız – yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkarcılar için hazırlanmıştır." Bu iki ayetteki bitişik şartlı kıyas şöyle bir yapı oluşturmaktadır:

"Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz, onun benzeri bir sure de siz getirin"

"Bunu yapamazsanız – ki asla yapamayacaksınız."

O halde, o kitaptan dolayı bir şüphe içinde olmamalısınız.

Bu tür kıyasların sadece büyük öncülünün söylenip, küçük öncül ve sonucun insan akli ve mantığına bırakıldığı ayetlere bir örnek şudur:

"... Eğer o (Kur'an) Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı." (Nisa/4: 82).

Kur'an'da çelişki bulamazlar.

O halde, Kur'an, Allah'tan başkası tarafından indirilmiş değildir/olamaz.

Ayetlerde bu türden kıyasa verilebilecek bir başka örnek şudur:

"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, kesinlikle yerin ve göğün düzeni bozulurdu. ..." (Enbiya/21: 22).

Yerin ve göğün düzeni bozuk değildir.

Öyleyse, yerde ve gökte Allah'tan başka bir tanrı yoktur.

İndüktif/Tümevarımsal Kanıtlama Örnekleri: Tümevarım, tekil veya tikel örneklerin yeterli sayıda gözlenmesi sonucuna dayalı olarak tümel bir sonuca varılan akıl yürütme ve kanıtlama biçimleridir. Tümevarımsal kanıtlarda, gözleme veya deneyime dayalı sınırlı sayıda örnekten hareketle elde edilen bilginin, tümevarımsal sıçrayış denilen genelleştirici yöntemle o türden

varlıkların tamamı için geçerli olduğu hükmüne varılır. Tümevarım, sonucunu zorunlu olarak doğru değil, zayıf veya kuvvetli derecede muhtemel yapar. Bu yüzden onun geçerli veya geçersizinden ziyade, kuvvetli veya zayıfından, inandırıcı olan veya olmayanından bahsedilir.

Kur'an'da münafıkların özelliklerinden bahseden şu ayet, yeterli sayıda gözleme dayalı olarak tümevarımsal olarak da doğrulanabilecek bir örnek olarak düşünülebilir. Çeşitli münafık tiplerin farklı özellikleri yeterince gözlemlendikten sonra tümel bir sonuca varılabilir: "Münafıklar, ... namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler" (Nisa/4: 142).

Kondüktif/Tekevarımsal Kanıtlama Örnekleri: Son zamanlarda Mantık kitaplarında tümevarıma benzeyen ama bazı yönleriyle ondan ayrı sayılabilen başka kanıtlama türlerinden de bahsedilmektedir. Bunlardan biri kondüktif biri de abdüktif kanıtlama biçimidir. Kondüktif, tekevarımsal yahut birikimsel denebilecek kanıtlama türü, hepsi topluca dikkate alındığında belli bir sonucun lehine destek sağlayan gerekçelerden oluşan bir kanıtlamadır. Bir araya getirilen deliller yahut gerekçelerin sonucunda her zaman için geçerli olacak tümel sonuçlara değil, tekil (veya bazen tikel) sonuçlara ulaşılır. Bu tür akıl yürütme ve kanıtlamaya Kur'an'dan verilebilecek örnek, Bakara suresinde anlatılan sığırın bulunması kıssası olabilir.

"Hani Musa kavmine, 'Allah, size bir sığır kesmenizi emrediyor' demişti. ... 'Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın' dediler. Musa şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki: O, ne yaşlı, ne körpe, ikisi arası bir sığırdır. ... Onlar, 'Bizim için Rabbine dua et de, rengi neymiş? Açıklasın' dediler. Musa şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki; o, sapsarı; rengi, bakanların içini açan bir sığırdır'. 'Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın. Çünkü sığırlar, bizce, birbirlerine benzemektedir. Ama Allah dilerse elbet buluruz' dediler. Musa şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki; o, çift sürmek, ekin sulamak için boyunduruğa vurulmamış, kusursuz, hiç alacası olmayan bir sığırdır.' Onlar, 'İşte, şimdi tam doğrusunu bildirdin' dediler. Nihayet o sığırı kestiler" (Bakara/2: 67-71).

Burada görülen kondüktif/birikimsel/tekevarımsal kanıtlama, kısmen kısaltıldığında şöyle bir şeydir:

- 1) Belli özelliklere sahip bir sığır aranmaktadır.
- 2) Bu sığır, a. Ne yaşlı ne körpe olacak, b. Rengi sapsarı olacak, c. Boyunduruğa vurulmamış olacak, d. Kusursuz olacaktır.
- 3) İşte şu sığırdaki bu özelliklerin tamamı bulunmaktadır.
- 4) O halde, aranan sığır odur.

Abdüktif/Enevarımsal Kanıtlama Örnekleri: Abdüktif kanıtlar, bazı karşılaştırmalar yaparak "en iyi açıklamaya yönelik çıkarsamalar"dır. Bu kanıtlar, bazı olguları dikkate alır, onun belli bir hipotezi gerektirdiğini öne sürer ve hipotezin doğru olduğu sonucuna ulaşır. Bu akıl yürütme türü, kesin ispatlara dayalı inançlar oluşturma imkanının olmadığı durumlarda her şeye rağmen "yararlı doğru inançlar edinme şansını artıran" bir stratejidir. Dünya yeteri kadar karmaşık bir yerse, onun büyük bir kısmına dair inançlar edinmek istiyorsak, salt deneyciliğin kaynaklarının ötesine geçmemiz ve

alternatifler arasındaki en iyi açıklamayı kabul etmemiz tümüyle açıklamasız kalmaktan daha doğru ve daha yararlı olacaktır (Yaran, 2018: 118).

Kur'an'da abdükatif akıl yürütme ve kanıtlamayı çağrıştıran ayetler de vardır. Bunlara verilebilecek örneklerden biri şudur: “*Tanrı diye tapıklarınız içinde hakka götüren biri var mı?’ diye sor. Deki: ‘Hakka götüren yalnız Allah’tır.’ Öyleyse hakka götüren mi izlenmeye daha layıktır, yoksa rehberlik edilmedikçe bir başına yolunu bulmaktan bile aciz olan mı? Size ne oluyor, nasıl yargıda bulunuyorsunuz böyle?’* (Yunus/10: 35). Buradaki mantık, ayrık şartlı kıyasa da benzer şekilde (*Ya A ya B’dir. B değildir. Öyleyse A’dır*) şöyle ortaya koyulabilir:

Tanrı diye tapıp izlemeye layık olan, ya (a) Hakka götüren Allah’tır, ya da (b) bazılarınca tanrı diye tapılmakla birlikte rehberlik edilmedikçe yolunu bulmaktan aciz olandır.

Rehberlik edilmedikçe yolunu bulmaktan aciz olan değildir.

O halde, Hakka götüren Allah’tır.

Benzer tarzda düşünmeye çağıran bir başka örnek şudur: “*Ey zindan arkadaşlarım! Çeşitli tanrılara mı, yoksa gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah’a mı (inanıp bağlanmak) daha iyi?’* (Yusuf/12: 39).

Analojik/Benzeşimsel Kanıtlama Örnekleri: Analoji yahut benzeşimli kanıtlarda, tek bir özel durum veya örnekten, başka bir özel örneğe, iki örneğin bilinen birçok açıdan birbirine benzerlik göstermesinden hareketle akıl yürütülerek, birinde bulunduğu bilinen bir özelliğin ikinci örnek durumda da bulunması gerektiği sonucuna ulaşılır. Şu ayet analojik düşünmeye yakın bir örnek sayılabilir: “*Rüzgârları gönderip bulutları harekete geçiren Allah’tır. Böylece onu ölü bir bölgeye sevk eder, ölümünden sonra yeryüzüne onunla hayat veririz. İşte öldükten sonra dirilme de böyle olacaktır.*” (Fatır/35: 9). Analojik kanıt formuna konulduğunda burada şuna benzer bir akıl yürütme ifade edilmekte gibidir:

Ölü (kuraklık veya kış sonrası kuru) bir arazideki bitkilerin yağmur sularıyla diriltilmesi (yeşertilmesi) ile ölmüş insanların kıyamet günü diriltilmesi, birbirine benzer şeylerdir.

Allah, ölü/kurak arazide bitkileri yeniden diriltmekte/yeşertmektedir.

O halde, Allah, kıyamet gününde ölmüş insanları da benzer şekilde diriltecektir.

Safsatayı Tenkit ve Safsata Örnekleri: Safsatalar veya mantık yanlışları (yanıltmacaları, *fallacy*), basit bir ifadeyle, iyi bir akıl yürütme ve normal bir kanıt gibi gözükmesine rağmen aslında zayıf, hatalı yahut hileli olan kanıt biçimleridir. Bazen, herhangi bir kasıt ve kötü niyet olmaksızın safsataya düşülür; çoğu zaman da, aldatmak ve kandırmak amaçlı bir taktik ve hile olarak safsataya başvuranlar olur. Safsatanın, Mantık kitaplarında yer verilen çeşitli tasnifleri ve onlarca türü vardır. Mantık kitaplarında safsataya yer verilmesi, kullanılması için değil, hataya düşülmemesi ve kötü niyetli kişilerin aldatıcı ve hileli yollarının farkında olunması içindir. Yoksa safsatanın, Mantık kurallarına uymadığı gibi tartışma adabına ve iletişim etiğine de uygun olmadığı aşikârdır.

Ahlaklı, erdemli bir kişi, iyiye yönelik ikna çabalarında dahi, safsataya tenezzül ve teşebbüs etmez, etmemelidir. Şu ayet, genel olarak, safsataya karşı çıkan bir ayet olarak görülebilir: “Bilerek *hakkı batıl ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin*” (Bakara/2: 42). Buradaki “hakkı batıla karıştırma” hatası veya hilesi, ‘prosedür yanlışları’ denilen, zihinsel muhakeme işlemleri aşamasında görülen çeşitli safsata türleri (örn. ‘delillere önyargılı yaklaşım’ safsatası) ile ‘ifade yanlışları’ denilen, konuşma ve diyalog esnasında karşılaşılan çeşitli safsata türleri ile de (örn. rasyonel tartışma esnasında ‘duyguya başvurma’, duygu sömürsü yapma safsatası ile) ilişkili görülebilir. “Hakkı gizleme” tutumu ise, tartışma esnasında karşılaşılabilen reaksiyon yanlışlarında (örneğin, ‘konu dışılık yanlışları’ denilen, konuşulmak istenmeyen konudan uzaklaşma, konuyu saptırma yanlışlarında) görülebilir.

Dille ilgili ifade yanlışları veya safsatalarından birinin (‘eş-sesli lafız yanlışları’nın bir benzerinin) örneği, Yahudilerin yaptığı şu tutum olabilir:

“Hani, ‘Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve ‘hıtta!’ (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz’ demiştik. Derken onların içindeki zalimler, sözü kendilerine söylenenden başka şekle soktular [‘*hıtta*’ yerine, buğday manasına gelen ‘*hunta*’ diyerek]...” (Bakara/2: 58-59).

Firavun’un Hz. Musa ile tartışırken başvurduğu sözde karşı cevap da, reaksiyon yanlışları arasında sayılan ve ‘korkuluk adam yanlışları’ denilen safsatanın örneği gibidir. Korkuluk adam veya bostan korkuluğu (Straw man) safsatası, muhatabın görüşünün, reddedilmesi veya bertaraf edilmesi daha kolay olacak şekilde kötü yansıtılması, abartılı bir basitleştirmeyle sunulması, tahrif edilerek belirtilmesidir. Gerçek bir adama nispetle kargaları ürkütmek için bahçelere yapılmış içi saman dolu, ceket giydirilmiş ve şapka takılmış bostan korkuluğu ne kadar gerçek insandan uzaksa ve bir tür hile ise, muhatabının güçlü kanıtını önce zayıf gösterip sonra o zayıf halini çürütmek de informel bir safsata, kanıtlama yanlışları veya hilesi sayılır. Bu hilede muhatabın savunduğu görüş, gerçek gücü ve delilleriyle değerlendirilmeden eleştirilip gözden düşürülmeye çalışılır.

Şu ayette, Firavunun ilk savunmasında bu safsatanın bir türüne başvurduğu söylenebilir:

“Allah’ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrahim ile *tartışmaya* giren kimseyi görmedin mi? İbrahim, ‘Rabbim *hayat veren ve öldüren*dir’ deyince o, ‘*Hayat veren ve öldüren* benim’ dedi. İbrahim, ‘Allah güneşi doğudan getirmektedir, haydi sen de onu batıdan getir’ dedi. Bunun üzerine inkarcı, ne diyeceğini bilemedi...” (Bakara/2: 258).

Burada Firavun’un, gerçek hayat verme ve öldürmeyi, bir idam mahkumunu affetmeye ve bir masumu öldürmeye gücünün yetmesi ile aynıymış gibi basite indirgeyerek karşılamaya çalışması, korkuluk adam safsatasına başvurma yanlışlarıdır. Burada, ayrıca, Firavun’un ‘eşsesli lafız’ safsatasına başvurduğu da söylenebilir.

Sonuç

Görüldüğü üzere, Kur’an’da “Mantık” kelimesi, literal olarak Türkçedeki kullanımının aynısıyla geçtiği gibi, ıstılahi olarak, içeriği ve işlevi bakımından da teşvik edilmekte ve sık sık uygulamalı örnekleri sunulmaktadır. Kur’an,

genel olarak, doğru düşünmeyi, aklını iyi kullanmayı, sağlam delillere dayalı olarak bilgi ve inanç oluşturmayı, etkili konuşmayı ve öteki insanları ikna etmek için en güzel ve adabına uygun bir şekilde onlarla tartışmayı teşvik etmektedir.

Kur'an'da, akıl ve Mantıkla ilgili bu genel teşvikler yanında daha özel Mantık kuralları ve tekniklerine de sıklıkla rastlanmaktadır. Bu anlamda, Kur'an'da dedüktif/tümdengelimsel kanıtın yüklemli ve şartlı kıyas türlerinin çeşitli örnekleri görülebilmekte, bunlar yanında indüktif/tümevarımsal, kondüktif/tekevarımsal, abdüktif/enevarımsal ve analojik/benzeşimsel deliller gibi farklı kanıtlama çeşitlerinin örneklerine de rastlanmaktadır. Kur'an ayrıca, bu olumlu değerlerin eksikliklerine ve karşıtlarına karşı da inananları uyarmakta, aklını ve mantığını kullanmayanları şiddetle eleştirmekte, safsata gibi hatalı ve hileli düşünme ve tartışma yollarına başvuranları kınamaktadır.

Gerek dünya gerek ahiret konularında aldanmak ve aldatılmak istemeyenler için Kur'an örneğinde oluşturulmuş mantıksal düşünme ve tartışma biçimlerinin öğrenilmesi ve gerek ilmi çalışmalarda gerekse günlük hayatta kullanılmasının ziyadesiyle yararlı olacağı izahtan varestedir. Bilhassa İlahiyat fakültelerinin Mantık dersi konularında Kur'an'dan ve hadislerden bolca örneklere yer verilerek işlenmesinin, öğrencinin Mantığı sevmesine ve ondan daha istekli ve isabetli bir biçimde yararlanmasına katkı sağlayacağı üzerinde düşünülmelidir. Bu çalışma, sınırlı bir sürede yapılan bulguların sadece bir kısmına yer verilen özet bir çalışmadır. Bu tür çalışmaların sürdürülmesinde ve geliştirilmesinde gerek İlahiyat öğrencileri gerekse Kur'an'ı örnek almak isteyen herkes için büyük yarar olduğu açıktır.

Kaynaklar

- Kur'an-ı Kerim Meali*, (2009), Hazırlayanlar: Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları).
- ATAY, Hüseyin, (1993), "Dinde Mantıklılık," *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV.
- BOWELL, Tracy, Gary Kemp, (2018), *Eleştirel Düşünme Kılavuzu*, çev. Bilge Tanrıseven, (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları).
- ÇAPAK, İbrahim, (2006), "Gazali'ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması," *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 1, sayı 2.
- ÇAPAK, İbrahim, (2011), *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, (Ankara: Elis Yayınları)
- el-Ebheri, Esirüddin, (2017), *Mantık: İsağoci Tercümesi*, çev. Murat Nergis, (İstanbul: Ravza Yayınları).
- EMİROĞLU, İbrahim, (1999), *Ana Konularıyla Klasik Mantık*, (Bursa: Kitabevi & Asa).
- EMİROĞLU, İbrahim, (2016), *Mantık Yazıları*, (Ankara: Elis Yayınları).
- EMİROĞLU, İbrahim, (1993), *Mantık Yanlışları*, (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları).
- EMİROĞLU, İbrahim, (1998), "Kur'an'da Akıl ve İnsan", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı XI.

- el-Gazali, Ebu Hamis, (2016), *El-Kıstasü'l-Müstakim: Dosdoğru Ölçü*, çev. İbrahim Çapak, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları).
- HASIRCI, Nazım, (2014), "Gazali'nin Mantık Anlayışına İbn Teymiyye Eleştirisi," *SBArD*, yıl XII, sayı 24.
- İbn Hazm, (2018), *Et-Takrib li-Haddi'l-Mantık: Mantık ve Dini İlimler*, çev. İbrahim Çapak, Yusuf Arıkaner, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları).
- el-Kazvini, Necmüddin el-Katibi, (2018), *Şemsiyye Risalesi: Er-Risaletü's-Şemsiyye*, çev. Cihan Özaykan, (İstanbul: Divan Kitap).
- KÖZ, İsmail, Ali Çetin (ed.), (2016), *Mantık El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları).
- ÖNER, Necati, (1986), *Klasik Mantık*, (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları).
- ÖZPİLAVCI, Ferruh, (2012), "Gazali'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi," *İslami İlimler Dergisi*, yıl 7, cilt 7, sayı 1.
- YARAN, Cafer Sadık, (2018), *İnformel Mantık*, (İstanbul: Rağbet Yayınları).